

Eugen Pavel

TEXTE ȘI SUBTEXTE

COLECȚIA
UNIVERSUL CĂRȚILOR

Eugen Pavel este cercetător științific gradul I, dr. habil., la Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” al Academiei Române. Din 2011 este directorul institutului. Este, de asemenea, directorul publicațiilor „Dacoromania” și „Caietele Sextil Pușcariu”. A publicat volume de filologie și critică textuală, între care *Carte și tipar la Bălgrad (1567–1702)*, Clusium, 2001; *Între filologie și bibliofilie*, Apostrof, 2007; *Arheologia textului*, Casa Cărții de Știință, 2012. A coordonat volumele *Tezaurul toponimic al României. Transilvania. Județul Sălaj*, Editura Academiei Române, 2006; *Școala Ardeleană*. Antologie de texte, vol. I–IV, Fundația Națională pentru Știință și Artă & Muzeul Național al Literaturii Române, 2018. A colaborat și a asigurat revizia la *Enciclopedia literaturii române vechi*, Fundația Națională pentru Știință și Artă & Editura Muzeului Național al Literaturii Române, 2018. A editat, în colaborare, *Biblia de la Blaj (1795)*, ediție jubiliară, Tipografia Vaticană, 2000 (coordonare filologică); Nicolae Drăganu, *Istoria literaturii române din Transilvania de la origini până la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle*, Clusium, 2003; Ion Budai-Deleanu, *Opere*, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2011. A îngrijit volumele Ioan Pătruț, *Studii de onomastică românească*, Clusium, 2005; *Muzeul Limbii Române și muzeiștii*, Scriptor & Argonaut, 2019. Colaborează la *Dicționarul general al literaturii române*, ediția a II-a revizuită, adăugită și adusă la zi, vol. I–VIII, Editura Muzeul Literaturii Române & Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2016–2021. A fost distins cu Premiul „Timotei Cipariu” al Academiei Române și cu Premiul „Perpessicius” pentru ediții critice.

Eugen Pavel

TEXTE ȘI SUBTEXTE

Cluj-Napoca
2021

Colecția UNIVERSUL CĂRȚILOR
este coordonată de Sorin Crișan, Valentin Orga,
Eugen Pavel și Vasile George Dâncu.

© Editura Școala Ardeleană
Cluj-Napoca, str. Mecanicilor nr. 48
Redacția: tel 0364 117.252; 0728.084.801
e-mail: office@scoalaardeleanacluj.ro
redactie@scoalaardeleanacluj.ro
Difuzare: tel/ fax 0364 117.246; 0728.084.803
e mail: difuzare@scoalaardeleanacluj.ro
esadifuzare@gmail.com
www.scoalaardeleanacluj.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Pavel, Eugen

Texte și subtexte / Eugen Pavel. - Cluj-Napoca :
Editura Școala Ardeleană, 2021
Index
ISBN 978-606-797-801-8

821.135.1

Editor: Vasile George Dâncu
DTP și copertă: Corina Rezai

SUMAR

Preambul	7
EXERCITII DE CRITICĂ TEXTUALĂ	11
Preliminarii la o istorie a criticii textuale și a editării scrierilor vechi românești.....	13
Modelul slavon <i>versus</i> modelul latin în textele biblice românești.....	47
Ioan Zoba din Vinț – un partizan al vorbirii dialectale?.....	65
Psalmii lui Petru Pavel Aaron – între modelul latin și tradiția literară locală.....	75
Școala Ardeleană – premise ale editării critice a textelor	87
Discipolii lui Petru Maior.....	115
Fabulele lui Țichindeal – între receptare și cenzură.....	127
Alexandru Philippide și sfera filologiei.....	135
DOCUMENTAR SEXTIL PUȘCARIU	145
Sextil Pușcariu și editarea textelor vechi.....	147
Afinități electiv: Sextil Pușcariu și Iorgu Iordan	161
Muzeul Limbii Române și muzeiștii	233
O revistă centenară: „Dacoromania”	247
Abrevieri bibliografice	257
Abstract	279
Indice de autori	281

Preambul

Orice editare a unei scrieri aparținând, îndeosebi, epocii vechi a culturii române nu poate face abstracție de câteva principii elementare de critică textuală și de tehnica edițiilor. Începând cu stabilirea textului de bază și clarificarea autenticității sale, cu elucidarea paternității și a filiației textelor, a aspectelor privind datarea și localizarea lor, și încheind cu modalitatea de transcriere și de constituire a aparatului critic sunt circumscrise tot atâtea chestiuni spinoase care stau în fața filologului. Altfel spus, descifrarea *subtextului*, a fațetelor adiacente ale textului care va fi editat, devine, în mod imperios, necesară în acest demers. Reperele disciplinei sunt fixate, în general, în câteva manuale de lucru utile, între care lucrările lui Louis Havet (1911), Paul Maas (1927) sau Alberto Chiari (1951) sunt adevărate modele în domeniu. În spațiul românesc, Demostene Russo (1912), Liviu Onu (1973) sau Ion Gheție și Alexandru Mareș (1974, 1985) se numără printre cei care au redefinit coordonatele unei ramuri esențiale de investigare genetică a textelor, care se suprapune, în fond, cu însăși accepțiunea primară a termenului de filologie.

Exercițiile de critică textuală cu care se deschide volumul de față sunt, în mare parte, rezultatul unor reflecții prilejuite de editarea unor scrieri din secolele trecute. Fie că ne referim la ediția diplomatică interpretativă a *Bibliei* de la Blaj (2000), pe care am coordonat-o filologic, fie la restituirea operelor literare ale lui Ioan Budai-Deleanu (2011) sau la conceperea masivei antologii *Școala Ardeleană* (2018), m-am confruntat cu o multitudine de probleme privind integritatea și proveniența textelor, precum și reproducerea scrierilor chirilice și a celor cu grafie latină etimologizantă.

Am întreprins în această carte, mai întâi, o retrospectivă a preocupărilor de editare critică a textelor vechi între secolele al XVII-lea și al XIX-lea, cu toate

ezitățile și căutările care s-au înregistrat în privința identificării originalelor și a transpunerii fidele a acestora. Desigur, nu se putea vorbi la început de o operație curentă și pe deplin generalizată, însă faptul că unii dintre patronii-editori, tălmăcitorii și diortositorii tipăriturilor executau și o activitate de editare propriu-zisă, care presupunea, pe lângă alegerea și redarea cu acuratețe a textelor, și un comentariu pe marginea lor sau schițarea unui aparat critic incipient, este un indiciu al asumării acestei întreprinderi. Am reafirmat, de pildă, că *Noul Testament* de la Bălgrad constituie prima ediție critică din filologia românească, aserțiune acceptată deja în cercetările filologice. Intenția domnitorului cărturar Nicolae Mavrocordat din primul deceniu al veacului al XVIII-lea de a aduna mai multe copii după *Amphilochia* patriarhului Photius, de a le compara, corecta și publica denotă deja o conștientizare a modului în care un text poate fi recuperat și introdus în circuitul public. Este accentuată ideea că editarea istoriografiei române, a scrierilor religioase sau a cărților populare a parcurs diferite etape de consolidare a principiilor de transcriere și interpretare a grafiei, precum și a exegezei textuale.

Translația de la modelul slavon și, respectiv, de la cel maghiar sau german din secolul al XVI-lea, la modelul umanist greco-latin, impus în spațiul european prin noile traduceri ale textului biblic, este surprinsă începând cu tipăriturile efectuate la Alba Iulia la mijlocul secolului al XVII-lea și până la versiunile textului sacru aparținând lui Samuil Micu și Petru Pavel Aaron. Se demontează apoi afirmația preconcepută după care Ioan Zoba din Vinț ar fi un partizan al vorbirii dialectale, el situându-se, de fapt, pe același plan cu Simion Ștefan în privința cultivării limbii literare. Sunt decelate sursele psalmilor din *Vulgata* tradusă de Petru Pavel Aaron, având ca punct de pornire atât originalul latin, cât și tradiția literară locală, reprezentată prin psaltirile apărute la Râmnic și Blaj. Capitolul consacrat Școlii Ardelene este axat, în primul rând, pe clarificarea conceptului, cu oscilațiile sale terminologice, precizarea limitelor temporale ale curentului, urmate de o evaluare critică a editărilor care s-au succedat, precum și de expunerea criteriilor după care m-am orientat în selecția titlurilor incluse în noua antologie, structurată tematic. Am accentuat faptul că, deși de sorginte iluministă, mișcarea trebuie percepută în toată amplitudinea ei, ca o sinteză umanistă în care sacralul se întretaie cu profanul, oferind imaginea efervescentă a primei perioade a modernismului literar și cultural românesc. În prelungirea acestei secțiuni se află disertația pe care am dedicat-o discipolilor lui Petru Maior, emulii formați la școala acestuia potențând efigia corifeului iluminist în posteritate. În același context se situează excursul meu despre destinul dramatic al fabulelor lui Țichindeal, interzise după apariție, reeditate apoi mai mult sau mai puțin exact, pentru a ajunge să fie maltratate sub

lupa cenzurii comuniste. Ultima contribuție din seria acestor *Exerciții de critică textuală* îl are ca protagonist pe Alexandru Philippide, un creator de școală care și-a făcut intrarea în cercetarea filologică prin critica unui fals istoriografic. Mai mult, profesorul ieșean este unul dintre primii exegeți români care încearcă să delimiteze sfera filologiei.

Cea de-a doua secțiune a cărții stă sub semnul celui alt mare creator de școală, Sextil Pușcariu, al cărui profil l-am conturat, la început, în postura de editor, autorul uneia dintre primele ediții critice riguroase prin metoda transcrierii interpretative: *Cazania a II-a* a lui Coresi. Materialul inedit pe care l-am valorificat cuprinde o expunere detaliată asupra modului în care trebuie alcătuit glosarul acestei ediții în viziunea sa. Prezentarea celor 56 de scrisori trimise de Iorgu Iordan lui Pușcariu, între 1921–1937, completează acest documentar, relevant pentru schimburile incitante de idei dintre doi savanți veritabili, care exced opțiunile lor culturale sau politice. În fine, articolele *Muzeul Limbii Române și muzeiștii*, precum și *O revistă centenară: „Dacoromania”* nu sunt doar abordări omagiale, ci reconstituiri ale unor nuclee de cercetare exemplare, mereu actuale.

Scrise între anii 2013–2021 și publicate în diverse reviste sau volume de specialitate, studiile reunite în această carte ar putea oferi o lectură instructivă.

EXERCITII DE
CRITICĂ TEXTUALĂ

Preliminarii la o istorie a criticii textuale și a editării scrierilor vechi românești

1.1. Primele tentative de editare critică a textelor în cultura scrisă românească nu datează doar din secolul al XIX-lea, așa cum s-a acreditat uneori. Încă de la mijlocul secolului al XVII-lea, cărturarii de la Alba Iulia instituiau în traducerea și editarea scrierilor biblice metoda umanistă a comparării mai multor versiuni, prin aplicarea criticii textuale atât sub aspectul stabilirii textului de bază, cât și în privința prolegomenelor și a scoliilor care îl însoțesc. Unele dintre prefețele sau epilogurile cu care erau înzestrate aceste texte prefigurează cerințele unei note asupra ediției, cu precizarea izvoarelor folosite și a metodei de lucru. Un exemplu de notorietate este cea de-a doua prefață din *Noul Testament* de la Bălgrad, intitulată *Predoslovie către cetitori*, nesemnată, având, în multe privințe, configurația unei *Note asupra ediției*. Ea oferă o mărturie asupra „modului critic” (Gaster, CR, I, p. XXX) pe care l-au urmat cărturarii bălgrădeni în elaborarea acestei traduceri. Redactat într-o manieră sistematică, fără divagații colaterale, textul este structurat, metodic, în cinci puncte care dezbat următoarele chestiuni: 1) persoana traducătorului inițial și izvoarele utilizate; 2) modul de alcătuire a ediției, împărțirea în capitole și versete, precum și redactarea unei prezentări sintetice a cărților (*șuma*) și a unui rezumat pentru „toate capetele”; 3) necesitatea îmbogățirii limbii prin introducerea unor neologisme de origine grecească; 4) existența unor diferențe de ordin dialectal și posibilitatea de a le depăși prin realizarea unui instrument de comunicare acceptat, astfel „cum să înțeleagă toți”; 5) evaluarea calității traducerii de către lectori în funcție de sursele folosite.

Sunt recunoscute, mai întâi, meritele parțiale de traducător ale lui Selivestru, în a cărui primă versiune, neterminată, s-au găsit „multă lipsă și greșeale”, în special „pentru neînțelesul limbii și cărții grecești”, ceea ce i-a determinat

pe continuatorii săi „a-l posledei”, a revizui și a îndrepta radical textul inițial. Modul detaliat în care sunt expuse chestiunile de bază legate de transpunerea textului indică, în mod cert, că autorii acestei predoslovii sunt înșiși traducătorii cărții. Principiile expuse în *Predosloviea către cetitori* pun în evidență scrupulozitatea manifestată în conceperea lucrării, apropiată de cerințele unei autentice editări critice, urmărindu-se, în principal, pătrunderea înțelesului dogmatic al textului biblic și echivalarea cât mai exactă a unor termeni neologici. Prin notele marginale se redau numeroase variante de traducere, diferențe de ordin lexical înregistrate în versiunile de control, rezultate ale aplicării minuțioase a metodei criticii de text.

Textul-sursă a fost o diglotă greco-latină în care una dintre sursele cele mai autorizate, și anume noua versiune în latină a umanistului francez Théodore de Bèze (1519–1605), era pusă în relație cu *Septuaginta* și cu vechea versiune din *Vulgata*, în consonanță cu stadiul pe care îl atinsese hermeneutica biblică în acel moment, realizându-se una dintre primele ediții critice din cultura românească (Pavel 2001, p. 179). Adnotările de tipul „grecește așa-i cest verș” denotă că doar în acel loc a fost preferată varianta din *Septuaginta*, nu și în alte situații. Există mai multe indicii potrivit cărora versiunea latină pare să fi constituit versiunea de bază și nu cea grecească, cum s-a susținut (cf. Rădulescu 1982, p. 244–245).

O veritabilă notă asupra ediției este și *Predosloviea către cetitori* de la finele *Psaltirii* de la Bălgrad din 1651, unde sunt menționate, în spirit filologic, sursele cărții, care constau, potrivit autorilor, în primul rând în textul masoretic („mai vartos ne-am silit a socoti izvodul limbii jidovești”), la care se adaugă „izvoadele a mulți dascali mari”, avându-se în vedere, probabil, *Vulgata*, ca și alte ediții latine mai noi, nedevoalate, precum și *Septuaginta* („izvodul celor 72 de dascali”). Într-adevăr, structura psalmilor din ediția de la Bălgrad urmează îndeaproape, în ceea ce privește numerotarea, textul *Septuagintei*. Față de textul masoretic, *Septuaginta* comasează psalmii 9 și 10 și, respectiv, 114 și 115, dar separă psalmul 116 și psalmul 147. În mod formal, *Psaltirea* din 1651 preia dispunerea psalmilor după originalul grec, inclusiv împărțirea în catisme, adoptând, totodată, și suprascrierile. La Ps 43, de exemplu, care în textul ebraic nu are titlu, se menționează, în concordanță cu *Septuaginta: Cântecul de-nvățătură dat dascalului fiilor lui Corie*. Aceeași dependență este mărturisită, anterior, și la Ps 32: „Cest psalom la jidovi n-are tituluș și cei 70 de cărtulari l-au pus în rând cu ai lui David”. Cu toate indiciile de ordin declarativ, compararea textelor ne dezvăluie faptul că sursa de bază pentru traducători nu a fost însă *Septuaginta*, dar nici textul ebraic invocat. Izvorul original, enunțat atât în titlu, cât și în cele trei predoslovii ale cărții, nu a fost fructificat în mod direct, ci printr-o nouă transpunere din ebraică în latină, aparținând lui Sante Pagnini (Pavel

2001, p. 182–200). De precizat că noua traducere a *Bibliei*, realizată de renumitul orientalist italian, a fost publicată, mai întâi, de Robert Estienne (Robert Stephanus), la Lugdunum (Lyon), în 1527, o altă ediție a aceleiași versiuni fiind îngrijită de Michel Servet, la Lyon, în 1542. Acest tip de editare critică se va impune în oficinile europene, traducerea lui Pagnini fiind revizuită de Robert Estienne în 1557. Ea a fost preluată în cadrul edițiilor poliglote imprimate de Christophe Plantin, începând cu *Biblia Regia* din 1568–1572 de la Antwerpen (Anvers), editată de Arias Montanus, precum și în cele adnotate de François Vatable, cu apariții în 1586, în oficina Santandrea din Geneva, iar în 1599 și 1616 la Heidelberg. Notăm că traducerea lui Pagnini va fi inclusă și în ediția de la Hamburg din 1596, scoasă de David Wolder, având ca texte paralele *Vulgata* și varianta germană a lui Luther.

Datorită mediului cosmopolit albaulian, modelul umanist de editare a fost fructificat în cercul de traducători și revizori din anturajul mitropolitului Simion Ștefan, care se vor raporta la această versiune mai presus de apartenența lor confesională. Cu toate acestea, persista încă o reticență în declararea exactă a izvoarelor folosite și în recunoașterea îndepărtării de sursa slavonă consacrată, care garanta canonicitatea textului. Traducătorii români sunt conștienți de acuratețea textelor originare, întrucât „apa totu-i mai curată și mai limbede în izvor decât în păraie, că de ce să departă apa de izvor totu-i mai înmestecată și mai turbure”. Pasajul care se referă la colaçionarea izvoarelor și realizarea unei schițe de aparat critic prin notarea diferențelor din textul ebraic între paranteze sau marginal este edificator pentru concepția de editare: „Și unde am vădzut că nu s-au foarte depărtat de izvodul jidovăsc, noi am lăsat în loc, numai că am sămnat cum că să osibeaste de cel jidovesc, și unele cuvete le-am pus pre rând, ce le-am închis în parintijiș, cumu-s ceastea (); iară altele le-am pus pre margene, cu ceaste slove: *jid. nu-i*, ce să zice că în izvodul jidovesc nu-s”.

Precizările privind alcătuirea, pentru fiecare psalm, a unui mic rezumat și indicarea părților sale componente, redarea suprascrierilor (*titulușul*), precum și numerotarea stihurilor reflectă, așadar, acribia cărturarilor transilvăneni. Aceștia adoptaseră principiile de editare promovate în cercurile filologice europene ale vremii, aflate sub influența criticismului luteran al celui „de-al doilea umanism”.

Glosele marginale ale *Psaltirii* din 1651 și procedura de adnotare a unor versete denotă însă o concepție editorială similară cu cea care a stat la baza tipăririi din 1648, ce poate fi atribuită aceluiași grup de traducători sau unui revizor unic. Prin redactarea unor note sursologice se instituie, așadar, un aparat critic elementar, în cadrul căruia se fac referiri la textul masoretic, înregistrându-se, totodată, traduceri paralele din celelalte versiuni existente. Sunt redade

variantele diferite față textul-sursă din *Biblia Sacra*, aparținând lui Pagnini, și anume cele care apar în *Septuaginta* (LXX) și *Vulgata* (Vg), nefiind exclusă nici filiația cu o veche „întorsură”, reprezentată prin psaltirile românești din secolul al XVI-lea (PS, PH, PV, CP, CP₁, CP₂) derivate din slavonă. Se precizează, pe de altă parte, absența unor contexte din textul masoretic sau se adnotează versetele traduse după *Septuaginta* sau *Vulgata*, cu diferențe față de varianta adoptată conform versiunii lui Pagnini. La fel ca în cazul *Noului Testament* din 1648, glosele de acest gen din cadrul *Psaltirii* ilustrează inițierea celor implicați în aplicarea metodei criticii de text, prin care se asigură traducerii, în ansamblul ei, calități sporite, atât sub aspect literar, cât și canonic. Redăm câteva exemple semnificative pentru maniera de lucru a editorilor de la Alba Iulia, în care variantele din alte surse erau transpuse în glose:

Ps. 14 (15), 2: *Cine îmblă întreg* și face dreptate* [glosat: *au fără vină*] PB; cf. *Qui ambulat perfecte*, et operatur iustitiam* [glosat: *integer i. integra vita, et innocens*] PAGNINI; πορευόμενος ἄμωμος καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην LXX; *Qui ingreditur sine macula, et operatur justitiam* VgCl; *Îmblătorii fără vină și lucrează dreptate* PS; *Cin<re> va îmbla fără vină dereage-va dreptatea* PH; *Îmblătorii fără vină și cine lucrează dreptate* CP, CP₁; *Îmblătoriu fără vină și cine lucrează dreptate* CP₂; cf. v. sl. НЕПОРÓЧЕНЪ;

Ps. 33, 10 (11): *Puii leului* lipsi-să-vor și să vor flămânzi* [glosat: *bogații*] PB; cf. *Leunculi indigebunt et famen patientur* PAGNINI; *Leones indiguerunt et esurierunt* BSVg; *Divites eguerunt et esurierunt* VgCl; πλούσιοι ἐπτώχευσαν καὶ ἐπεινάσαν, οἱ δὲ ἐκζητοῦντες LXII; *Bogații meseriră și flămândziră* PS, PH; *flămândziră* CP, CP₁, CP₂; cf. v. sl. БОГÁТЪИ.

Pe lângă notele marginale de natură sursologică, semnalăm adnotările dispuse de traducători în paranteză. Acestea au în multe situații aceeași valoare, constituind o traducere paralelă după izvoarele secundare. Iată câteva exemplificări:

Ps. 13, 5 *Acolea să vor înfricoșea de frică (unde nu era frică), că Dumnezău iaste neamul dreptului* PB; cf. *Ibi timuerunt timore, quoniam Deus in generatione iusti* PAGNINI; adaosul din paranteză, inexistent în versiunea lui Pagnini, provine din alte surse: οὐδὲ οὐκ ἦν φόβος LXX; *ubi non erat timor* VgCl; *io nu era frică* PS, CP, CP₁; *io nu-ș era frică* CP₂; cf. și *iuo nu era teamere* PH.

Ps. 32, 10 *Domnul sparge sfatul limbilor și strică cugetele oamenilor (și leapădă sfatul boiarilor)* PB; versetul corespunzător din varianta ebraico-latină a lui Pagnini este lacunar, completarea din paranteză fiind în concordanță cu alte versiuni: καὶ ἀθετεῖ βουλὰς ἀρχόντων LXX; *et reprobata consilia principum* VgCl; *și leapădă sfeaturile giudeciloru* PS; *judecilor* CP, CP₁; *domnilor* CP₂; *și leapădă sfatul de giudețu* PH.

1.2. Opțiunea sursologică pentru versiuni umaniste nu este în măsură să contrarieze, întrucât și Nicolae Milescu, urmat de revizorii traducerii sale, încorporată în *Biblia* de la București, din 1688, apelau, în mare parte, tot la o ediție protestantă a *Bibliei*. De altfel, „dascălii locului” care se vor angaja în cele două revizii ale manuscrisului coligat al lui Milescu întreprindeau, în fond, o veritabilă editare critică (Cândea 1978, p. 122–125), ale cărei principii și îndrumări „spre înțeleagerea cărții aceștia” sunt expuse amănunțit în ultimele două texte escortă, respectiv în *Cuvântu înainte cătră cititori*, alături de *Doslușirea cărții aceștia cum vei putea să o înțelegi, citindu-o mai pre iușor*, din ms. 45 BAR Cluj, transcris de copistul muntean Dumitru din Câmpulung. Astfel, sunt indicate cu destulă exactitate sursele primare ale traducerii, respectiv ediția *Septuagintei* din 1597 de la Frankfurt („Frangofort”), considerată a fi „un izvod carele-i mai ales decât toate altele”. Sunt fructificate, ca versiuni de control, „izvodul slovenescu”, identificat cu *Biblia* de la Ostrog din 1581, altul în „letenește”, probabil una dintre edițiile *Vulgatei*, imprimate în officina plantiniană „din cetatea Antverpiei” (cum sunt localizate în prefața din ms. rom. 4389 BAR, atribuit lui Daniil Panoneanul), precum edițiile apărute în 1619, 1628 sau 1645. Pornind de la aceste modele ale criticismului umanist, revizorul versiunii din ms. 45 ține să precizeze că a reprodus cu fidelitate traducerea lui Milescu, dar a „alăturat și alte izvoade grecești” de care dispunea. Până la cartea *I Paralipomena (I Cronici)* s-a apelat la o ediție din „Englittera”, în care o recunoaștem pe cea tipărită de Roger Daniel la Londra, în 1653, sub îngrijirea lui John Biddle, reluată la Cambridge, în 1665, iar în continuare încă un izvor grecesc, „altul de ceale den Frangofort, duple care au scris și Necolae”. Pe baza acestor noi surse, sunt întreprinse operații extinse de critică textuală, destinate „pentru tocmala greșalelor și pentru tocmirea soroacelor și deplinirea cuvintelor și întăritura oxiiilor den cât am putut, și izbrânirea stihurilor precum le vei vedea scrise tot pre de margine” (f. 457^v). Din păcate, schița de aparat critic anunțată în cuvintele introductive din versiunile manuscrise nu se va mai regăsi și în ediția definitivă tipărită a *Bibliei* din

1688. Numai într-un epilog al cărții se specifică, restrictiv, faptul că traducerea s-a efectuat după ediția de la Frankfurt a *Septuagintei*, „unde vei afla pre ce cale au umblat”, căci alte tălmăciri „mai mult au smintit rodul omenesc au au turburat cetitorii”.

1.3. În ceea ce privește editarea critică asumată a textelor vechi în spațiul românesc al modernității timpurii, între primele încercări izbutite se află și celebra operă a lui Simeon Thesaloniceanul, *Dialog în contra ereziilor*, scrisă în greacă la sfârșitul secolului al XIV-lea, rămasă în manuscris, care va vedea lumina tiparului la Iași, în 1683, având în coligat lucrarea lui Marcu Eugenikos al Efesului, *Explicarea orânduiei bisericești*. În persoana editorului, deloc improvizat, îl regăsim pe învățatul grec Ioan Comnen Molybdos din Heracleea¹, ajuns ulterior medicul lui Constantin Brâncoveanu, care, la recomandarea patriarhului constantinopolitan Dosithei, va edita pentru prima dată lucrarea doctrinară a lui Simeon. El va înzestra cartea cu un indice de materii (*Pinax*) și un aparat critic în subsol, efectuând, de asemenea, numerotarea marginală a rândurilor din 5 în 5 (Dima-Drăgan, 1973, p. 234–236). Acțiunea de îngrijire și îndreptare este consemnată la sfârșitul cărții: „S-a tipărit în Iașii Moldovei, cu cheltuiala a prea întru toate strălucitului, a prea piosului și prea măritului domnitor a toată Moldovlahia, stăpân și conducător a toată Ucraina. Cu îngrijirea și îndreptarea a prea învățatului Ioan Molivd Perinteanul, de prea iubitorul de Dumnezeu Episcop al Hușilor chir Mitrofan, în anul 1683”. Nu întâmplător, ediția lui Comnen va avea un impact deosebit în spiritualitatea elenă, fiind integrată în marele corpus *Bibliotheca graeca* (Fabricius 1728, vol. XIV, cap. II, lib. VI) și în *Patrologia graeca* (tomul CLV) a lui J.-P. Migne.

1.4. O încercare de editare relativ avansată va promova la sfârșitul secolului al XVII-lea cel care va semna prefețele sau epilogurile tipăriturilor sale cu numele Mihai Iștvanovici. Acesta se revendica de la condiția tipografului medieval umanist, în persoana căruia se întâlneau, deseori, atât editorul, cât și traducătorul sau prelucrătorul, diortositorul sau gravorul cărților scoase la lumină. Caracterizat drept un „tipograf literat” (Rus 1899, p. 763, 769), format la școala lui Antim Ivireanul, el va debuta cu *Orânduiala slujbei sfinților Constantin și Elena*, imprimată la Snagov, în 1696, unde va semna versuri emblematice, precum și o prefață în care discipolul își exprimă recunoștința față de „purtarea de grije” a dascălului său care l-a călăuzit pentru această „pârgă și roadă noa a

¹ În legătură cu personalitatea lui Ioan Comnen, cunoscut și sub numele de monah Ierotei al Dristrei, a se vedea Russo 1939, II, p. 424 ș.u.; Bulat 1966, p. 356–368; Cicanci, Cernovodeanu 1971, p. 143–186; Nicol 1971, p. 511–526.

meșteșugului tipografiei”. Parcursul său editorial va continua la Bălgrad, unde va publica, în 1699, prima *Bucoavnă* în limba română, urmată, în același an, de un *Chiriacodromion sau Evanghelie învățătoare*, o culegere inspirată după *Cazania* ieșeană din 1643. Noua ediție nu este o simplă transpunere mecanică a scrierii celebre a lui Varlaam, tipograful și, în același timp, „îndreptătorul” (Iorga 1926, p. 79) de la Bălgrad Iștvanovici mărturisind în epilog că a supus textul original la multe modificări, căci „pre multe locuri nu precum în izvodul cel vechiu am lăsat, ce am schimbat au fața cuvântului, au a vremii, au am mai scăzut, au am mai adaos”. În același timp, el își reafirmă intenția de a respecta cu strictețe textul canonic, ferindu-se să nu facă „strâmbături” care să deformeze autenticitatea mesajului.

Elementele de critică textuală au reliefat cu pregnanță modul laborios în care Mihai Iștvanovici a conceput noua ediție a cazaniilor (Pavel 2001, p. 239–254, 327–364), el prelucrând izvodul moldovenesc cu o anumită minuție, chiar dacă nu în mod consecvent, și adăugând noi texte din alte culegeri ale epocii. Intervențiile sale sunt motivate prin aceea că „unde am mai adaos câte ceva, am socotit mai spre întărire”. În primul rând, el extinde șirul pieselor omiletice, față de cele 75 de cazanii din culegerea din 1643, cu încă șase predici, și anume: *Cazanie a 2<-a> iarăși la Învierea Domnului nostru Isus Hristos*, f. 66^v–73^v; *Cazanie a 2<-a> iarăși la Dumineca Rusaliilor*, f. 110^v–121^v; *Cazanie a 2<-a> iarăși la Nașterea Domnului nostru Isus Hristos*, f. 310^v–319^v; *Cazanie a 2<-a> iarăși la Botezul Domnului nostru Isus Hristos*, f. 329^v–337^v; *Cazanie la 9 zăle a lui martie pentru muceniia sfinților patruzeci de mucenici*, f. 352^v–357^v; *Cazanie la 20 de zăle a lui iulie la Sfântul și slăvitul proroc Ilie*, f. 384^v–391^v. Sursa acestor completări o constituie versiunea românească a omiliilor lui I. Haleatovskyj, apărute în ediție definitivă la Lvov, în 1665, existând similitudini evidente între *Cheia înțelesului* și versiunile manuscrise din această serie ale omiliilor, pe de o parte, și ediția din 1699, pe de altă parte. La alte opt cazanii, care la Varlaam începeau direct cu textul Evangheliilor, s-a adăugat în ediția din 1699 câte un scurt „cuvânt înainte”, introduceri preluate, cu unele modificări, din *Cazania* de la Govora, din 1642, sau din cea de la Dealu, din 1644.

Completările aduse textului din 1643 sunt sesizabile și în alte compartimente. Astfel, sunt traduse toate cuvintele și contextele redată în slavonă. Se indică fragmentele evanghelice nu numai prin pericopele (zacealele) împărțite pentru uzul liturgic, ca în *Cazania* ieșeană, ci și prin capitole și versete. În plus, parafrazările și referințele sumare la pasajele biblice din comentariile omiletice ale lui Varlaam sunt reluate și amplificate prin citate complete din *Vechiul* și *Noul Testament*. În special, în cadrul cazaniilor la Duminicile Triodului, textele lui

Iștvanovici au o amploare mai mare, cu lecțiuni frecvente preluate din *Biblia de la București* și, uneori, din *Noul Testament de la Bălgrad*. Chiar dacă schimbările în cadrul textului din 1699 nu s-au efectuat în mod consecvent, plusurile și remanierele existente confirmă calitățile de revizor și de editor ale lui Iștvanovici.

Modificarea radicală pe care o realizează Iștvanovici față de sursa primată din 1643 este sesizabilă însă la nivelul pericopelor evanghelice care preced textul fi-cărei cazanii. El înlocuiește pasajele redactate de Varlaam și apelează la ultima versiune a *Evangheliei*, și anume ediția de la Snagov din 1697, îngrijită de Antim Ivireanul în conformitate cu tipicul grecesc adoptat deja în *Evanghelia* din 1682.

Modul în care Iștvanovici a schimbat în multe contexte „fața cuvântului”, chiar dacă această operație nu este generalizată, denotă preocuparea sa pentru unificarea limbii române literare. La nivelul vocabularului, tendința de modernizare a limbajului înregistrează câteva fapte de limbă semnificative, constând într-o serie de substituiri operate în cuprinsul cazaniilor și abandonarea lexicului provenit din vechea slavă: *armășeaște* (1643) – *chinuiaște* (1699), *aslamurile* – *muzaviriile*, *blăzni* – *s-au smintit*, *dezvăscu* – *s-au dezbrăcat*, *ghizdavul* – *preafrumos*, *giuruiaște* – *făgăduiaște*, *grozlivu* – *groaznici*, *ijderă* – *s-au scornit*, *istrăvi* – *au cheltuit*, *iștealenii* – *tămăduiri*, *îmă* – *mumă*, *jitia* – *viița*, *măci-teli* – *muncitori*, *mășcoiu* – *asin*, *mâzdă* – *mită*, *oteți* – *părinți*, *otroci* – *prunci*, *pesteaște* – *zăboveaște*, *pite* – *pâini*, *ploditoare* – *roditoare*, *săzdanu* – *zidirea*, *tvorețul* – *făcătoriu*, *zlobă* – *răutate*.

Revizia *Cazaniei* lui Varlaam este, în multe privințe, substanțială, eliminarea în mare măsură a moldovenismelor conferind ediției din 1699 un caracter muntenesc mai pronunțat chiar decât cel al *Cazaniei* anterioare de la Dealu. Tipograful editor de la Bălgrad a realizat, prin coroborarea unor surse diverse, supuse unor relecturi avizate, o versiune completă și ilustrativă pentru literatura noastră omiletică de la sfârșitul secolului al XVII-lea, pe care o vor lua drept model reeditările de la București și Râmnic din secolul următor.

2.1. La începutul secolului al XVIII-lea, preocupările de critică textuală (Pavel 2016, p. 179–189) înregistrează o primă încercare de transcriere și corectare a manuscrisului lucrării *Amphilochia* a lui Photios (Fotie), patriarhul Constantinopolului, după o copie deținută de Nicolae Mavrocordat și pe care acesta preconiza să o editeze. Intenția domnitorului cărturar reiese dintr-o adnotare a sa din 20 iunie 1707 pe filele manuscrisului, ajuns între timp în biblioteca Mănăstirii din Patmos. În însemnare, Mavrocordat menționează transcrierea, cu cheltuielile sale, „de pe o carte necorectată, puține îndreptări aduse prin alăturarea de alte copii”, iar dacă va căpăta „binecuvântarea la lucru, voi da de

cartea veche păstrată la Sfântul Munte, am să adaug și lipsurile; și, prin cercetări exacte și multe silinți împlinind astă carte, ca pe un tezaur am s-o trec celor după mine” (Beza 1936–1938, p. 3). Inițiativele principelui luminat nu se vor finaliza atunci, însă, nu peste mulți ani, el va persevera în conceperea unor noi proiecte editoriale. Cel care îl va sprijini în punerea în aplicare a planurilor princiare va fi un personaj cvasinecunoscut în mediile românești, dar care își câștigase deja o notorietate europeană. Este vorba despre cărturarul umanist transilvănean Ștefan Bergler (c. 1680–1738), originar din Brașov, cu studii la Leipzig, stabilit la Amsterdam și apoi la Hamburg, devenit un elenist recunoscut în vremea sa (Marinescu 1941–1942, p. 163–215; Marinescu-Himu 1960, p. 365–372). Lui i se datorează elaborarea unor ediții savante din *Onomasticon*-ul lui Julius Pollux, din Homer, Sextus Empiricus, Aristofan și Herodian, unele în colaborare, precum și a edițiilor princeps din scrisorile fictive ale lui Alciphron (1715) și din istoriograful bizantin Joseph Genesisios (1733), prevăzute cu emendații și comentarii. El se va mai remarcă prin întocmirea ediției greco-latine a operei *De officiis*, scoasă în 1722, la Leipzig, o traducere a tratatului de filosofie morală *Despre datorii* al lui Nicolae Mavrocordat, tipărit inițial în greacă, la București, în 1719. Rechemat în țară, la curtea domnească munteană, Bergler va ajunge bibliotecar și preceptor al fiilor lui Mavrocordat, intrând în grația protectorului său ilustru. În noua sa postură, elenistul brașovean va pregăti pentru tipar, în 1723, *Lexiconul Sf. Chiril*, una dintre primele ediții critice realizate la noi, al cărei text fusese stabilit pe baza a două manuscrise din biblioteca Mavrocordaților, unul pe pergament, iar celălalt pe hârtie, alături de care se preconiza fructificarea „prototipului” deținut de Hrisant Notaras, precum și a unei versiuni ce urma să fie procurată de la Veneția, prin intermediul lui Nicolae Caragiani, așa cum se preciza în epistolele din 14 iulie și din 8 septembrie 1723 ale lui Mavrocordat către patriarhul Ierusalimului. Bergler este recomandat drept „îndreptătorul” cărții, un „bun cunoscător al limbii elinești, încât altul asemenea ca el nu se află în toate Academiiile Europei” (Legrand 1888, p. 172–174; DH, XIV, p. 886–888). Nu se cunoaște soarta *Lexiconului*² îngrijit de Ștefan Bergler, sub tutela lui Nicolae Mavrocordat, lucrare din care Mitrofan Gregoràs, el însuși corector³, scosese la

² Un codice miscelaneu grecesc (ms. gr. 692 BAR), conținând și *Lexiconul Sf. Chiril*, a fost semnalat de Litzica 1909, p. 305, la poziția 612.

³ Acest călugăr grec, autor de epigrame și al unei *Cronici a Țării Românești* (1714–1716), va edita câteva cărți grecești între anii 1705–1715, între care *Tomul bucuriei*, apărut la Râmnic, în 1705, pe a cărui pagină de titlu notează: „Cu îngrijirea și îndreptarea lui Mitrofan Gregoras din Dodona”, reluată cu mici modificări și pe celelalte tipăriri; în legătură cu activitatea sa, vezi Erbiceanu 1888, p. 125–129; Russo 1939, p. 409–461.

București o singură coală, trimisă pentru comparare lui Hrisant Notaras (Russo 1912, p. 75; Russo 1939, p. 613). Probabil că lipsa unui tipograf potrivit, de care se plângea domnitorul în corespondența sa, poate și unele animozități cunoscute dintre el și cronicarul grec Gregoràs l-au determinat să amâne sau să abandoneze terminarea ediției.

2.2. Ceea ce pune în evidență excursul nostru istoriografic este accepțiunea care se conferea deja în epocă termenului de ediție critică, apropiată de cea consacrată în textologia modernă. Stabilirea genealogiei manuscriselor și alegerea textului de bază, prin compararea diferitelor versiuni manuscrise, sunt acceptate ca elemente definitorii de la care trebuie pornit în reconstituirea formei primare a manuscrisului, printr-o lecțiune cât mai corectă a textului corupt, alterat peste timp.

Redarea cu o acuratețe cât mai mare a unui text reprezenta cuvântul de ordine pentru lumea scrisului și a tiparului. Primii care vor denatura însă textele, afectând autenticitatea și claritatea acestora, vor fi înșiși copiiștii, truditori neobosiți în scriptoriile mănăstirești, bine intenționați, dar care scriau, după cum glăsuiesc iertăciunile lor din final, „cu mână de țărână”. Unui asemenea copist neglijent îi va reproșa Cantemir, cu prilejul celei de-a patra revizii a cărții *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, greșelile comise față de „izvodul” prim, după cum suna înștiințarea autografă din cuprinsul manuscrisului, principele cărturar arătându-se indignat de faptul că diacul, „fiind nedeplin știutoriu ortografiei românești, multă trudă ne-au dat cum să cade a o îndrepta și poate încă în multe locuri a o fi trecut cu videarea, ce nedejduim că la îndreptarea tipografiei (de va vrea Dumnădzău până la aceeaa vreamă să ne lase cu suflare) toate să să îndrepteadze” (Cantemir 1901, facsimile II).

Mai mult, un cronicar grec, Constantin Chesarie Daponte, atras și el la curtea lui Constantin Mavrocordat, prolifera în epilogurile scrierilor sale amenințări cu pedepse în cazurile iadului pentru copiiștii sau editorii care nu i-ar colaționa cu atenție textele în vederea publicării (Russo 1912, p. 16–17; Russo 1939, p. 556). În *Catalogul istoric al oamenilor însemnați din secolul XVIII*, editat de C. Erbiceanu, Daponte își exprima nemulțumirea față de prestația celor care „prescriu cărți și bine fac, însă nu le citesc mai la urmă ca să îndrepte greșelile, de aceea cu necesitate să greșesc și rău fac, și astfel s-a alterat foarte multe cărți și se alterează zilnici de astfel de neglijenți și ignoranți prescriitori” (Erbiceanu 1888, p. 184–185).

Ne întrebăm, în acest context, care era rostul diortositorului în epoca veche, dacă acesta se limita doar la atribuțiile unui simplu corector modern sau se încumeta și la o muncă de editare, care presupunea, într-o anumită măsură, un comentariu asupra textelor sau schițarea unui aparat critic sumar. Desigur,

diortositorii care doreau să iasă frecvent din anonim în predosloviile sau în epilogurile cărților vechi românești nu erau toți editori autentici, nedepășind, cu rare excepții, stadiul de simpli corectori. Nu avem în vedere aici accepțiunea de editor în sensul de comanditar și patron al unei tipărituri, sau de „ispravnic de carte”, ci doar pe aceea de îngrijitor de ediție, apropiată de practica modernă.

În anturajul episcopului iluminist Chesarie de Râmnic întâlnim o echipă foarte activă de diortositori, între care ierodiaconul Anatolie, caracterizat în epilogul *Mineiului lunii lui dechemvrie* (Râmnic, 1779) drept „ostenitoriu la scris cu mâna, tocmitoriu și așezătoriu slujbelor cu rânduiala, precum să veade, din izvoadele celor ce au fost tălmăcitori” (f. 231^r). Notița se repetă și pe alte apariții din seria de *Mineie*, în plus, se mai adaugă pe unele că „au îndreptat tălmăcirea” Iordan biv vel gramatic Capadochianul, care va fi secondat mereu de corectorul Rafail monahul de la mănăstirea Hurezi. Caligraf cunoscut în mediile monastice (Smântânescu 1958, p. 65–71), acesta din urmă a copiat numeroase scrieri patristice și de slujbă, a tradus *Halima* și a diortosit mai multe tipărituri râmnicene din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, între care și masivul *Antologhion* din 1766. Transcrierea unei lucrări precum *Viața marelui Petru, aftocrator a toata Rosiia* îi scot în evidență calitățile incipiente de editor, după cum el însuși mărturisește într-o însemnare din 1755: „Și fiind acel izvod scris rău și soroacele nealese au, mai vârtos a zice, fiind eu prost și neînvățat, ci precum au voit Dumnezeu am nevoit până o am isprăvit și apoi o am protocălit din cuvânt în cuvânt după acel izvod” (ms. rom. 2353 BAR, f. 303^v). Smeritul între monahi, Rafail, efectua, prin urmare, o muncă meticuloasă de colaționare, de „protocălire”, după expresia sa, de confruntare cu originalul, care îl prefigura pe viitorul editor. La sfârșitul *Psaltirii* de la Râmnic din 1779, Anatolie și Rafail semnavă un grupaj de versuri în care își asigurau cititorii că lucrarea este „bine tocmită întru tipărire”, pentru că „multă nevoie am pus la diortosit”. Un editor la fel de sânguinos se anunța a fi și Lavrentie Dimitrievici, ieromonah tot la mănăstirea Hurezi, considerat, pe bună dreptate, „clironomul” manuscriselor lui Damaschin de Râmnic, traducătorul principalelor noastre cărți de cult, dintre care multe rămase în manuscris (Lapedatu 1906, p. 577). Lavrentie a fost, într-adevăr, moștenitorul unei rezerve impresionante de traduceri, pe care le va pregăti pentru tipar, înzestrându-le pe unele și cu prefete, și pe care le va publica după moartea lui Damaschin, survenită în 1725. El va recunoaște într-o notiță din *Antologhionul* apărut la Râmnic, în 1737, că s-a ghidat „după izvodul *Mineiului* celui rumânesc”, rămas de la Damaschin, la care a trudit mult timp, „că și noaptea în unele vremi o am făcut în loc de zi”, străduindu-se să îndrepte „din cuvânt în cuvânt, nimic schimbând, ci drept după cum am găsit într-acel

izvod”. La fel, pe ultima pagină din *Evangelhia* de la Râmnic, din 1746, același Lavrentie arăta că a urmat „tălmăciturii izvodului părintelui Damaschin episcopul, dascalul cel mare, alcătuit după tâlcuiala lui Theofilact, și, până n-am cetit și tâlcul, n-am așezat fieștecare cuvânt”, ceea ce îi confirmă însușirile de editor.

Calificativul ar putea fi acordat, neîndoielnic, și altor cărturari din epocă, preocupați de selectarea și îngrijirea în vederea publicării a unor texte din diferite scrieri într-o nouă formulă editorială, structurată tematic. Culegerile de genul florilegiilor, precum cele din seria „întrebări și răspunsuri”, care proliferază în veacul al XVIII-lea, sunt, de fapt, ediții *in nuce*, care urmau multe dintre principiile consacrate de stabilire a textului. Un miscelaneu de acest tip este alcătuit, sub auspiciile centrului de la Râmnic, în 1729, de logofătul Mihalcea, supranumit Litterati (scris cu litere latine), având titlul *Chita florilor*, în care „multe lucruri vreadnice den cărți filosofești și duhovnicești s-au adunat și s-au chitit pentru folosul celor ce vor ceti” (BAR, ms. rom. 2648, f. 1^r). Denumirea de *litteratus* indica, totodată, un practicant al scrierii din cancelariile transilvane, corespunzător unui diac. Termenul ales pentru a ilustra munca de editare este aici *chiti*, cu sensul de „a aranja, a rândui”, care, adăugat celor menționați anterior (*prescrie, protocoli*), schițează un posibil vocabular de specialitate aflat în uz în secolul al XVIII-lea. La rândul său, ieromonahul Cozma Vlahul traducea din greacă, la Iași, în 1754, scrierea *Vactiria, adecă Cârja arhierească*, păstrată în manuscris, în a cărei prefață acesta insista asupra perfectării textului, într-o colaborare strânsă cu tipograful învățat Duca Sotiriovici, alături de care, „de zi și de noapte ostenind, am procitit, luând sama lexurilor, din cuvânt în cuvânt, până la sfârșitul cărții”. Tălmăcitorul, care mai fusese și diortositorul *Psaltirii* din 1748 și al *Penticostarului* din 1753, ambele tipărite la Iași, apelează la termenul *prociti* „a reciti, a repeta” pentru a sugera atenția mărită cu care a fost îngrijit textul. În plus, el ține să precizeze și folosirea glosării, a traducerilor multiple, subliniind că, „unde s-ar fi întâmplat a să nimeri câte un lex râmlenesc sau elinesc, pentru scurtă limba moldovenească, l-am împregiurat mai cu multe cuvinte” (ms. rom. 1468 BAR, f. 2^v). Actul traducerii presupunea implicit și o muncă filologică de restituire cât mai riguroasă a textului.

Un ferment în editarea textelor în limba română în această perioadă va fi Leon Gheuca, care se înconjurase de un grup activ de tălmăcitori de elită, preocupați să îndeplinească „oserduitoarea dorire” a mitropolitului moldovean de a scoate la lumină diferite scrieri apoftegmatice sau de tipul *Fürstenspiegel* („oglinza principelui”). Unul dintre oaspeții prelatului iluminist, călugărul sârb călător Dositei Obradovici (Dositej Obradović), se referea într-o scrisoare din 13 aprilie 1783 la intențiile ambițioase ale acestuia, care și-a strâns „foarte aleasă

biblioteca, a dat a se traduce pe limba sa feliurite cărți și acum și-a propus a eda în tipariu cu cheltuiala sa” alte lucrări de răsunset, precum *Teatron politicon* al lui Ambrosius Marlianus și *Întâmplările lui Telemah* ale lui François Fénelon, pentru „a le dăruî patriei sale” (Duțu 1968, p. 225–242; Ursu 2002, p. 199).

3.1. Începând cu Școala Ardeleană, critica textuală cunoaște o nouă dimensiune, momentul de maturitate fiind atins prin ediția *Bibliei* de la Blaj, publicată de Samuil Micu în 1795. Noua traducere a textului biblic se distinge prin complexitatea aparatului editorial, alcătuit din mai multe texte complementare cu un bogat conținut isagogic, între care se înscriu un scurt cuvânt *Cătră cetitoriu*, semnat de către Micu, urmat de un amplu expozeu teologic privind semnificația *Sfintei Scripturi*, la care se adaugă introduceri la grupuri de cărți (*În ceale cinci Cărți ale lui Moisi*) și la fiecare carte în parte, precum și rezumate ale capitolelor. În privința studiului introductiv intitulat *Cuvânt înainte la S. Scriptură*, facem precizarea că Micu redactase inițial o variantă mai extinsă (ms. rom. 497 BAR Cluj), revăzută și modificată tot de către el în cadrul versiunii definitive. Notița diortositorului Petru Gherman, prefectul tipografiei, și o erată completează aceste secțiuni auxiliare. Neuzitată în editările clasice ale *Septuagintei*, metoda prolegomenelor și a gloselor marginale sau infrapaginale fusese introdusă pe scară largă în edițiile critice din *Biblia Sacra* concepute de exegeții umaniști, cu precădere din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Procedeu este asimilat și în cultura română de la mijlocul secolului al XVII-lea, *Noul Testament* din 1648 și *Psaltirea* din 1651, ambele apărute la Alba Iulia, fiind cele dintâi texte editate după aceste principii filologice, preluate și de Dosoftei în *Viața și petrecerea svinților* din 1682–1686. Prin tipărirea sa din 1795, Samuil Micu va impune această modalitate de stabilire și de comentare a textului, apropiată de structura modernă a unei ediții critice.

În prologul său *Cătră cetitoriu*, el argumentează avantajele și, mai ales, dezavantajele transunerii literale, cuvânt cu cuvânt, în funcție de rigorile fidelității maxime impuse prin tradiție pentru orice echivalare a textului biblic, potrivit principiului hermeneutic enunțat de Ieronim, în *Liber de optimo genere interpretandi (Epistula LVII)*: „Ubi et verborum ordo [et] mysterium est, non verbum e verbo, sed sensum exprimere de sensu”. În interpretarea lui Samuil Micu, anumite obscurități inerente ale textului n-ar trebui să-l dezorienteze pe cititor, „că doară și acum întru unele locuri ți să va părea întunecat graiul, ci pentru aceea să nu te smintești, nici să te pripești a vinovăți și a defăima lucrul, că întunecarea aceasta și dintru aceasta vine, că noi nici pentru mai luminat înțeles nu am vrut de la noi nici măcar un cuvânt cât de

mic să băgăm în S. Scriptură, ci ne-au fost voia ca întru toate să rămâie întru curăţeniia sa şi întru tot adevărul său, după cum iaste în cea elinească”. În funcţie de regulile literalităţii, susţinute canonic, el acceptă această manieră de traducere, convins că „foarte anevoie iaste luminat şi cu chiiar înţeles de pre o limbă a tălmăci pre altă limbă, nici un cuvânt adăogând şi fiind idiotismii limbii ceii dintâiu, că fieştecare limbă are osibiţi ai săi idiotismi”. Cu toate că se conformează, în principiu, acestui filon conservator, cărturarul nu va adopta însă, în mod mecanicist, un servilism de ordin textual. El pledează, totodată, cu multă apetenţă filologică, pentru unitatea stilistică a traducerii textului biblic: „Deci, ca stilul şi aşezarea graiului întru aceaeaşi Biblie să nu fie osibit, puindu-se unele dintru acea tălmăcire [i.e. traducerea lui Petru Pavel Aaron], altele dintru a altuia, s-au socotit ca toată Bibliia de unul cu aseamenea stil şi aşezare a graiului să se tălmăcească”.

Prin intenţia sa, arată încă în preambul, de a îmbunătăţi traducerea anterioară a *Bibliei* din 1688, S. Micu recunoaşte în mod implicit unul dintre izvoarele ediţiei sale, la care se raportează frecvent, fie prin adoptarea unor soluţii comune de echivalare a unor porţiuni, fie prin înregistrarea în cadrul gloselor sursologice a lecţiunilor diferite şi a segmentelor de text în plus sau în minus, realizând, în fond, un aparat critic negativ. Paralelismele cu *Biblia* de la Bucureşti apar în mod constant în *Biblia* din 1795, chiar dacă în unele cazuri nota diferă puţin faţă de textul original⁴:

Fc 11,7: *să amestecăm acolo limba lor*; nota (b), p. 10: *să turburăm* (BBI); cf. BB *să turburăm acolo limbile lor*.

Iş 4, 6: *şi s-au făcut mâna lui ca zăpada*; nota (a), p. 55: *Bibliia cea veachie are: plină de bubele stricăciunei* (BBI); cf. BB *şi s-au făcut mâna lui plină de bubele stricăciunii ca zăpada*.

Iş 30, 38: *va peri din norodul său*; nota (e), p. 82: *Bibliia cea veachie are: sufletul aceluia* (BBI); cf. BB *va peri sufletul aceluia den norodul lui*.

⁴ Pentru cărţile biblice citate vom folosi în continuare următoarele abrevieri: Ap = *Apocalipsa*; Dt = *Deuteronomul (A doua Lege)*; Ecc = *Ecclesiastul*; Fa = *Faptele Apostolilor*; Fc (Gn) = *Facerea (Geneza)*; Iona = *Iona*; Is = *Isaia*; Iş = *Ieşirea (Exodul)*; Jd = *Judecători*; Lc = *Luca*; Lv = *Leviticul*; Mc = *Marcu*; Mt = *Matei*; Ne = *Neemia*; Os = *Osea*; 2 Par = *2 Paralipomena (2 Cronici)*; Pr = *Proverbe (Pildele lui Solomon)*; 1 Rg = *1 Regi (1 Samuel)*; Rom = *Epistola către romani*; 2 Tm = *2 Timotei*.

Dt 1, 15: *ispravnici judecătorilor voștri*; nota (a), p. 158: *În cea veachie iaste: purtători de cărți în loc de ispravnici* (BBI); cf. BB *aducători de cărți judecătorilor voștri*.

Ecc 2, 9: *Și m-am mărit și am adaos mai mult*; nota (v), p. 541: *În cea veachie iaste: Și am adaos înțelepciune* (BBI); cf. BB *Și mă mării și adaos înțelepciune*.

Diferențele de traducere apar și în versetele în care ediția din 1688 este revendicată drept model exclusiv pentru contextul respectiv:

Is 56, 12: *Veniți să bem vin și să ne îmbătăm, și să fie această zi, mâne, mare mai mult foarte*; nota (a), p. 588: *Acest vers în unele Biblii nu să află, iară în cea veachie iaste* (BBI); cf. BB *Veniți să luăm vin și să ne îmbătăm beție, și va fi ca această zi, mâine, mare împrejurul tău*.

Există situații în care soluțiile de traducere sunt comune edițiilor din 1688 și 1795, însă S. Micu glosează atent în notele de subsol unele pasaje aparent obscure, printr-un plus de clarificare a sferei semantice a unor termeni:

Ne 10, 29: *și au intrat în blăstăm și jurământ*; nota (a), p. 423: *Au făcut, adecă au făgădui cu blăstăm și jurământ* (BBI); cf. BB *și intrară în blestem și jurământ*.

Pr 22, 1: *Cu buzele va paște împăratul*; nota (a), p. 532: *Adecă: împăratul cu vorbele gurii sale paște pre norod* (BBI); cf. BB *Cu buzele va paște împăratul*.

Os 7, 15: *pentru nepedepsirea limbii lor*; nota (a), p. 704: *Că nu și-au învățat limba sa* (BBI); cf. BB *pentru necertarea limbilor*.

Cu toate că există puncte de convergență evidente între cele două texte biblice, versiunea din 1795 reflectă, în foarte multe privințe, o prelucrare radicală a traducerii anterioare, confruntată cu o nouă lectură a „izvodului elinesc a celor șaptezeci de dascali”, menționat vag în introducere, în cazul de față ediția de la Franeker din 1709 a lui Lambert Bos, alături de ediția ebraico-greco-latină a lui Vatable de la Heidelberg din 1616 (Pavel 2007, p. 96–106). Fructificând scoliile ample din cele două surse primare, care redau, în subsidiar,

lecțiunile din principalele versiuni ale *Septuagintei*, tipărite sau manuscrise, Micu adnotează minuțios textul, în multe situații, fapt care probează orizontul cultural și modul doct de lucru al traducătorului. Cu toate că nu indică explicit ediția utilizată, el face referiri în note la *Biblia* de la Alexandria, la cea de la Complutum (Alcalá de Henares), la textul masoretic, la Symmachus, la *Vulgata*, la versiunile aramaice și siriace, la *Biblia Aldina* sau la *Codex Vaticanus*, înregistrându-se fie segmentele originale, fie variante secundare de traducere, fără a se generaliza însă acest procedeu. Spicuim câteva dintre porțiunile glosate, unele trimiteri fiind preluate din aparatul ediției lui Bos, pe care le confruntăm acum cu sursele de referință:

Fc 1, 11: *să fie sămânța lui într-însul, după fealiu*; nota (e), p. 1: *Bibliia grecească cea de la Alexandria are: după fealiu și după asemănare* (BBI); cf. Bos, p. 1, nota 21: *Ms. Alex. γένος, ἐς ὁμοιότητα, ἐπὶ*; cf. LXX: *κατὰ γένος καὶ καθ' ὁμοιότητα*.

Fc 37, 7: *Mi să părea că voi legați snopi în mijlocul câmpului*; nota (b), p. 36: *Jido., sir., arab., lat., hald., samar. are: că noi legam snopi în țarină* (BBI); cf. BSVG, VgCl: *Putabam nos ligare (nos) manipulos in agro*; cf. LXX: *ᾠμην ἡμᾶς δεσμεύειν δρόγματα ἐν μέσῳ τῷ πεδίῳ*.

Lv 19, 26: *Să nu mâncați pre munți*; nota (b), p. 110: *Cea jido., latinească, arăbească, persească au: să nu mâncați sânge sau cu sânge* (BBI); cf. Bos, p. 154, nota 53: *sic O.C. et Ald. sed Ms. A. οἰωνεῖσθε οὐδὲ ὀρνιθοσκοπήσεσθε*; cf. VgCl: *non comedetis cum sanguine*; cf. LXX: *Μὴ ἔσθετε ἐπὶ τῶν ὀρέων*.

1 Rg 15, 4: *și din Iuda treizeci de mii de pedestrași*; nota (a), p. 252: *Bibli. cea de la Vatican are: patru sute de mii de rânduri. Cea de la Complut: doao sute de mii de rânduri. Și cea letinească: zeace mii pedestri* (BBI); cf. VgCl: *ducenta millia peditum, et decem millia virorum Juda*; cf. LXX: *καὶ τὸν Ἰουδαν τριάκοντα χιλιάδας ταγμάτων*.

1 Rg 24, 4: *și Saul au intrat ca să se gătească*; nota (a), p. 262: *Sirul are: și Saul au intrat ca să doarmă. Latinul: ca să-și deșearte pântecele* (BBI); cf. VgCl: *ut purgaret ventrem*; cf. LXX: *καὶ Σαουλ εἰσῆλθεν παρασκευάσασθαι*.

Pentru a evidenția diferențele textuale față de modelul grecesc, aparatul critic al *Bibliei* din 1795 conține și alte trimiteri exprese la *Vulgata Clementina*, comparată de multe ori cu alte izvoare, într-o transpunere a echivalențelor din latină completă sau mai restrânsă:

1 Rg 13, 3: *S-au viclenit robii*; nota (b), p. 250: *În cea letinească; auză evreii. Simah: auză robii* (BBI); cf. VgCl: *Audiant Hebraei*; cf. LXX: ἠθετήκασιν οἱ δοῦλοι.

2 Par 21, 19: *Și au fost din zile în zile, și când au venit vreamea zilelor zile doao*; nota (a), p. 390: *În cea letinească iaste: și au fost din zi în zi, până ce s-au plinit doi ani* (BBI); cf. VgCl: *Cumque diei succederet dies, et temporum spatia volverentur, duorum annorum expletus est circulus*; cf. LXX: καὶ ἐγένετο ἐξ ἡμερῶν εἰς ἡμέρας, καὶ ὡς ἦλθεν καιρὸς τῶν ἡμερῶν ἡμέρας δύο.

2 Par 30, 5: *Și au pus cuvânt ca să treacă strigarea peste tot Israilul*; nota (a), p. 398: *În cea letinească iaste: și au așezat ca să trimită soli să strâge* (BBI); cf. VgCl: *Et decreverunt ut mitterent nuntios in universum Israel*; cf. LXX: καὶ ἔστησαν λόγον διελθεῖν κήρυγμα ἐν παντὶ Ἰσραηλ.

Is, 27, 10: *Turma cea lăcuită să va lăsa ca o turmă părăsită și va fi multă vreamă la pășune și acolo vor odihni turme*; nota (b), p. 568: *Simah așea tălmăcește din jidovie: că cetatea cea întărită, singură frumoasă, și să lasă și să părăsească ca o pustie. Iară Bibliia cea letinească, de S. Ieronim de pre jidovie tălmăcită, așea are: că cetatea cea întărită va fi pustie, cea frumoasă să va lăsa și să va pustii ca pustia* (BBI); cf. VgCl: *Civitas enim munita desolata erit; speciosa relinquetur, et dimittetur quasi desertum; ibi pascetur vitulus, et ibi accubabit, et consumet summitates ejus*; cf. LXX: τὸ κατοικούμενον ποίμνιον ἀνειμένον ἔσται ὡς ποίμνιον καταλειμμένον· καὶ ἔσται πολλὸν χρόνον εἰς βόσκημα, καὶ ἐκεῖ ἀναπαύσονται.

Alte surse specificate izolat în cadrul gloselor au în vedere *Biblia* „cea rusă-că”, respectiv ediția moscovită din 1663, precum și *Parimiile preste an* ale lui Dosoftei, apărute la Iași, în 1683, din care Micu citează (însă destul de aproximativ) în câteva locuri:

Pr 16, 4: *Frica Domnului iaste învățătură și înțelepciune și începutul mării răspunde ei; și merge mărirea înaintea celor smeriți (a); nota (a), p. 528: În Parimiiariul tipărit în Iași în anul 1791 [1683] și în Trioadele tipărite în Țara Românească să află și stihurile acestea: 5. La om iaste voirea inimii; iară de la Domnul răspunsul limbii. 6. Cât ești de mare, atâta te smerește; și vei afla mila înaintea Domnului Dumnezeu (BB1); cf. DP, f. II/9^v: La om osârdiia inemii și la Domnul răspunsul limbii. Cât ești de mare, atâta te smerește și-naintea Domnului Dumnedzău vei afla har.*

Iona 4, 5: *Și au zis Domnul cătră Iona: „Foarte te-ai supărat tu (a)?”;* nota (a), p. 717: *În Parimie: Și au zis: „Foarte m-am scârbit eu până la moarte” (BB1); cf. DP, f. II/53^r: Și dzâsă Domnul Dumnedzău cătră Iona: „Oare foarte te scârbiși tu pentru tigva?” Și dzâsă: „Foarte m-am mâhnit până cătră moarte”.*

Exemplificările pe care le-am prezentat sunt elocvente pentru demersul filologic de o reală competență pe care l-a întreprins Micu prin traducerea și editarea cu multă acribie a noii versiuni biblice, precum și prin înzestrarea cărții cu texte complementare edificatoare și cu un aparat critic surprinzător. Faptul că ediția din 1795 a devenit, timp de peste un secol, un etalon pentru reeditările ulterioare, fiind, după cum mărturisea episcopul Filotei în precuvântarea ediției buzoiene din 1854–1856, „mai bine tălmăcită și mai luminat la înțeles” dintre toate *Bibliile* tipărite în limba română, este un argument irefutabil pentru a-l considera pe Samuil Micu un precursor de necontestat al criticii textuale moderne.

4. Am urmărit în paragrafele anterioare modul în care editarea critică a textelor vechi românești începe să se impună treptat în practica editorială și tipografică din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea. Ne vom apleca în continuare asupra câtorva tipărituri în care preocuparea de editare este sesizabilă, mai ales în condițiile schimbării sistemelor ortografice, dar, în multe cazuri, cu o denaturare a realității textuale. Începând cu secolul al XIX-lea, editarea sau reeditarea scrierilor vechi românești capătă un nou impuls, în contextul unei resurecții a spiritului național declanșată de mișcarea iluministă, fără a se depăși faza romantică a restituirilor de ordin cultural (Pavel 2017, p. 487–498). Față de epocile anterioare, se renunță tot mai mult la activitatea de difuzare a scrierilor prin intermediul copiilor manuscrise, editorul, chiar și improvizat, luând locul copistului medieval.

4.1. O reeditare semnificativă pentru starea de spirit din epocă este aceea a *Istoriei pentru începutul românilor în Dachia* a lui Petru Maior, „pretipărită” a doua oară la Buda, în 1834, cu sprijinul banului Iordachi Mălinescu, secretarul Arhivei Statului a Principatului Moldovei, și cu implicarea efectivă a lui Damaschin Bojincă, unul dintre ultimii reprezentanți ai Școlii Ardelene. Bănățeanul tocmai fusese chemat, cu un an înainte, de Gh. Asachi la Iași, unde va funcționa ca juriscult permanent pe lângă Logofeția Dreptății, iar în anii următori ca profesor de drept la Academia Mihăileană. Cartea nu este însă o simplă retipărire cu caractere chirilice a ediției princeps din 1812, având un aparat critic îmbogățit. Este reprodus, astfel, pe lângă *Disertația pentru începutul limbei românești* și *Disertația pentru literatura cea veche a românilor*, anexele tradiționale ale lucrării, și *Dialogu pentru începutul limbei română întră nepot și unchiu*, numai cu grafie chirilică, publicat prima dată ca apendice în scrierea lui Maior din 1819, *Orthographia Romana sive Latino-Valachica, una cum clavi qua penetralia originationis vocum reserantur*, și reluat întocmai în *Lexiconul de la Buda* din 1825. În partea a doua a ediției sunt redată, în plus, în română, sub genericul *Disputațiile asupra Istoriei pentru începutul românilor în Dachia*, cele trei răspunsuri ale lui Petru Maior din 1814, 1815 și 1816, apărute inițial în latină, la recenziile critice ale slavistului austriac de origine slovenă Jernej Bartolomeu Kopitar, apărute în presa vieneză.

Critica de text pe care o face Petru Maior în luările sale de poziție față de observațiile, multe motivate, aduse de lingvistul vienez sunt o demonstrație filologică și istorică exemplară, punctuală, deși pătimașă, în care argumentele vin să susțină fără tăgadă atât teoriile viabile, cât și tendințele puriste ale învățatului ardelean. El este iritat, pe bună dreptate, de aserțiunea după care românii ar trebui să renunțe la prejudecata de a se considera *romani curați*, fiind de fapt *semiromani*, aceasta fiind socotită una dintre „basnele nemțești”. La fel, Maior nu poate admite părerea lui B. Kopitar de a nu se renunța la alfabetul chirilic, întrucât limba noastră ar conține sunete care nu au corespondente grafice în alfabetul latin. Deși în final recenzentul îl îndeamnă pe Maior la cumpătare, acesta din urmă se va dezlănțui într-o veritabilă diatribă împotriva „hulelor” aduse crezului său istoric și lingvistic.

Replicile cărturarului român sunt traduse din limba latină de Damaschin Bojincă, care își motivează în *Înainte-cuvântare* modul de concepere a ediției:

Deci pentru ca să se facă tuturor cunoscut cum că prealăudata Istorie au fost subpusă și criticei a celor mai învățați bărbați, cari, cunoscând mai pe urmă adevărul, au primit-o ca pre o istorie

vrednică de credință, am socotit a fi de trebuință a tălmăci prezisele disputații românește și a le alătura la svârșitul zisei Istorie. Nici să se mire cineva văzându-mă zicând că eu le-am tălmăcit românește, după ce însuș autorul zice: e Valachico in latinum translatae, adecă prentoarse de pe românie pe latinie, pentru că poate că răposatul le va fi avut țesute și românește, dar însă nici știu să se fie dat în tipariu, nici știu să se afle undeva în manuscript, măcar că destul am cercetat aceasta. Poate că au avut gând și voie să le deie la lumină și în limba românească, și apoi, prevenindu-l moartea, s-au pierdut doară acel manuscript, ca și multe alte manuscripturi a lui (Maior 1834, p. IV).

Desigur, întreprinderea lui Bojincă și a lui Iordachi Mălinescu nu se ridică întru totul la nivelul unei ediții moderne, fiind în primul rând o reproducere aproape fidelă a textului chirilic din 1812, dar cu unele înlocuiri minore sub aspect fonetic. Importantă rămâne înzestrarea operei lui Maior cu cele trei texte complementare, transpuse în română, care întregesc modul de receptare a unei opere capitale din patrimoniul mișcării iluministe ardelene. Predilecția lui Bojincă pentru evidențierea substratului polemic al reeditării se explică prin însăși riposta acidă pe care el o dăduse mai înainte la broșura sârbului Sava Tököly, o denigrare a originii românilor, pe care Bojincă o taxează prin *Răspundere dezgurzătoare la Cărtirea cea în Hale*, publicată la Buda, în 1828, o reluare puțin amplificată a scrierii latine similare din 1827. În cadrul *Disputațiilor* incluse în ediția *Istoriei* din 1834, cărturarul efectuează nu numai o traducere liniară a tripticului polemic al lui Maior, ci și o explicitare a textului prin glosare, multe dintre echivalențele sale fiind completate de corespondențe ale termenului în paranteză, uneori și de o precizare a formei din latină. Redăm o parte dintre seriile sinonimice pe care Bojincă le consemnează, încercând să faciliteze pătrunderea unui lexic neologic: *abuz (rea întrebuințare)*, *argument (temeiu)*, *confuzie (învăluială)*, *consonantă (nesunătoare)*, *cultură (luminare)*, *deșertul (loc pustiu)*, *însușește (alipește)*, *orațiile (cuvântările)*, *perfectie (covârșire)*, *polită (cioplită)*, *postpositive (în urmă puse)*, *reflexiile (luările-aminte)*, *repetuita (responsa) scrisoare (epistolă)*, *serioase (adevăroase)*, *tainele (secretele)*, *văierarea (jeluirea)*, *vocale (sunătoare)*, *deosebire (distinctio)*, *îndreptată (correcta)*, *particularnic (accidentaliter)*, *pronomile arătătoriu (demonstrativum)*.

A treia ediție a *Istoriei pentru începutul românilor în Dachia* va fi scoasă, cu litere latine, la Budapesta și Gherla, în 1883, în care sunt făcute însă multe concesii ortografiei etimologizante puriste, socotită în *Precuvântare* singura „care ne poate feri mai tare atât de barbarismii limbei, cât și de scrierea după

provincialismii necorecți” (Maior 1883, p. XLII). Deși își propun, în principiu, să lase neschimbate textul și ordinea cuvintelor, editorii își arogă dreptul de a opera modificări lingvistice esențiale:

Rectificări am făcut numai acolo unde au fost erori de tipărire, unde interpunctiunea nu ni s-a părut destul de corectă, unde concordațiunea nominală și verbală a fost eronea, și mai pre urmă acolo unde consecința și sistemul ortografic adoptat a adus cu sine (Maior 1883, p. XLIII).

Zelul nivelator al junilor budani (sunt menționați în prefață ca autori ai transcrierii Georgiu Crăiniceanu, Georgiu Pop și Georgiu Ilea) produce astfel efecte și mai devastatoare, dintre care reținem doar câteva exemplificări din *Precuvântare: ginți* (ed. 1883) – *ghinte* (ed. 1812), *romanii după datina lor – romanii după datina sa, dacii [...] nu se înfrânau – dachii [...] nu se înfrâna, mulți cădeau și se pleguiau – mulți cădea și se pleguia, Dacia – Dachia, Tracia – Trachia, Spiritul – Duhul, timp – vreame, cauză – pricină, popor – norod etc.*

4.2. Repunerea în circuitul științific, pentru prima oară, cu alfabet chirilic, a scrierii lui Dimitrie Cantemir *Hronicul [vechimei a] romano-moldo-vlahilor*, sub îngrijirea lui Gheorghe Săulescu și publicată la Iași, în două volume, în 1835–1836, comportă, de asemenea, o analiză aparte. Manuscrisul fusese împrumutat prin grija mitropolitului Veniamin Costache din „împărăteasca Arhivă a Moscvei”⁵, cum se specifică pe foaia de titlu, și transcris de paharnicul moldovean, care se angajează, așa cum ne avertizează în *Înștiințarea* primului volum, să respecte întru totul forma originalului:

Acest manuscript [...] să tipărește întocmai după stilul autorului, atât în privirea sintacsului, ce este destul de figurat, cât și a cuvintelor ce poartă în sine nu puține anticivități ale românismului (Cantemir 1835, p. XVII).

Din păcate, și în acest caz editorul nu-și respectă promisiunea, confirmând și el o mai veche temere a lui Cantemir, exprimată cu prilejul celei de-a patra revizii a *Hronicului*, când constata încă multe greșeli, dar „și mai multe ale diacului carile au scris-o de pe izvodul nostru, diacul dară fiind nedeplin știutoriu

⁵ Manuscrisul se păstrează în prezent în Arhiva de Stat de Acte Vechi a Rusiei, fond 181, ms. 1420.

ortografii românești, multă trudă ne-au dat cum să cade a o îndrepta” (Cantemir 1901, facsimile II). Trecând în revistă unele dintre erorile lui Săulescu care denaturează textul, istoricul Grigore G. Tocilescu, autorul viitoarei reeditări a *Hronicului*, oferea exemple de acest fel, „unele din nebăgare de seamă, cele mai multe însă făcute intenționat” (Cantemir 1901, p. XLVIII), între care: *prefație* în loc de *pridoslovia*, *timpuri – vremi*, *răpaos – odihnă*, *popoare – năroade*, *oșteni – slujitori* etc. Intervențiile puse pe seama unei eventuale cenzuri sunt la fel de inoportune și e suficient să amintim două exemple: *prea puternicul monarh al turcilor – zmaul cu șapte capete*, *Turcul*; *ascultătoare sânt monarhii turci – ascultătoare sânt tiranii turcești*. Mai mult, ciuntirea titlului operei lui Cantemir, prin eludarea sintagmei *vechimei a*, indică o tendință voluntară spre alterarea și falsificarea unui text de referință pentru literatura română.

Peste câteva decenii, Academia Română va tutela, în seria „Operele principelui Dimitrie Cantemir”, în care tomul VIII era consacrat *Hronicului*, sub îngrijirea lui Gr. G. Tocilescu, o nouă reînnoire la surse. În vederea reeditării, istoricul efectuase un stagiul de documentare în Rusia, la Arhivele principale din Moscova ale Ministerului de Externe, prilej cu care colaționase manuscrisul original cu ediția lui Săulescu. Timpul destul de scurt pe care l-a avut la dispoziție a condus, și de această dată, la apariția unor omisiuni și lecțiuni greșite, nu atât de flagrante ca în cazul lui Săulescu. Nivelul lucrării era totuși altul, cu o mențiune pentru încercarea de a se întocmi un aparat critic cvasicomplet: o *Precuvântare* amplă, înglobând și nota asupra ediției, un indice general și un *Glosariu*.

4.3. În Tipografia Colegiului „Sf. Sava”, sub auspiciile Eforiei Școalelor, se publica, în 1843, în alfabet de tranziție, ediția princeps din *Învățăturile bunului și credinciosului Domn al Țării Românești Neagoe Basarab Vvd. către fiul său Teodosie Vvd.*, după un manuscris copiat în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea sau în primul deceniu al secolului al XVIII-lea, care aparținuse lui Ștefan Cantacuzino (BAR Cluj, ms. rom. 109). Editorul textului, Ioan Eclesiarhul, își permisesese să anunțe pe verso-ul *Precuvântării* că lucrarea este „îndreptată” de el, ceea ce constituia un prim semnal de alarmă. Reacția lui Hasdeu va fi dură, acesta acuzându-l pe editor de „vandalism”, de faptul că „și-a dat toată silința posibilă de a strica edițiunea, schimbând fără milă limba originalului” (Hasdeu 1879, p. 439–440). În pofida acestor avertismente, N. Iorga va reproduce cu litere latine, în 1910, ediția din 1843, la care „s-a prefăcut ortografia veacului al XVII-lea în cea de astăzi” (*Învățăturile* 1910, p. VIII). Observăm deci că marele istoric – care va adăuga ediției din 1843 și cele două „învățături” atribuite lui Neagoe, editate de I. Naniescu și C. Erbiceanu în

1888 – va proceda la o nouă modernizare a textului, în consonanță cu o mentalitate încă persistentă în textologia din epocă. Faptul era simptomatic pentru această etapă de pionierat în domeniul editărilor, în care prima comunicarea informației, în vreme ce exactitatea reproducerii textului era trecută pe un plan secund, iar tendința de modernizare (sau chiar de arhaizare) a limbii se manifesta de multe ori în mod arbitrar. Pe de altă parte, verdictul lui Hasdeu privind transcrierea lui Ioan Eclesiarhul, deși fără concretizări, era dur cu bună știință, editorul improvizat permițându-și schimbări tot atât de radicale ca și cele ale lui Gh. Săulescu în ediția Cantemir. O simplă colaționare a ediției din 1843, cu ediția științifică modernă a *Învățăturilor* din 1970, ne oferă suficiente mostre de intervenții brutale, omisiuni ale unor segmente de text, salturi de tip „bourdon”, înlocuiri de cuvinte și modificări de ordin fonetic de neacceptat. Enumerăm câteva substituiți de termeni: *veniți dar* în loc de *ni dar, cântând – zicând, strigaț – chiușiți, norodul – oamenii, casa lui Dumnezeu – slava lui Dumnezeu, blândă – întreagă* etc. La fel de grave sunt și omisiunile de cuvinte apărute la transcriere: *să-l slăvești și să-l mărești [neîncetat] cu glas necurmat; și în tot ceasul ne îndulceam [și fum goniți] de hrana raiului; o, [despuitoare] stăpână și maica lui Dumnezeu; am putut cunoaște [cu firea] și a pricepe*. Lista uniformizărilor fonetice forțate completează imaginea unei editări defectuoase: *meu – mieu, este – iaste, ele – iale, boieri – boiari, cerul – ceriul, făcătorul – făcătoriul, feluri – feliuri, deschideți – dășchideți, deșarte – dășarte, destul – dăstul, plimbați – primblați* etc. Cu toate aceste lacune, ediția lui Ioan Eclesiarhul, preluată apoi integral de N. Iorga, a fost mult timp singura care a pus în circulație versiunea românească cea mai completă a *Învățăturilor lui Neagoe Basarab*.

4.4. În aceeași perioadă, în acțiunea de editare propriu-zisă își va face simțită prezența și Ion Heliade-Rădulescu, care va publica, mai întâi, în 1838, cu alfabet de tranziție mixt, ediția a doua din Dimitrie Țichindeal, *Filosofice și politice prin fabule învățături morale*, scriere pe care o consideră în *Precuvântare* „un model și de gramatică și de moral sănătos” (Țichindeal 1838, p. XI). Textul reproduce ediția budană din 1814, fără imixtiuni majore, îndreptând unele greșeli de tipar, dar preluând altele. De exemplu, fabula 105 este intitulată greșit în ambele ediții *Vulpea, bătrânul și lupul*, în loc de *Vulpea bătrână și lupul*.

Cărturarul muntean va edita, în cuprinsul primelor periodice cu o apariție de lungă durată pe care le întemeiase, „Curierul românesc” și „Curier de ambe sexe”, și scrierea lui Paul Iorgovici, *Observații de limba rumânească*, tipărită la Buda, în 1799. În preambul, Heliade-Rădulescu își motivează acțiunea sa

recuperatoare, în care prevalează păzirea „cu scumpătate” a limbii și a ortografiei originalului, precum și cultivarea limbii române literare:

Această cărticică, vrednică de luat în băgare de seamă de literatorii noștri, atât pentru vremea în care s-a scris, cât și pentru frumoasele și folositoarele ei băgări de seamă asupra limbii, era foarte rară și mai necunoscută în aceste două principate. [...] În această publicare se va păzi cu scumpătate și limba și ortografia autorului, ca să poată judica filologii noștri cum au fost început bătrânii noștri a cultiva limba, simțind caracterul și firea limbei, și luându-se după modelul cu care italienii, francezii, spaniolii, din limba poporului alegând bunul, și-au format dialectul și limba literațiilor (Heliade-Rădulescu 1862, p. 79).

El transcrie cu destulă fidelitate cartea lui Iorgovici, reproducând majoritatea particularităților de limbă datorate scrisului etimologizant, precum: *a – ă, â (romanesci), e – ă (pecat, remeșițe, seu), e – ea (ave), o – u (nomele, rogaciune), o – oa (scolă), sce, sci – ște, ști (conosce, științe)*, cu unele încercări izolate de interpretare: *nascut – născut*. Apar, sporadic, și unele schimbări fonetice: *către – cătră, între – întru, întrebuințează – întrebuințază, sunt – sânt (izolat), experiențe – experienție, naturale – naturalii, limbei – limbii, logica – loghica* etc. Însă lexicul nu este deloc alterat prin substituiri arbitrare.

5. Publicarea istoriografiei vechi este asumată în continuare de generația de la 1848 ca o componentă a renașterii conștiinței naționale, în care primează din nou latura conținutistică. Pe această linie se înscriu colecțiile de documente și cronici editate de Mihail Kogălniceanu în „Arhiva românească” (I–II, Iași, 1840, 1841–1845; republicată în 1860–1862) și în *Letopisișile Țării Moldovii* (I, Iași, 1852, II–III, Iași, 1845–1846), completate, în a doua ediție (I–III, București, 1872–1874), și cu cronicile muntenești. *Cronica Moldovei* a lui Grigore Ureche va fi reeditată de Émile Picot (Paris, 1878), pornind de la textul stabilit de Kogălniceanu, redat în transcriere diplomatică cu grafie chirilică, însoțit de traducerea în franceză, de note istorice, un indice de nume proprii și un glosar de cuvinte. O altă serie de cronici muntenești, dar și moldovenești, vor publica August Treboniu Laurian și N. Bălcescu în revista „Magazin istoric pentru Dacia” (I–V, 1845–1847), primele trei tomuri și, parțial, tomul IV cu alfabet de tranziție, după care se adoptă o ortografie latinizantă. Vor fi urmate de o selecție din *Cronicarii Țării Românești* (I–II, București, 1846–1847), tipărită separat. Tot A. T. Laurian, în colaborare cu

Anastase Panu și M. Kogălniceanu, va publica *Hronica românilor și a mai multor neamuri* a lui Gh. Șincai (I–III, Iași, 1853–1854), prima ediție integrală, scoasă cu litere chirilice. O ediție academică, tot în trei volume, transpusă cu litere latine, va publica Grigore Tocilescu în 1886. Cele două ediții complete nu pun în umbră însă, în unele privințe, ediția parțială anterioară scoasă de Alexandru Gavra la Buda, care e dotată „cu mai multe note deslușitoare” (Veress 1927, p. 493).

Nu este neglijabilă nici ediția îngrijită de Cezar Bolliac, în „Buciumul” (I, 1863, nr. 7, 9–10), din Hristache Pitarul, *Istoria faptelor lui Mavroghene vodă și a răzmiriței din timpul lui, pe la 1790*, cronică rimată scrisă în 1817. *Povestea mavroghenească* va fi editată și de Gheorghe Adamescu, în 1896. În fine, încercările istoriografice ale lui George Ioanid, cu *Istoria Moldo-României* (1858–1859), sunt mai mult de interes documentar.

5.1. Caracterul științific al multor ediții este, nu de puține ori, discutabil, existând destule lipsuri, întrucât prevala doar difuzarea cronicilor, o popularizare, de fapt, doar a conținutului (Onu 1973, p. 43–44). De aceste neîmpliniri era conștient și M. Kogălniceanu atunci când recunoștea, în *Prefația la a doua edițiune a Cronicelor*, un lucru pe care îl spusese și la prima ediție, și anume că „îndreptarea acestora este treaba ori a istoricilor ce vor întrebuița-o, ori a criticilor ce vor lămuri-o” (*Cronicele* 1872, p. XVII). Iar criticile nu vor întârzia să apară chiar din partea contemporanilor săi. Tot în prefața citată, Kogălniceanu făcea caz de fidelitatea cu care a reprodus textele, în care a pus mult „scrupul” pentru păstrarea limbii cronicarilor. Singura intervenție pe care și-o asumă conștient este „modernizarea” făcută „în privința caracterelor latine pre cari le-am adoptat în această edițiune, din cauză că literele chirilice au devenit necunoscute la cea mai mare parte din cititori” (*Cronicele* 1872, p. XIX). Despre efectele acestei așa-zise modernizări, în care editorul nu s-a limitat doar la transpunerea într-un nou sistem ortografic, se va pronunța, destul de sever, A. D. Xenopol, într-o recenzie din „Convorbiri literare” (Xenopol 1872, p. 279–283). Acesta constată că ediția nouă este inferioară față de prima ediție, prin schimbarea configurației unor cuvinte, precum: *sperie* (ed. a II-a) în loc de *sparie* (ed. I), *vedere – videre*, *locuitorii – lăcuitorii*, *fie, firea – hie, hiera*, *voi – oi*, *Dacia – Dachia*. O confruntare a celor două ediții ne furnizează și alte exemple de literarizare, de ștergere a unor particularități de limbă: *veacuri* în loc de *vacuri*, *seamă – samă*, *sunt – sânt*, *risipite – răsipite*, *deschide – deșchide*, *înțeles – înțăles*, *înțelepciune – înțălepciune*, *obiceiurile – obiceiaiurile*, *nădăjdui – nedejdui* etc. Alte obiecții ale lui Xenopol privesc condițiile pe care trebuie să le îndeplinească

o culegere de acest gen pentru a fi numită cu adevărat ediție critică, și anume „să garanteze pe cât se poate autenticitatea manuscriselor publicate și a textelor lor”, lucru pe care Kogălniceanu îl eludează prin neprecizarea izvoarelor și a provenienței adaosurilor cuprinse în note și în apendice. Despre prima ediție a cronicilor se pronunțase și B. P. Hasdeu, imputându-i că nu satisface întru totul exigențele științei moderne, nefiind menționat „contextul analitic al variantelor” („Arhiva istorică a României”, III, 1867, p. 34). În schimb, la cea de-a doua ediție, filologul dă un verdict neașteptat asupra acurateții redării textului, opinie opusă celei a lui Xenopol, considerând editarea „de cea mai scrupuloasă conformitate cu manuscriptele, după cum nu o dată am și constatat-o eu însumi prin confrunțări din literă în literă” (Hasdeu 1872, p. 274). Erori asemănătoare pot fi întâlnite și în ediția *Operele complete* ale lui Miron Costin, îngrijită de V. A. Urechia (1886–1888), cu variante și note, precum și cu un glosar de Lazăr Șăineanu, considerată, prin prezentarea stufoasă, un exemplu de felul în care nu ar trebui făcută o ediție critică (Russo 1912, p. 77, 87). Stabilirea cât mai exactă a textului de bază al unei ediții cu adevărat științifice și a aparatului critic corespunzător rămân în continuare imperative pentru cercetarea istorică și filologică românească.

O poziție critică față de alterarea deliberată a textelor va lua apoi istoricul Gr. G. Tocilescu, editorul *Hronicului* lui Cantemir, care, în urma unui studiu comparat foarte meticulos, statuează câteva principii orientative pe care ar trebui să le respecte cercetătorul angajat în munca migăloasă de editare critică a cronicilor istorice românești:

Să adune toate codicile unui manuscript; să dea fiecăruia câte o numire; să le claseze apoi după: vârstă, patrie și gradul de credință; să deosebească textul original de acela ce s-a *adăugit, interpolat, falsificat* sau *cu totul schimbat*. Pentru aceasta va trebui să colaționeze cuvânt cu cuvânt toate *codicile*, iar nu superficial, nu într-o singură parte numai; să noteze cele mai mici deosebiri, de ortografie și punctuațiune chiar; căci deși istoria pintr-aceasta nu câștigă, dar se interesă filologia și – ce e mai mult – gruparea astor mici diferențe dă concluziuni asupra vechimii și valorii interne a copiilor (Tocilescu 1876, p. 418).

5.2. O nouă perspectivă în identificarea, studierea și editarea textelor vechi va fi deschisă prin lucrările lui Timotei Cipariu, numit, pe bună dreptate, creatorul filologiei românești. El abordează textele din unghiul de vedere al paleografului și al istoricului limbii, atent la valoarea slovelor și a sunetelor, la aspecte

privind datarea, localizarea, filiația sau paternitatea unor scrieri, reproducând fragmentele antologate cu o acribie fără precedent, conștient de faptul că în cuprinsul cărților vechi se păstrează forme dispărute ale limbii române. Filologul transilvănean alcătuiește o primă listă de texte vechi din secolele al XVI-lea și al XVII-lea pe care o publică în „Organul luminărei” (Blaj, 1847–1848). În a doua ediție din *Principia de limbă și de scriptură* (Blaj, 1866), el prezintă un catalog mai restrâns de texte tipărite, alături de câteva manuscrise din secolul al XVII-lea, limitându-se la „cele de mai mare valoare filologică din acel period”. Un punct de reper în activitatea sa de editare va fi publicarea volumului intitulat *Crestomația sau Analecte literare din cărțile mai vechi și nouă românești, tipărite și manuscrise, începând de la secolul XVI până la al XIX, cu notiță literară* (Blaj, 1858), cea dintâi antologie sistematică a unor fragmente de texte vechi tipărite, reproduse în transcriere diplomatică, cu alfabet chirilic, „păstrând forma vechie ortografică”. Un preconizat tom al doilea, consacrat manuscriselor, nu va mai fi elaborat. Un antecedent, nu de aceeași amplitudine, se regăsea în *Disertația* despre centrele tipografice a lui Vasile Popp din 1838. Texte istorice, lingvistice și literare, unele inedite, cu precădere din scrierile unor reprezentanți ai Școlii Ardelene, sunt publicate de Cipariu și în *Acte și fragmente latine românești pentru istoria beserecei române, mai ales unite* (Blaj, 1855)⁶, precum și în periodicul „Archivu pentru filologie și istorie” (1867–1870, 1872), în special⁷. Cipariu mai intenționa, încă din 1869, să publice, cu sprijinul Societății Academice Române, o „colecțiune de opere mai rare” (AAR, t. I, 1869, p. 264), începând cu *Dicționarul latin–român* al lui Teodor Corbea și *Pravila aleasă* a lui Eustratie logofătul, rămase în stadiul de proiect.

Un alt filolog transilvănean, Grigore Silași, profesor la Universitatea din Cluj, va edita câteva scrieri vechi, între care *Protopopadichia* lui Petru Maior, din 1795, publicată după manuscris, în foileton, în „Sionul românesc” din Viena, începând cu nr. 10 din 15 noiembrie 1865 și pe parcursul anului următor (II, 1866, nr. 2, 4–6, 9–16), „fidel și fără pic de strămutare”, adăugând o serie de „observațiuni și note explicatoare”. În revista „Transilvania” (VIII, 1875, nr. 12,

⁶ În *Acte*, p. 273–277, se publică, de exemplu, *Elegia* lui Gheorghe Șincai. Prima reeditare parțială a acesteia îi aparține tot lui Cipariu, în „Foaie pentru minte, inimă și literatură” (IV, 1841, nr. 42, p. 329–334); Cipariu o reia integral, inclusiv cu notele în latină și traduse în română, în „Archivu” (1868, nr. XIII, p. 247–256, nr. XIV, p. 274–276, nr. XV, p. 290–296).

⁷ Sunt publicate, astfel, în „Archivu” fragmente din ambele ediții din *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, de Samuil Micu și Gheorghe Șincai (1869, nr. XXIX, p. 564–570, nr. XXX, p. 587–594, 1870, nr. XXXI, p. 602–607), din *Acatistul* lui Samuil Micu din 1801 (1870, nr. XXXIX, p. 761–765), precum și pasaje semnificative din *Orthographia Latino-Valachica* din 1805 a lui Ștefan Crișan-Körösi (1870, nr. XXXVIII, p. 745–750).

p. 141–145, nr. 13, p. 151–153, nr. 14, p. 160–163), Silași va mai publica fragmente din *Psaltirea* versificată a lui Ioan Viski, din 1697, atât în „ortografia nestrămutată” maghiară cu litere latine, cât și în „transcripțiune”, având în final un vocabular cu „vorbele și formele gramaticale mai rare, mai arhaice”.

5.3. Prin activitatea filologică a lui Hasdeu, de o mare scrupulozitate, disciplina atinge stadiul maturizării depline. Trebuie menționat mai întâi că între anii 1864 și 1867, în cele patru tomuri ale „Arhivei istorice a României”, savantul a valorificat științific o colecție impunătoare de scrieri și documente, prevăzute cu o descriere diplomatică a manuscriselor și diferite note istorice și lingvistice. În introducerea publicației, Hasdeu arăta modalitatea de valorificare a textelor, oferind un set de norme „arheografice” de editare. O asemenea restituire este opera lui Dimitrie Cantemir, *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*, din 1698, publicată în „Arhiva istorică a României”, II, 1865, p. 82–170. La fel, se cuvin consemnate editările sale parțiale din *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie: Tractat despre purtarea ce trebuie să țină un domn în timpul ospetelor; scris românește de Neagoe Basarab domnul Țării Românești în chip de povățuire către fiul său Teodosiu*, în „Arhiva istorică a României”, I, 1865, partea a II-a, p. 111–116, 122–132; *Tractatul lui Neagoe Basarab despre arta militară*, în „Buletinul Instrucțiunii Publice”, I, 1865, p. 76–80.

Contribuția de primă mărime a lui Hasdeu în cercetarea și editarea literaturii române vechi o constituie lucrarea *Cuvente den bătrâni* (I–II, București, 1878–1879; Suplement la tomul I, 1880; III, *Principie de lingvistică*, București, 1881). Sunt antologate „texte de limbă vorbită” din secolul al XVI-lea, adnotate prin comentarii filologice și lingvistice pertinente (grupate în capitolul Notanda), însoțite de un glosar și un indice bibliografic istoric util. În cuprinsul culegerii se reproduce, pentru prima oară, în alfabet chirilic *Cronograful lui Moxa* (1620), copiat de Gr. Tocilescu după originalul de la Muzeul Rumeanțev din Moscova. Un loc central îl ocupă vechile „texte poporane” din *Codex Sturdzanus* (copiate între 1583–1619), grupate în *Texturi mähăcene* și *Texturi bogomilice* (apocrife), rediate pe două coloane, în chirilice și în „transcripțiune” latină, realizând cea mai bine concepută și mai completă ediție filologică din epoca respectivă. Normele sale de transcriere amănunțite, pe care le prezintă în deschiderea *Cuventelor den bătrâni*, vor fi privite cu rezerve de Demostene Russo (Russo 1912, p. 78–80), care le socotește prolix și exagerate. În 1881, Hasdeu editează *Psaltirea* lui Coresi din 1577, într-un prim volum, sub auspiciile Academiei Române, cu alfabet chirilic în partea de sus și în transliterare modernă, în partea

de jos a paginii, nu însă în formula critică pe care o gândise inițial, respectiv „cu diferite note și versiuni de texturi comparative după alte psaltiri vechi” (AAR, seria II, t. II, 1881, p. 3–4), alături de facsimile integrale, socotită prea costisitoare de către forul academic. Cel de-al doilea volum, cu „un studiu biografic și mai cu seamă bibliografic despre Coresi, precum și un glosar comparativ”, cum se specifica în prefață, a rămas doar un proiect. În „Columna lui Traian” (1882–1883), Hasdeu prezintă integral *Cronica inedită a lui Zilot Românul* (identificat mai târziu cu serdarul Ștefan Fănuță), scrisă în versuri și în proză (publicată și în separatum, în 1884, cu titlul *Ultima cronică română din epoca fanarioților*). Gestul său fusese precedat de cel al lui Petre Grădișteanu, care va publica în „Revista contimporană” (I, 1873, nr. 5) fragmente din cronică. Li se va asocia și Gr. G. Tocilescu, care prezintă *Scrierile inedite ale lui Zilot Românul* în „Revista de istorie, arheologie și filologie” (III, vol. V, 1885, fasc. 1, p. 58–64), iar în continuare reproduce textul cronicii (p. 65–88). Alte scrieri inedite ale acestui personaj enigmatic, printre care și *Adunare de stihuri*, vor fi recuperate de Gr. Tocilescu în anii următori. Hasdeu va mai publica în „Columna lui Traian” (1882–1883) și „extracte” din *Manuscriptul românesc din 1574 aflător la London în British Museum* (este vorba despre Tetraevanghelul copiat în insula Rodos de Radu de la Mănicești). Această fișă de editor prob este completată de transcrierea comentată a primei părți din *Anonymus Lugoshiensis*, așa cum denumise Hasdeu *Dictionarium Valachico–Latinum*, în „Columna lui Traian” (IV, 1883, nr. 11–12, p. 406–429) și în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie” (VI, 1891, p. 1–48). Ultima scriere va fi editată și de Grigore Crețu, sub titlul *Anonymus Caransebesiensis. Cel mai vechi dicționar al limbei române, după manuscriptul din Biblioteca Universității din Pesta*, în revista „Tinerimea română” (I, 1898, p. 320–380).

5.4. Într-o privire sintetică, lista crestomațiilor și a culegerilor de texte din această perioadă mai cuprinde pitorescul *Lepturariu rumânesc cules den scriptori rumâni* (I–IV, Viena, 1862–1865), al lui Aron Pumnul, criticat pentru purismul analogist „pumnist”, apoi, „colecțiunea necritică” (Șăineanu 1895, p. 320), dar vastă a lui Theodor Codrescu, *Uricariul sau Colecțiune de diferite acte care pot servi la istoria românilor* (I–XXV, Iași, 1852–1895), urmată de masivul *Tezaur de monumente istorice pentru România* (I–III, București, 1862–1864) al lui Alexandru Papiu-Ilarian, care adună documente sau scrieri istorice, multe dintre ele străine despre români, fiind traduse și editate, pentru prima dată, cronici datorate lui Balthasar Walther, Stavrinus, Matei al Mirelor, Dionisie Eclesiarhul, alături de *Istoria othomanicească* a lui Ienăchiță Văcărescu, cu

„disertațiuni istorice” introductive. Foarte dedicat moștenirii Școlii Ardelene, Papiu-Ilarian mai reproduce în *Tezaur* lucrări lingvistice precum prefața lui Gheorghe Șincai la *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, ediția din 1805, și *Epistola* lui Șincai către Ioan de Lipszky, din 1804, ambele în latină. Pe aceleași coordonate se înscrie și antologia lui Alexandru Lambrior, *Carte de citire (Bucăți scrise cu litere chirilice în deosebite veacuri). Cu o introducere asupra limbei românești*, Iași, 1882 (ed. a II-a, Iași, 1890; ed. a III-a, cu adaus de texte din *Psaltirea Scheiană*, din *Codicele Voronețean* și 5 documente în original de Gh. Ghibănescu, Iași, 1893). Lucrarea este apreciată drept cea mai populară crestomație de texte vechi românești, a treia în istoria disciplinei, după cele ale lui T. Cipariu și B. P. Hasdeu, pe care, de altfel, le fructifică parțial. Indispensabilă pentru studierea monumentelor limbii române este culegerea lui M. Gaster, *Chrestomatie română*, I–II, Leipzig & București, 1891, în care prezintă „extracte” din 98 de manuscrise și din 95 de tipărituri apărute până la 1830, precum și din câteva texte dialectale și folclorice inedite. Făcând în *Precuvântare* critica crestomațiilor anterioare, Gaster nu omite să afirme că T. Cipariu s-a limitat, în întreprinderea sa similară din 1858, doar la fragmente de texte tipărite, anterioare secolului al XVIII-lea. Însă cele mai vechi și mai autentice monumente de limbă și literatură română sunt, după părerea sa, acelea care s-au păstrat în manuscrise, care, alături de textele populare, dialectale și de cele neliterare (documente, zapise), devin „oglină neștirbită a graiului viu”. La fel ca la A. Lambrior, textele ilustrative sunt reproduse în grafie chirilică. În aceeași manieră, Gaster a mai editat în „Archivio glottologico italiano” (X, 1886–1888, p. 273–304), sub titlul *Il Physiologus rumeno*, cea mai veche versiune în limba română, descoperită până la acea dată, a *Fiziologului* (actualul ms. rom. BAR 1151). O altă ediție a sa este consacrată *Tetraevanghelului* copiat de Radu de la Mănăești în 1574, aflat la British Library, în colecția Harley, volum tipărit prin anii 1892–1895, dar difuzat abia în 1929, fără știrea autorului, cu titlul greșit *Tetraevanghelul diaconului Coresi din 1561*.

5.5. În acest act editorial se va implica efectiv și Academia Română, la inițiativa Comisiei lexicografice, care își propusese să asigure un corpus de manuscrise și cărți românești din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, pentru a fi inclus în bibliografia de referință a viitorului *Dicționar tezaur al limbii române*, precum și al Comisiei istorice a României, orientată spre publicarea documentelor și a studiilor privitoare la istoria națională (Iorga 1903, p. 1–127; Ursu 1966, p. 531–547; Gheție–Mareș 1974, p. 20–26). Comisia lexicografică va stabili, în 1877, o tabelă de corespondențe pentru transliterarea cu grafie

latină a vechilor texte scrise cu caractere chirilice, dar în privința ortografiei „se lasă latitudinea pentru particularități fiecăruia din editori în parte” (AAR, t. XI, 1878, secțiunea I, p. 219–220). Bazându-se pe aceste principii, vor fi publicate: *Divanul lumii* din 1698 al lui Cantemir, în 1878, de către G. Sion, împreună cu o prefață și un glosar; *Catechismul calvinesc (Scutul Caticizmului)* din 1656, de către G. Bariț, în 1879, în transcriere cu litere latine, „însoțit de una excursiune istorică și de un glosariu”; *Istoria ieroglifică* a lui Cantemir, în 1883, și *Pravila* de la Govora din 1640, în 1884, ambele de către Al. Odobescu, însă fără aparatul critic preconizat inițial de editor; *Codicele Voronețean*, de către I. G. Sbiera, în 1885; *Lexiconul slavo-românesc și tâlcuirea numelor din 1649* al lui Mardarie Cozianul, de către Grigore Crețu, în 1900. Ultimele două se disting prin comentariile lingvistice și indicii exhaustivi de cuvinte cu care fuseseră dotate corespunzător. Sub egida Academiei Române vor mai apărea, între 1872 și 1901, opt volume din *Operele* principelui Dimitrie Cantemir. De asemenea, Ioan Bianu va publica în „Columna lui Traian” (1882–1883) extrase din *Pravila aleasă* a lui Eustratie Logofătul, precum și *Codex Neagoeanus*. Va mai edita *Predice făcute pe la praznice mari*, de Antim Ivireanul (1886), *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei (1887), publicată atât după manuscris, cât și după ediția din 1673, precum și *Psaltirea Scheiană* (1889), ultima într-o transliterație moderată, influențată de Hasdeu, cu numerotarea versetelor și întregirea abrevierilor, dublată de facsimile, însoțită de glose marginale ale diferențelor din *Psaltirea* lui Coresi din 1577 și marcarea erorilor copiștilor. Față de ediția ce va fi publicată mai târziu, în 1916, cu un aparat critic bogat, dar în care I.-A. Candrea se va hazarda să reconstituie traducerea originală a *Psaltirii*, editarea ms. rom. BAR 449 de către I. Bianu rămâne și în prezent singura credibilă, la care se poate apela.

Aron Densusianu va edita, pentru prima dată, în 1893, în „Revista critică-literară”, *Cronica slovenilor Iliricului, Mysii cei din sus și cei din jos Mysii*, scrisă de Gheorghe Brancovici în limba română între 1684 și 1687. O ediție citabilă despre legenda hagiografică *Viața Sfântului Vasile cel Nou* va publica O. Densusianu, valorificând un manuscris aflat la Biblioteca Națională din Paris (Densusianu 1898, p. 59–06).

Editarea izvoarelor istorice va fi abordată cu aceeași stăruință de Ioan Bogdan, care va îngriji primele cronici ale Moldovei, scrise în slavonă, în sârbă sau în polonă, în lucrări precum *Vechile cronici moldovenești până la Ureche* (1891), *Cronici inedite atingătoare de istoria românilor* (1895), la care se adaugă publicarea unor documente slavo-române din arhivele vieneze. Un model de critică diplomatică slavo-română se referă la pseudoautenticitatea *Diplomei* bârlădene din 1134, comunicare prezentată de istoric la Academia Română în

28 aprilie 1889. O altă descoperire importantă a sa, din 1890, în arhivele din Rusia, semnaleză prezența unor glose românești (în număr de 662) într-un manuscris slavon al *Sintagmei* lui Matei Vlastares, datând din 1516–1536, care vor fi editate și comentate în același an (Bogdan 1890, p. 727–752). Nu poate fi trecută cu vederea editarea parțială a unei cărți populare din secolul al XVIII-lea de către I. Bogdan, *Viața lui Bertoldo* (Bogdan 1891, p. 315–324). Chiar dacă istoricul dă numai o probă de text, comentariul filologic și lingvistic este extrem de comprehensiv.

Un editor harnic a fost istoricul și teologul Constantin Erbiceanu, care a restituit câteva lucrări importante pentru istoria și cultura românească, cu toate că la unele nu-și asuma decât corectura. Între acestea, menționăm scrierea istorico-hagiografică a lui Gavriil Protul, *Viața și traiul Sfinției Sale Părintelui nostru Nifon, patriarhul Țarigradului* (1888), cu participarea mitropolitului Iosif Naniescu, după ms. rom. 464 aflat actualmente la BAR, conținând și două scrieri monahale atribuite greșit lui Neagoe Basarab. Sunt editate, de același, și *Didahiile* lui Antim Ivireanul (1888–1889), după o copie aflată la Mănăstirea Căldărușani, o *Învățătură bisericească la cele mai trebuincioase și mai de folos pentru învățătura preoților* (1894), aparținând tot lui Antim Ivireanul, care fusese tipărită la Târgoviște, în 1710, apoi *Poeziile protosinghelului Naum Râmniceanu asupra zaverei scrise în 1821* (1890), precum și *Procanonul* lui Petru Maior (1894), după manuscrisul autograf 565 de la BAR. C. Erbiceanu a mai prefațat ediția din *Tetraevanghelul* lui Coresi, publicată de Gherasim Timuș Piteșteanu (1889). Unele dintre edițiile sale, realizate la nivelul epocii, sunt utilizabile și astăzi.

Cu aplombul său caracteristic, N. Iorga va semna și publica, la rândul său, chiar dacă nu întotdeauna cu o exigență maximă, colecții impresionante de documente, între care: *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor, adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului* (I–III, 1895–1897), *Manuscripte din bibliotecă străine relative la istoria românilor* (I–II, 1898–1899), *Documente românești din arhivele Bistriței (Scrisori domnești și scrisori private)* (I–II, 1899–1900), partea cea mai consistentă a editărilor sale plasându-se în primele decenii ale secolului următor.

Dincolo de modul ezitant în care erau aplicate anumite norme și sisteme de transpunere, în care reproducerea cu caractere chirilice, facsimilarea sau transliterația parțială se interfeera cu o transcriere interpretativă aproximativă, care se va impune abia în primele decenii ale secolului următor, calitatea edițiilor era marcată, totodată, de ortografia etimologizantă, promovată de Academia Română până la reforma din 1904, care lăsa pe seama lectorului restabilirea anumitor forme lingvistice din cuprinsul textelor.

Această retrospectivă, prin forța lucrurilor, limitată, asupra preocupărilor de editare critică a textelor vechi între secolele al XVII-lea și al XIX-lea pune în discuție ezitățile și căutările pe care le-a înregistrat o activitate imperioasă pentru valorificarea culturii scrise românești. Realizarea unei ediții critice sau diplomatice cât mai acceptabile rămânea încă un deziderat. Evoluția și perfectarea principiilor de editare, rigoarea în stabilirea textului și interpretarea grafiei, precum și exegeza textuală adecvată devin însă tot mai evidente în filologia românească.

Modelul slavon *versus* modelul latin în textele biblice românești⁸

1.1. Cercetarea influențelor literare propagate în sfera vechiului scris românesc presupune decelarea aspectelor legate de preeminența limbilor sacre, ca limbi-sursă, care s-au consacrat la un moment dat în transmiterea operelor religioase fundamentale. Referindu-ne la originalele primelor traduceri ale textelor biblice, acestea sunt legate în mod organic de tradiția medievală a culturii și a literaturii noastre, de o epocă în care se poate vorbi, după expresia lui N. Cartoian, de „un suflet românesc în formă slavonă”. Alcătuite la început fragmentar, sub forma unor cărți de sine stătătoare, între care *Psaltirea*, *Tetraevanghelul* și *Apostolul* deveniseră cele mai răspândite în secolul al XVI-lea, ele sunt îndatorate, așadar, în cea mai mare parte unui model slavon. Potrivit lui I.-A. Candrea (PS, I, p. CX–CXII), primele versiuni românești ale *Psaltirii* aparțin, cu excepția *Psaltirii Hurmuzaki*, unei traduceri unice, care ar fi urmat o versiune asemănătoare cu cea sârbească a lui Branko Mladenović din 1346. Simpla ipoteză, emisă fără argumente în plus, nu va fi acceptată de către Ștefan Ciobanu, după care traducerea comună a psalmilor se revendică de la un text rutean, fapt motivat prin prezența în *Psaltirea Scheiană* a Crezului cu adausul „filioque”, explicat prin „ofensiva” catolică din acest spațiu (Ciobanu 1989, p. 96). Tot Șt. Ciobanu lansează ideea că prototipul psaltirilor din secolul al XVI-lea se regăsește într-o *Psaltire slavo-română*, cu text alternativ, din care ar fi fost „extrase” ulterior versiunile unilingve (Ciobanu 1940–1941, p. 65), teorie împărtășită mai târziu și de G. Mihăilă (1972, p. 243–244). Opinia privitoare la bilingvismul extins al primelor traduceri românești va fi privită cu rezerve de Ștefan Pașca (1956,

⁸ Articol publicat într-o primă variantă în „Revista de istorie și teorie literară”, s.n., VII, 2013, nr. 1–4, p. 23–36.

p. 82–85) și respinsă, mai categoric, de I. Gheție. Acceptând funcția didactică a textelor bilingve, cel din urmă autor consideră că acestea nu pot fi socotite drept singurele izvoare din care s-ar fi desprins toate transpunerile românești ale cărților sfinte (Gheție 1974, p. 201).

Recapitulând rezultatele cercetărilor privind versiunile străine care au stat la baza celor dintâi traduceri în română ale Sfintei Scripturi, Al. Mareș formulează câteva concluzii pertinente, fundamentate pe principiile criticii textuale (Mareș 1982, p. 183–205; Mareș 2005, p. 259–281). Supoziția lui Candrea privind originalul PS se confirmă, însă numai parțial, sursa fiind o versiune intermediară între vechea traducere slavonă inițială, revăzută prin colaționarea cu textul grecesc (revizuire prezentă în manuscrisul lui Mladenović, ca și în ms. sl. 205 BAR), și variantele ulterioare în care a fost prelucrată această nouă redacție. În privința *Psaltirii Hurmuzaki*, care prezintă mai multe diferențieri textuale față de celelalte traduceri românești ale *Psaltirii*, este acreditată ideea că originalul se situează atât pe filiera noii redacții, cât și a unor traduceri vechi glagolitice, de tipul *Psalterium Vindobonense* și *Psalterium Sinaiticum*, sau al redacției paleoslave de tipul *Psalterium Bononiense*.

O contribuție mai recentă a lui Dragoș Moldovanu sugerează că prototipul psalmilor nu ar fi fost tradus din limba slavonă, ci din limba maghiară, după *Psaltirea* lui Székely István, tipărită în 1548 la Cracovia (Moldovanu 2009, p. 108), ipoteză ce ar trebui demonstrată prin analize comparative cu cele două izvoare presupuse.

1.2. Traducerea celor patru evanghelii, transmisă prin două versiuni din secolul al XVI-lea, respectiv ediția sibiană din 1551–1553 și ediția coresiană din 1561, alături de copia manuscrisă a lui Radu de la Mănăcești din 1574, se revendică tot de la un model slavon. Sintetizând problematica surselor fructificate în versiunile *Tetraevanghelului* românesc, vom reține, mai întâi, precizarea lui Emil Petrovici privind dependența traducerii tipărite în 1551–1553 de textul slavon dispus în paralel, preluat din *Tetraevanghelul* apărut la Sibiu, în 1546, identic cu ediția imprimată de Macarie în 1512. Acesta ar aparține după E. Petrovici redacției bulgare, prezentând în unele situații și forme proprii redacției sârbe sau ruse. Părerile privind izvorul *Tetraevanghelului* brașovean au înclinat, mai întâi, spre o versiune asemănătoare cu cea existentă în ediția slavonă a lui Coresi din 1562, diferită de cea macariană (Gaster, CR, I, p. XXVIII). S-au impus însă opiniile care susțineau că traducerea din 1561 este dependentă de versiunea *Tetraevanghelului* slavon al lui Macarie. Și în acest caz, disociațiile lui Al. Mareș, după care versiunea coresiană nu s-a limitat la un izvor slavon unic, fiind rezultatul prelucrării mai multor surse, între care se detașează ediția tipărită

la Sibiu, confruntată cu o versiune slavonă de tip B (diferită de cea macariană de tip A), au fost decisive sub raportul clarificărilor filologice. Autorul admite, totodată, că versiunea nou elaborată a evangheliilor s-a constituit, inițial, sub forma unui text bilingv, care s-ar fi conservat fragmentar în copia din *Codicele Bratul* (1559–1560).

2.1. Versiunile slavone nu au fost singurele invocate în privința surselor posibile ale traducerilor românești din secolul al XVI-lea. După ce constatase mai multe divergențe față de formularul slavon, Emil Petrovici afirma în studiul introductiv la ediția din 1971 că traducătorii *Tetraevanghelului* de la Sibiu ar fi apelat și la *Noul Testament* al lui Luther, indicând o serie de corespondențe care se explică numai prin analogie cu textul german. După ce a supus analizei exemplele date de Petrovici, alături de altele noi, Al. Mareș se întreabă, pe bună dreptate, dacă nu cumva traducerea s-a efectuat mai întâi din germană, iar ulterior, în vederea tipăririi, a fost colaționată cu o versiune slavonă de tip A. Autorul recunoaște că modul în care s-au valorificat cele două surse străine la realizarea versiunii românești (simultan sau succesiv, și în ce ordine) este mai greu de stabilit. Nu vom analiza aici toate exemplele comentate, ci ne vom opri doar asupra a două contexte. În prima parte din Mt 9, 16, varianta din ES este următoarea: *Nimenile nu cârpeaște cu petecul nov veșmântul vechi*. Echivalarea se distanțează de textul slavon, unde pentru sintagma *petecul nov* apare *plata nebĕlena* (cu semnificația „pânză nealbită, neabilită”). În CT corespondența cu originalul slavon este evidentă: *Nime amu nu poate spărtura cârpi cu pânză nenălbită spre cămașă veche*. După ce arată că și în *Vulgata* apare forma *rudis*, cu sensul „brut, crud, nelucrat”, Petrovici indică segmentul corespunzător din traducerea lui Luther: *einem Lappen von neuem Tuch* (cu semnificația „un petec de postav nou”). Ținem să facem aici o observație privind configurația pasajului respectiv în diferitele versiuni latinești. Într-adevăr, în VgCl, versetul respectiv are următoarea formulare: *Nemo autem immittit commissuram panni rudis in vestimentum vetus*. O variantă asemănătoare întâlnim și la ERASM: *Nullus autem immittit assumentum panni rudis in vestem veterem*. La BEZA, în schimb, sintagmei *petecul nov* îi corespunde întocmai forma *panniculus novus*, versetul fiind următorul: *Nullus autem indit panniculum novum in vestimentum vetus*. Într-o altă traducere românească din secolul al XVII-lea, *Noul Testament de la Bălgrad* din 1648, a cărui descendență o vom analiza mai jos, întâlnim, de asemenea, o transpunere aproape fidelă a textului latin stabilit de Théodore de Bèze: *Deci nime nu va cârpi veșmântul vechiu cu peatec nou*. Un alt exemplu de concordanță cu textul lui Luther menționat de E. Petrovici apare în Mt 12, 43: *PS locure uscate* (cf. sl. *beži vodnaa* „fără apă”) – germ. *dürre Stätten*; cf.

CT *fără-de-apă*. Corespondența apare însă în toate versiunile latinești: VgCl *loca arida*; ERASM *arentia loca*; BEZA *arida loca*. Sursa germană nu este deci singura care poate fi invocată în aceste contexte. Vom reveni cu un alt prilej asupra relației dintre versiunea sibiană a primei evanghelii și un posibil model latin secundar, aflat în concurență cu cel german.

O ipoteză mai nouă, formulată de Ioan-Florin Florescu (Florescu 2010, p. 38–90; Florescu 2015, p. 167–202), admite prezența unor concordanțe între ES și vechile versiuni husite cehești (*Biblia Drážďanská*, *Biblia Olomoucká*), precum și cu cele vechi germane de la sfârșitul secolului al XV-lea, editate și tipărite de Johannes Mentelin (1466), paralelă insolită asupra căreia nu ne putem pronunța deocamdată. O replică la această supoziție este adusă recent de Levente Nagy, după care analogiile evidențiate între ES și textul biblic ceh, precum și cu cel al *Bibliei* lui Mentelin nu se explică prin utilizarea directă a acestor surse de către traducătorii români, ci prin existența unui lexic religios multilingv comun, aflat în circulație într-un asemenea mediu multicultural (Nagy 2019–2020, p. 79).

2.2. În legătură cu traducerea *Apostolului* este admis de filologi tot un model slavon, fiind notorie concluzia lui Bohuš Tenora, după care acesta ar aparține redacției a patra, prezentă în manuscrise și tipărituri de proveniență slavă răsăriteană, aflate în circulație începând din secolul al XIV-lea. Potrivit Marianei Costinescu, traducerea comună din care descind cele trei versiuni românești, *Codicele Voronețean*, datat în c. 1563–1583 (CV), *Praxiul* coresian din 1566 (CPr) și cel scris de popa Bratul în 1559–1560 (CB), urmează un prototip de redacție mediobulgară, revizuit pentru fiecare variantă în parte prin intermediul unor versiuni slavone diferite. În paralel, într-o anumită etapă a elaborării traducerii, s-ar fi recurs și de această dată la *Biblia* lui Luther, după cum susține editoarea CV, alături de un izvor latin, prin care se explică porțiunile de text care nu își găsesc corespondentul în versiunile slavone cercetate. Autoarea precizează, totodată, că nu s-a colaționat textul tradus din slavonă direct cu ediția lui Luther, ca în cazul *Tetraevanghelului* sibian, ci cu un izvor românesc tradus din germană. Este adevărat însă că nu se absolutizează aceste filiații, din moment ce nu au putut fi consultate toate redacțiile slavone ale *Apostolului*. A fost vehiculată de autoare și ideea corelării de către revizorul *Apostolului* coresian a unei traducerii incomplete din slavonă cu o traducere din germană, detectabilă, în special, în partea a doua a cărții (Costinescu 1980, p. 127–137). Problema identificării izvorului latin nu este pe deplin elucidată nici în acest caz, întrucât mediul reformat în care s-a efectuat traducerea agreea, probabil, într-o măsură mai mare prelucrările de dată recentă ale textului neotestamentar față de *Vulgata*. De notat

că versiunea *Noului Testament*, în greacă și latină, a lui Erasm, apărută la Basel, în 1516, va fi reeditată și de cercurile ecleziastice luterane din Transilvania, la Brașov, în 1557. Rămâne, așadar, ca viitoarele investigații comparatiste să aducă noi precizări privind versiunea latină utilizată și în ce proporții anume.

Am fixat câteva repere privind stadiul cercetărilor asupra autorității modelului slavon în efectuarea primelor traduceri românești ale textului biblic, concurat, destul de timid, de un model latin și, respectiv, de unul german.

Nu vom insista asupra statutului modelului maghiar, respectiv *Pentateucul* lui Gáspár Heltai, din 1551, adoptat singular în traducerea *Paliei* de la Orăștie din 1582, dar a cărei influență și asupra altor traduceri românești ale textului biblic poate constitui un capitol încă deschis. Aflat pe un plan secund, modelul latin se impune și în acest caz în instrumentarul traducătorilor hunedoreni și bănățeni. Sunt relevante concluziile privind originalul maghiar ale lui Iosif Popovici (Popovici 1911, p. 517–538) și ale lui Mario Roques, expuse în studiul *L'original de la Palia d'Orăștie* (Roques 1913, p. 515–531) și reluate în introducerea la ediția parțială a *Paliei* din 1925. Ambii filologi, care ajung independent la această concluzie, admit și folosirea unor izvoare secundare latine și slave. Ideea centrală a studiului lui Roques este aceea că trăsăturile prin care *Palia* se detașează de modelul maghiar nu provin nici din ebraică, nici din greacă, nici din slavonă, nici dintr-o versiune luterană. Traducătorii au apelat, după părerea sa, la o ediție a *Vulgatei* corectate, care se apropie de *Biblia* publicată la Tübingen, după 1573, de Lucas Osiander. Pe baza criticii textuale el observă că *Vulgata* a fost transpusă, de preferință, în capitolele 1–5 ale *Genezei* și 1–16 ale *Exodului*. Dar nu toate pasajele diferite de *Pentateuhul* lui Heltai din 1551 își au corespondent în ediția lui Osiander, ceea ce îl determină să presupună fructificarea și a altor versiuni pentru unele concordanțe și glose. Dacă împărțirea capitolelor 36–39 ale *Exodului* corespunde cu secțiunile tradiționale ale *Vulgatei*, în alte porțiuni versetele sunt dispuse potrivit *Bibliei* lui Luther sau a versiunilor inspirate din aceasta. Împărțirea specială a capitolelor ar fi putut fi, însă, posterioară traducerii, în conformitate cu o altă sursă secundară, având o structură asemănătoare. Analiza comparativă pe care o întreprinde Roques pune în evidență, totodată, unele „contaminări” care apar între diversele texte originale, între care cele de proveniență slavonă par să fi avut un rol mai mult formal. Sursa presupusă de Roques este infirmată însă de L. Gáldi (1940, 335–336), care indică unele asemănări posibile cu *Biblia Sacra*, o traducere din ebraică și siriacă, aparținând lui Immanuel Tremellius (Emanuele Tremellio) și Franciscus Junius (François du Jon), tipărită mai întâi la Frankfurt, în 1575–1579. Redăm o paralelă din Gn 34, 25 prezentată de Gáldi:

VgCl: *Et ecce, die tertio, quando gravissimus vulnerum dolor est.*

TREMELLIUS: *Evenit autem die tertio quum essent in dolore illi.*

HELTAI: *Es harmadnap, mikor à varosbeliec faydalomba volnanac.*

PO: *Și a treia dzi când orășanii ară fi în dureare ranelor.*

3. Încercările de identificare în aceeași epocă a unui model latin predominant, care l-ar fi precedat pe cel slavon sau ar fi fost simultan cu acesta, comportă o discuție aparte. Într-un articol controversat privind *Urme probabile ale unei vechi traduceri din latină în Psaltirea Scheiană*, I. C. Chițimia (1981, p. 151–156) vine cu un punct de vedere inedit în legătură cu originalele primelor traduceri românești. Istoricul literar avansează ideea că traducerea primitivă a psalmilor în limba română, cu referire specială la *Psaltirea Scheiană*, fructifică o traducere anterioară din limba latină, care, pentru „rămânerea în canonul ortodox oriental”, a fost revizuită sau rescrisă prin confruntarea cu un text slavon. El își fundamentează teoria în funcție de recurențele unor termeni de origine latină, a unor „relicve lexicale” precum *mesereare* „milă”, *pănătare* și *părătare* „pătimire”, *păraț* „cerul gurii”, *vence*, *vânce*, *îvence*, *prevence* „a învinge”, *a deșidera* „a dori”. De asemenea, I. C. Chițimia face câteva paralelisme între „latinismele” din PS și locurile corespunzătoare din *Vulgata*, ajungând la concluzia că nu poate fi vorba „de o întâlnire întâmplătoare a textelor”. Iată un exemplu de similitudini găsit de autor în Ps 41, 2:

PS: *În ce chip deșiră cerbul la izvoarele apelor, așa jeluiaște sufletul meu către tire, Zeu.*

VgCl: *Quemadmodum desiderat cervus ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad te, Deus.*

Să consemnăm că B. P. Hasdeu, comparând Ps 77 din CP₁ cu pasajele corespunzătoare din Vg, descoperea coincidențe surprinzătoare, dincolo de modelul slav evident (Hasdeu 1870, p. 62–68). La rândul său, Vasile Mangra surprindea unele asemănări între CP și Vg (Mangra 1896, p. 9–10). Alte exemple de acest gen oferise înainte și O. Densusianu (1938, II, p. 563–564).

Oricât de tentantă ar fi o asemenea ipoteză, ea nu poate răsturna, deocamdată, concluziile la care s-a ajuns în acest capitol al cercetării filologice. Intervenția lui Ion Gheție (1982, p. 181–185) nu a fost numai o replică la teoria enunțată de I. C. Chițimia, ci și o abordare metodologică după care ar trebui să se ghideze orice cercetare de natură sursologică. În primul rând, simpla prezență în PS a unor cuvinte de origine latină nu este o garanție că ele provin din ipoteticul izvor latinesc, și nu din graiul viu al traducătorului sau al copiștilor. În al doilea rând,

coincidențele cu textul latinesc nu depășesc, după cum observă I. Gheție, 30–35 % dintre situațiile luate în considerație. Considerăm că I. C. Chițimia a selectat numai exemple care probau similitudini între formulările din latină și cele din română. Dacă vom alătura alte segmente paralele, filiația menționată nu mai are nicio susținere, așa cum se poate observa în Ps 106, 38, unde prezența termenilor de origine slavă *blagoslovi* „a binecuvânta” și *umnoji* „a înmulți” exclude orice corespondență cu textul latinesc:

PS: *Și blagoslovi ei și umnojiră-se foarte; și vitele lor nu nișchite.*

PsSl: **И** бл҃гвѣ ѿ, и ѡмножишася скотѣ: и скоты ѣхѣ не ѡмѣли.

VgCl: *Et benedixit eis et multiplicati sunt nimis; et jumenta eorum non minoravit.*

Singura cale de a indica în mod corect sursa traducerii este, după cum conchide I. Gheție, compararea exhaustivă a textului românesc cu cel slavon și latin, în urma căreia se poate deduce în ce măsură versiunea românească reflectă unele soluții proprii uneia dintre cele două versiuni care i-ar fi putut servi drept model.

O reexaminare a problematicii limbii-sursă a celor mai vechi traduceri în română ale *Psaltirii* a întreprins în ultimii ani Eugen Munteanu (1994, p. 57–70; 2008, p. 122–144), surprins de „culoarea latină” a unor texte rotacizante. El pornește de la ideea că, pe parcursul procesului de elaborare a traducerii, unul sau mai mulți dintre traducători sau revizori au utilizat, exclusiv sau în același timp cu o versiune slavonă, și o versiune latină. Pentru a-și susține demonstrația, filologul ieșean ia ca punct de reper una dintre cele mai vechi versiuni latine, ajungând la concluzia că *Psaltirea Scheiană* prezintă convergențe cu *Psalterium Romanum* (PsRom), aceasta fiind o corecție, de fapt, a primei traduceri în latină a textului sacru, cunoscută sub numele de *Vetus Latina* (sau *Itala*). Multe exemple par a fi concludente la prima vedere. Dacă vom extinde însă aria de comparație și cu alte versiuni latine tradiționale, opțiunile traducătorului nu vor mai fi exclusive. Vom introduce în aceste paralelisme⁹ și formele din *Psalterium Gallicanum* (PsGal), cea de-a doua traducere a lui Ieronim, pe baza *Hexaplei* lui Origen, alături de variantele adoptate în *Vulgata Clementina* (VgCl).

⁹ Pentru comparare am utilizat celebra ediție a lui Jacques Lefèvre d'Étaples (Jacobus Faber Stapulensis): *Quincuplex Psalterium: Gallicum, Romanum, Hebraicum, Vetus, Conciliatum*, Paris, Henrici Stephani officina, 1509 (BAR Cluj, cota C 59570).

Dintre exemplele enunțate privind corespondențele între PS și PsRom, ne oprim la Ps 102, 3, lărgind numărul versiunilor comparate:

PS: *Ce curățește toate fără-legile tale, ce vindecă toate lângorile tale.*

PH: *Cela ce-au curățit toate fărădelegile tale, ce vendeca toate neputerile tale.*

CP, CP₁: *Ce curățește toate fără-legile tale, ce vindecă toate lângorile tale.*

PsRom: *Qui propitius fit omnibus iniquitatibus tuis, qui sanat omnes languores tuos.*

PsGal: *Qui propitiatur omnibus iniquitatibus tuis, qui sanat omnes infirmitates tuas.*

VgCl: *Qui propitiatur omnibus iniquitatibus tuis; qui sanat omnes infirmitates tuas.*

PsSl: **Учищающаго всѣ беззаконїѣ твоѣ, и зцѣляющаго всѣ недѣги твоѣ.**

Într-adevăr, apare în acest context o identitate textuală între lat. *languores* și rom. *lângorile*, reperabilă și în *Psaltirea* lui Coresi. Forma este prezentă numai în PsRom, prin opoziție cu lat. *infirmitates* din PsGal și VgCl; cf. și v. sl. **НЕДѢГ** „boală, diformitate”. În alte cazuri însă, acest gen de coincidențe nu mai sunt probate între PS și PsRom.

Vom relua un alt exemplu oferit din Ps 21, 30, pe care îl redăm de data aceasta în extensie:

PS: *Mâncară și închinară-se toți grașii pământului; și într-însu cadu toți ce deștingu în pământu.*

CP, CP₁: *Mâncară și închinară-se toți grașii pământului; și într-îns cad toți ce deșting în pământ.*

PsRom: *Manducaverunt et adoraverunt omnes divites terrae; in conspectu eius procident universi qui descendunt in terram.*

PsGal: *Manducaverunt et adoraverunt omnes pingues terrae; in conspectu eius cadent omnes qui descendunt in terram.*

BSVg: *Comederunt et adoraverunt omnes pingues terrae; ante faciem eius curvabunt genu universi qui descendunt in pulverem.*

VgCl: *Manducaverunt et adoraverunt omnes pingues terrae; in conspectu ejus cadent omnes qui descendunt in terram.*

PsSl: **Идоша и поклонїшасѣ всї тѣчнїи землї: предї нимъ припадѣтъ всї низходѣщїи въ зѣмлю.**

Perechea rom. *deștingu* – lat. *descendunt*, semnalată de E. Munteanu în favoarea ipotezei sale sursologice, este comună însă și pentru restul versiunilor latinești. În schimb, între PS, CP, CP₁, pe de o parte, și PsRom apare divergența *grașii* – *divites* „bogații”; în PsGal și în *Vulgata*, concordanța este clară: *grașii* – *pingues*, ceea ce probează preluarea unui model de acest gen; cf. și v. sl. ТЪЧНЫИ „gras”.

Aceste exemple sunt suficiente, așadar, pentru a pune la îndoială utilizarea curentă a unei anumite versiuni în latină (*Psalterium Romanum*) în traducerea inițială a *Psaltirii Scheiene*, infirmând punctul de vedere emis de E. Munteanu. Cercetările privind posibilitatea utilizării unui model latin în traducerea primelor texte biblice în românește nu sunt deocamdată definitive și unanim acceptabile.

4.1. Considerăm că translația propriu-zisă de la modelul slavon la cel latin se va produce abia la jumătatea secolului al XVII-lea, odată cu tipăriturile apărute la Alba Iulia. Primele indicii, destul de vagi, privind originalul traducerii *Noului Testament* de la Bălgrad, din 1648, sunt furnizate chiar pe foaia de titlu, unde se arată explicit că textul este izvorât „cu mare socotință” dintr-o sursă grecească și una slavonă. Cele două prefețe cu care se deschide cartea, prima dedicatorie, către principele Transilvaniei, iar a doua adresată cititorilor, lărgesc gama sursologică prin menționarea, pe lângă aceste izvoare, și a unui original latin. Considerăm că de fapt aceasta este versiunea principală după care s-a efectuat traducerea propriu-zisă în română, celelalte două izvoare fiind doar versiuni de control, menite să ateste, totodată, canonicitatea textului destinat clerului ortodox. Am presupus într-o lucrare anterioară (Pavel 2001, 166–167) că traducerea *Noului Testament* de la Bălgrad a urmat o ediție bilingvă cu text paralel, în consonanță cu stadiul pe care îl atinsese, în acel moment, criticismul biblic luteran. Promovat de cercurile calvine de la Alba Iulia, acest tip de ediție greco-latină a fost pus, după părerea noastră, la dispoziția traducătorilor și a revizorilor din anturajul lui Simion Ștefan, ediție pe care aceștia o vor utiliza în prima traducere integrală a textului neotestamentar în limba română. Faptul nu este în măsură să contrarieze, întrucât, peste câteva decenii, și Nicolae Milescu, urmat de revizorii ulteriori ai traducerii sale, care va fi încorporată în cuprinsul *Bibliei* de la București, din 1688, vor apela, în mare parte, la o ediție a *Septuagintei*, concepută tot într-un mediu protestant. Modul de editare instituit de *Bibliile* poliglote câștiga tot mai mult teren în bibliistica epocii.

Pornind de la asemănările care se constată între „șumele” fiecărui capitol al tipăriturii din 1648 și textul scoliilor latine corespunzătoare, precum și de la rolul gloselor marginale de a înregistra variante de traducere și diferențe de ordin semantico-lexical față de alte versiuni de control, putem lua în considerare

posibilitatea folosirii, cu predilecție, de către traducătorii de la Alba Iulia a unei ediții greco-latine de tip diglot. Astfel de ediții bilingve vor apărea în tipografia familiei Estienne, începând de la mijlocul secolului al XVI-lea. Textul-etalon va fi Editio Regia (Royale Edition) scoasă de Robert Estienne (Stephanus) la Paris, în 1550, care fructifica versiunea lui Erasm. În aceeași officină va fi editată sistematic, începând din 1565, o nouă prelucrare în latină a textului lui Erasm, efectuată și adnotată minuțios de teologul francez Théodore de Bèze¹⁰, discipolul lui Calvin (publicată mai întâi tot de Robert Estienne, în 1557), în paralel cu vechea versiune din *Vulgata*, cu numeroase amendamente conjecturale (Krans 2006, p. 195–332). Dar atât tipărirea din 1569, cât și primele ediții cuprinzând traducerea lui Beza nu dispuneau de un aparat critic complet, inclusiv de reproducerea în paralel a tuturor versiunilor, așa cum se va proceda abia în edițiile geneveze din 1580 și 1590. O ediție mai apropiată de data traducerii este *Novum Testamentum graece & latine*, tipărită la Geneva, în 1611, în officina lui Samuel Crispin, care reia textul stabilit de Henri II Estienne, cu o prezentare pe trei coloane (în greacă, în versiunea nouă a lui Beza și în versiunea veche din *Vulgata*), având la fiecare capitol câte un rezumat (*argumentum*). Rezumate identice apar și în ediția geneveză din 1604, însă textul este dispus numai pe două coloane: versiunea grecească și versiunea lui Beza. Glosele marginale explicative foarte amănunțite, precum și posibilitatea confruntării a două versiuni latine cu prototipul grecesc, constituiau, astfel, pentru editorii de la Alba Iulia un model de critică textuală de înaltă ținută, pe care l-au aplicat în mod consecvent. Cert este că acest tip de editare științifică a textului biblic, bazat pe traducerea din greacă a *Noului Testament* efectuată de către Théodore de Bèze, constituia, în acel moment, una dintre sursele cele mai autorizate în epocă. Aceasta va fi urmată îndeaproape și de traducătorii în engleză ai versiunii King James (Backus 1980) și va sta la baza edițiilor elzeviriene, începând din 1624, adoptate ulterior ca „textus receptus”.

Am demonstrat că cea mai mare parte a coincidențelor dintre rezumatele capitolelor *Noului Testament* din 1648 și cele întâlnite în ediția lui Bèze nu sunt datorate hazardului, ci ele indică o posibilă relație de filiație. Vom oferi și alte exemple în acest sens, care probează existența unor concordanțe evidente, fără însă a fi transpuse mecanic, ci chiar corelate mai exact de către traducătorii bălgrădeni:

¹⁰ Despre personalitatea complexă a lui Théodore de Bèze, cu numele latinizant Theodorus Beza (1519–1605), a se vedea și Geisendorf 1967; Dufour 2006.

Mc 16

NT

1. Scularea lui Hristos. 9. Hristos să arată Mariii Magdalinii și altor. 15. Trimise apostolii a propovedui. 19. Suirea lui Hristos.

BEZA

1. Christi resurrectio. 9. Christus apparet Maria Magdalenaee et aliis. 15. Mittit Apostolos ad praedicandum. 19. Ascensio Christi.

Ap 5

NT

1. Carte sămnată cu 7 peceți. 3. Pre carea nime nu o poate deșchide. 6. Mielul lui Dumnezău. 9. Destoinic să o deșchiză, cum cântă toți ai ceriului.

BEZA

1. Librum septem sigillis obsignatum. 3. Quem nemo aperire poterat. 6. Agnus ille Dei. 9. Dignus qui ipsum aperiat. 12. Omnium cœlistium voce decantatur.

Similitudinile cu unele izvoare latine nu se limitează numai la nivelul rezumatelor introductive, inexistente în *Vulgata*, ci apar și în alte porțiuni ale textului. Un indiciu privind utilizarea unei anumite surse latine drept versiune de bază îl constituie glosa la toponimul *Vad Bun*: *era loc de-a lega corabiia; greceaste îl chema acel loc Pulcru* (Fa 27, 8). Termenul corespunde, în realitate, formei din versiunea lui BEZA, unde apare *Pulchros portus*, spre deosebire de versiunea greacă, unde întâlnim sintagma Καλοῦς Λιμένας (cf. Rădulescu 1982, p. 245). Menționăm că și în traducerea lui ERASM apare *Pulchriportus*, iar în varianta lui TREMELLIO, *Portus pulchri*, spre deosebire de *Vulgata*, unde echivalența este *Boni portus* (BSVg), respectiv *Boniportus* (VgCl).

Într-un alt pasaj (2 Tm 2, 17), opțiunea pentru varianta Beza este categorică, comparativ cu principalele versiuni din latină:

NT

Și cuvântul lor paște ca ga<n>grena, din carii iaste Imenei și Filit.

BEZA

Et sermo eorum depascet ut gangraena; ex quibus est Hymenaeus et Philetus.

VgCl

Et sermo eorum ut cancer serpit; ex quibus est Hymenaeus et Philetus.

ERASM

Et sermo illorum depascet, ut cancer morbus, pastionem habebit, quorum de numero est Hymenaeus et Philetus.

TREMELLIO

Et sermi eorum tanquam cancer pastionem apprehendent in multis est autem unus ex illis Hymenaeus et alter Philetus.

Vom compara în continuare un verset din *Rugăciunea domnească*, în cele două ocurențe evanghelice. În Lc 11, 3, formularea din NT (*Pâinea noastră de toate zilele dă-ne noao astăzi*) corespunde întocmai *Vulgatei* (*Panem nostrum quotidianum da nobis hodie*), dar și, parțial, versiunilor lui BEZA (*Panem nostrum quotidianum da nobis in diem*) și ERASM (*Panem nostrum quotidianum da nobis quotidie*). În schimb, în Mt 6, 11, traducătorii de la Bălgrad optează tranșant pentru noua variantă a lui BEZA, identică în acest loc cu cea din ERASM: *Panem nostrum quotidianum da nobis hodie*; NT *Pâinea noastră de toate zilele dă-ni-o noao astăzi*; cf. *VULGATA Panem nostrum supersubstantialem da nobis hodie*. Notăm că, în același context, Petru Pavel Aaron și „ieromonașii” săi traduseseră în 1760–1761 pasajul din *Vulgata* cu fidelitate și o anumită adecvare stilistică: *Pâinea noastră ce mai presus de fire dă-ne noao astăzi*. Translația de la paradigma de sorginte slavonă, întâlnită în *Tetraevanghelul* sibian și la Coresi (ES *Pita noastră sășioasa dă-ne astăzi*; CCat. *Pita noastră sășioasă dă-ne noao astăzi*; CT *Pâinea noastră sășioasă dă-ne noao astăzi/ Pita noastră sășioasă dă-o noao în toate zile*), la cea de inspirație occidentală s-a generalizat, prin urmare, în formula *Rugăciunii domnești*, care circula în epocă, precum și în întreg cuprinsul primei traduceri a *Noului Testament* în limba română.

4.2. În cazul *Psaltirii* de la Bălgrad din 1651, versiunea de bază pe care au avut-o la dispoziție cărturarii ardeleni, așa cum am arătat pe larg în alt loc (Pavel 2001, p. 180–200), este traducerea în latină a lui Sante Pagnini, în forma latinizantă a numelui, Xantes Pagninus (c. 1470–1541)¹¹. Renumitul orientalist italian a realizat, după o muncă de 30 de ani, o nouă traducere din ebraică a *Bibliei*, prima în latină în care sunt numerotate distinct versetele fiecărui capitol.

¹¹ În legătură cu personalitatea și opera lui Sante Pagnini, în forma latinizantă a numelui Xantes Pagninus (c. 1470–1541), a se vedea Simon 1685, p. 313–318; Centi 1945, p. 5–51; Luzzi 1946; Morisi Guerra 1990, p. 191–198.

Noua traducere a *Bibliei* a fost publicată, mai întâi, de Robert I Estienne, la Lugdunum (Lyon), în 1527, și reluată în ediția integrală a aceluiași de la Geneva din 1557. O altă ediție a acestei versiuni a fost îngrijită, cu diferite emendări, de Michel/ Miguel Servet (Villanovanus), la Lyon, în 1542. Textul biblistului dominican se regăsește și în celebra ediție lioneză din 1530, *Psalterium sextuplex*, îngrijită împreună cu Felix Pratensis (Felice da Prato). Versiunea latină a lui Sante Pagnini era apreciată în epocă pentru traducerea foarte literală, fiind primul text biblic în care sunt numerotate în mod distinct versetele fiecărui capitol (Engammare 2002, p. 41–52). *Biblia* sa va fi preluată, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în cadrul edițiilor poliglote care preluaseră adnotările lui François Vatable (1495–1547), precum și în cele scoase de Christophe Plantin. Aceste ediții se remarcă prin câteva principii comune de redactare: dispunerea textului biblic pe patru coloane (ebraică, greacă, *Vulgata* și noua traducere a lui Pagnini), un aparat critic riguros, cu ample note infrapaginale, precum și redarea titlurilor ebraice ale cărților *Vechiului Testament*. Am luat în considerare, pentru confruntare, o ediție din *Biblia Sacra*, în două volume, apărută, în îngrijirea lui Arias Montano, la Anvers/Antwerpen, în officina plantiniană, în 1572. Pe lângă aceasta, am avut în vedere și așa-zisa „Biblie a lui Vatable”, realizată tot pe baza versiunii lui Sante Pagnini, tipărită în 1616, la Heidelberg, în două volume. Modelul prelucrat în *Psaltirea* de la Bălgrad, din 1651, este recognoscibil, așadar, atât prin titlurile ebraice reproduse, cât, mai ales, în corespondențele ce se pot evidenția între textul românesc și textul latin stabilit de Pagnini și revizuit ulterior, cu care concordă majoritatea soluțiilor adoptate de către traducătorii ardeleni. Am constatat, pe de altă parte, raportări sporadice la textul grecesc, pe lângă cele privind structura și numerotarea psalmilor, ca și la *Vulgata*, multe dintre acestea fiind incluse în glosele marginale, care formează în multe cazuri un aparat critic sui-generis. Vom aduce câteva exemple noi în favoarea acestei filiații pe care am propus-o. În Ps 86, 4, dependența PB față de textul latin al lui Pagnini este totală, în opoziție cu textul *Vulgatei* și cu celelalte posibile surse:

PB: *Pomeni-voiu Eghipetul și Vavilonul între cunoscuții miei; iată Palistina și Tirul și cu Arapiia, cesta au născut acolea.*

PAGNINI: *Memorabo Ægyptum et Babel inter scierntes me; ecce Pelesthina, et Tyrus cum Æthiopia, iste natus est ibi.*

BSVg: *Commemorabo superbiae et Babylonis scientes me; ecce Palestina et Tyrus cum Aethiopia iste natus est ibi.*

VgCl: *Memor ero Rahab et Babylonis, scientium me; ecce alienigenae, et Tyrus, et populus Æthiopum, hi fuerunt illic.*

LXX: *μνησθήσομαι Ρααβ καὶ Βαβυλῶνος τοῖς γινώσκουσίν με· καὶ ἰδοὺ ἀλλόφυλοι καὶ Τύροις καὶ λαὸς Αἰθιοπῶν, οὗτοι ἐγενήθησαν ἐκεῖ.*

Un alt exemplu privind modalitatea complexă de traducere dublă este ilustrat în Ps 2, 12:

PB: *Sărutați Fiul (luați învățatură); ca să nu să mânie (Domnul) și să periți din calea directă.*

PAGNINI: *Osculamini Filium, ne forte irascatur, et pereatis in via.*

BSVg: *Adorate pure, ne forte irascatur, et pereatis de via.*

VgCl: *Apprehendite disciplinam, nequando irascatur Dominus, et pereatis de via justa.*

LXX: *δράξασθε παιδείας, μήποτε ὀργισθῆ ὁ Κύριος καὶ ἀπολεισθε ἐξ ὁδοῦ δικαίας.*

În secvența *sărutați Fiul (luați învățatură)*, traducerea prin filieră latină din ebraică (*osculamini Filium*) este dublată în paranteză cu varianta din celelalte versiuni: LXX *δράξασθε παιδείας*; VgCl *apprehendite disciplinam*; v. sl. *прѣимѣте наказаніе*; vezi și PS, CP₁, CM *luați învățatură*; cf. și PH *prindeți învățatura*; CP₂ *certarea învățatură*. Restul versetului din PB urmează, de asemenea, structura din *Septuaginta* și din *Vulgata*.

Cărturarii de la Alba Iulia instituie în traductologia noastră metoda umanistă a comparării izvoarelor, realizând, totodată, primele ediții cu o pronunțată tentă critică.

O altă încercare de a se detașa de originalul slavon în favoarea celui latin îi va aparține, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, lui Dosoftei, care, în *Cuvântul către cititoriu* de la sfârșitul *Psaltirii de-șăles* din 1680, afirmă că „s-au tălmăcit de pre izvodul lui S-tii Ieronim, carile-i elineaste și lătineaste și evreiaște”, precizând că „noi de pre-acel izvod foarte am silit de am pus cuvintele precum să află acolo”. Tipul de ediție triglotă schițat de cărturarul moldovean ne trimite, ca și în cazul *Psaltirii* din 1651, la o versiune din *Sacra Biblia Hebraice, Graece et Latine*, publicată cu adnotările lui François Vatable, sub îngrijirea inițială a lui Arias Montano, cu apariții în officina Commeliniana din Heidelberg în 1599 și reluată în 1616, singurele care puteau asigura atunci o confruntare operativă a surselor.

5. Edițiile integrale ale Sfintei Scripturi, începând cu *Biblia* de la București din 1688, se revendică masiv de la modelul elen, respectiv de la *Septuaginta*, în

timp ce sursele slavone sau latine sunt trecute pe un plan secundar, fără a fi însă total respinse. Astfel, sursele traducerii primare ale lui Nicolae Milescu efectuate între anii 1661–1664 (Cândea 1978, p. 106–171) sunt menționate chiar în *Cuvântu-înainte cătră cititori* din ms. 45 (BAR Cluj), din care derivă BB, și anume ediția *Septuagintei* din 1597, de la Frankfurt („Frangofort”), tipărită de succesorii lui Andreas Wechel, Claudius Marnius (Claude de Marne) și Ioannes Aubrius (Jean Aubry), versiune considerată a fi „un izvod carele-i mai ales decât toate altele”. Modelul declarat al acesteia din urmă este *Biblia* de la Basel, din 1545, imprimată de Johannes Hervagius (Herwagen), cu care prezintă multe apropieri. Cea de-a doua sursă principală amintită în prefață de revizorii moldoveni sau munteni, provenind din „Englitera”, poate fi identificată în ediția londoneză a lui John Biddle, *Vetus Testamentum Græcum ex versione Septuaginta interpretum, juxta exemplar Vaticanum Romae editum*, tipărită de Roger Daniel, în 1653, și apoi de John Field, la Cambridge, începând din 1665. La acestea se adaugă, pentru comparație, „izvodul slovenescu”, identificat cu ediția de la Ostrog din 1581, apoi altul în „letenește”, probabil una dintre edițiile uzuale ale *Vulgatei*, scoase în fosta officină plantiniană de la Anvers/Antwerpen, precum cele apărute în 1619, 1628 sau 1645. Nu optăm pentru una dintre tipăriturile similare anterioare din acest centru datorate lui Plantin, întrucât acestea erau, de regulă, ediții poliglote, lucru pe care prefațatorul nu l-ar fi trecut sub tăcere în explicațiile sale de natură sursologică. Este adus în discuție tot în cuvântul introductiv și un „alt izvod letenescu, ce au fost scos de curând den limba jidovască”, în care am putea să presupunem una dintre noile traduceri în latină din *Biblia Sacra* realizate de ebraiști renumiți precum Sante Pagnini, Sebastian Münster, Sebastian Castellio (Sébastien Castellion) sau de Emanuele Tremellio, împreună cu François de Jon, apărute succesiv în secolul al XVI-lea, iar unele reeditate și în secolul următor. Izvoarele unei alte traduceri complete a Sfintei Scripturi, conservată în ms. BAR 4389, atribuită lui Daniil Andrean Panoneanul, sunt delimitate astfel în prefață: „Drept aceea, alăturând izvodul slovenesc carele au fost tipărit în Russia cea mică, în cetatea Ostrovului, și izvodul lătesc, care au fost tipărit în cetatea Antverpiei, și acel izvod rumânesc de care se spuse mai sus, așa de pre dânsule cu multă socotință am prepus”.

5.1. În privința *Bibliei* tipărite la Blaj, în 1795, alături de *Biblia* din 1688 și de ediția critică de referință a *Septuagintei*, apărută la Franeker, în 1709, aparținând lui Lambert Bos, este pusă la contribuție, într-o anumită măsură, și o ediție greco-latină a lui François Vatable, la care face referire Timotei Cipariu în Actele Conferinței episcopilor Provinciei bisericești de Alba Iulia și Făgăraș, ținută la Blaj, în 1858 (Pavel 2007, p. 102–103).

Întrucât filologul olandez nu a redat corespondențele din textul masoretic și din *Vulgata*, Samuil Micu a comparat, într-o anumită fază, mai multe izvoare, prin parcurgerea edițiilor poliglote care fructificau adnotările atribuite cunoscutului ebraist François Vatable, respectiv cele pe care le-am menționat deja, apărute la Heidelberg în 1599 și 1616, text reeditat, la Paris, în două volume, în 1729–1745, sub îngrijirea lui Nicolas Henry.

Aparatul critic al *Bibliei* lui Samuil Micu conține, de altfel, și o serie de trimiteri la alte izvoare, între care se detașează *Vulgata* (din care vom reda pasajele corespunzătoare fiecărei referințe, atât din VgA, cât și din VgCl, comparativ cu BB):

Nm 11, 25: *Iară deaca s-au odihnit duhul într-înșii, au prorocit și apoi nu au mai adaos; nota (a), p. 132: Bibliia letinească Vulgata are: Și după ce au odihnit întru ei Duhul, au prorocit, și mai mult nu au încetat; cf. VgA: Și deacă s-au odihnit în ei Duhul, au prorocit, nici au mai încetat; VgCl: Cumque requievisset in eis Spiritus, prophetaverunt, nec ultra cessaverunt; BB: Și deacă să așază preste ei duhul, și prorociră și nu mai adaoseră.*

Jd 8, 13: *Și s-au întors Ghedeon, feciorul lui Ioas, de la războiu, de la suirea Aresului; nota (a), p. 221: Vulgata are: înainte de răsăritul soarelui; cf. VgA: Și, întorcându-se din războiu mainte de apusul soarelui; VgCl: Revertensque de bello ante solis ortum; BB: Și s-au întorsu Ghedeon, feciorul lui Ioas, de la războiu, de la suirea lui Ares.*

1 Rg 24, 4: *și Saul au intrat ca să se gătească; nota (a), p. 262: Sirul are: și Saul au intrat ca să doarmă. Latinul are: ca să-și deșearte pântecel; cf. VgA: au intrat Saul a-și curăți pântecel; VgCl: quam ingressus est Saul, ut purgaret ventrem; BB: și Saul intră ca să să gătească.*

Modelul latin se va impune efectiv prin traducerea *Vulgatei*, în 1760–1761, de episcopul ardelean Petru Pavel Aaron și colaboratorii săi. Sursa transunerii corpusului veterotestamentar apusean o constituie versiunea revizuită a *Vulgatei*, publicată la Roma, în 1592 și revizuită în 1598, așa-numita *Biblia Sixto-Clementina*, devenită, pentru mult timp, *textus receptus* al bisericii romano-catolice. Nu sunt ignorate nici izvoarele interne, fructificate, cu precădere, în cazul psalmilor, luându-se ca reper *Psaltirea* lui Antim Ivireanul de la Târgoviște din 1710, revăzută de Damaschin la Râmnic, în 1725, și retipărită apoi la Blaj. Din păcate, impactul acestei traduceri în cultura românească a fost

limitat, nu atât datorită literalității sale excesive, cu o limbă suprasaturată de calcuri și semicalcuri după latină, cât datorită nepublicării manuscrisului la data elaborării sale. Este posibil ca o anumită reticență a mediilor ecleziastice din Transilvania, unde biserica greco-catolică își păstrase orientarea de rit bizantin, corelată cu moartea episcopului P. P. Aaron în 1764, iar, mai apoi, cu apariția, în 1795, a *Bibliei* traduse de Samuil Micu să fi condus la trecerea într-un cvasia-nonimat a celei de-a doua traduceri a textului biblic din latină în limba română.

6. Câteva concluzii se impun privind statutul modelului slavon versus modelul latin în traduceri biblice românești din secolele al XVI-lea – al XVIII-lea:

A. Versiunile latinești sunt folosite la început doar ca versiuni de control în cursul traducerii sau al reviziei.

B. Acceptând colaborarea mai multor traducători la aceeași lucrare, probabil că doar unii dintre aceștia au apelat la originalul latin, de unde și apariția unor coincidențe și echivalări evidente doar în anumite porțiuni ale textului.

C. În situațiile în care se îndepărtează de sursa slavonă sau nu dispun de sursa slavonă directă, traducătorii/editorii încearcă să disimuleze acest fapt prin mai multe modalități:

a) redarea în paralel sau intercalată a textului slavon, chiar și atunci când nu concordă cu traducerea românească (CB, PV, CP₁, CP₂);

b) afirmarea derutantă în prefețe a apelării izvorului tradițional ortodox („tipărit în Țara Moscului”, după cum se afirmă în NT);

c) păstrarea unor titluri de cărți sau subtitluri în slavonă (PO, NT) sau a formulei finale *Slava* (PB);

d) menținerea structurii compoziționale de inspirație slavonă, respectiv împărțirea textului în pericope (zaceale), în paralel cu împărțirea în versete, preluată din sursa originală greco-latină;

e) inserarea îndrumărilor liturgice și tipiconale în slavonă, conforme cu uzul liturgic ortodox.

D. Sub aspect sursologic, asistăm, pentru prima dată, la o mutație, prin trecerea de la modelul slavon și, respectiv, de la cel maghiar din secolul al XVI-lea, la modelul umanist greco-latin, consacrat în spațiul european prin traduceri textului biblic aparținând lui Sante Pagnini și Théodore de Bèze, efectuate la mijlocul secolului al XVII-lea la Bălgrad.

E. Traducerile integrale ale Sfintei Scripturi în limba română din secolele al XVII-lea – al XVIII-lea preiau, cu câteva excepții, prototipul din *Septuaginta*, modelul slavon, ca și cel latin, manifestându-se în câteva opere singulare, care nu vor mai primi girul tiparului.

Ioan Zoba din Vinț – un partizan al vorbirii dialectale?¹²

Personaj controversat, suspectat de atitudini filocalvine, Ioan Zoba din Vinț a fost implicat efectiv în promovarea scrisului românesc din Transilvania în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea. Istoriografia noastră i-a minimalizat meritele, considerându-l fie un preot „ceva mai cărturar decât ceilalți” (Iorga 1904, p. 200), fie „omul credincios al calvinilor” (Meteș 1935, p. 402). Cu toate că a fost la început preot, iar din 1662 a ajuns protopop ortodox la Vințu de Jos, lui Zoba i s-au atribuit două funcții străine, inventate, acelea de preot calvin și de protopop al bisericii reformate din Sebeș, păreri perpetuate, inexplicabil, până în zilele noastre (DLRO, p. 937; Bădără 1998, p. 154).

El nu a fost nici tipograful cărților pe care le-a editat, calitate care i s-a conferit, de asemenea, în mod eronat. Devenit, pentru mai multe decenii, exponent al preoților ortodocși ardeleni, el primise demnitatea de notar sinodal, ca și pe aceea de ctitor, în virtutea inițiativelor de organizare bisericească în spirit calvin, dar care s-au limitat doar la aspecte de ordin instituțional, fără intruziuni de ordin doctrinar în dogma ortodoxă. Receptiv la spiritul Reformei, cultivat, cu largi orizonturi umaniste, dispus la mici compromisuri, el intrase în conflict cu mitropolitul Sava Brancovici, pe motivul că acesta nu reluase activitatea tipografică, și cu Ioasaf, fiindcă nu cunoștea limba română. Atunci când mitropolitul ardelean Varlaam a știut să-i pună în valoare abilitățile de traducător/ revizor și de editor, Zoba a publicat numai cărți de cult de factură ortodoxă. El nu a fost un reformat propriu-zis, lucru confirmat și de istoriografia maghiară (Juhász

¹² Articol apărut într-o formă inițială în volumul *Ex Oriente lux. In honorem Nicolae Saramandu, Manuela Nevaci, Irina Floarea, Ioan-Mircea Farcaș* (eds.), Alessandria, Edizioni dell’Orso, 2021, p. 831–838.

1940, p. 212), apartenența sa confesională fiind probată prin aceea că ponderea elementelor ortodoxe în cadrul scrierilor sale este mult mai mare decât a celor de inspirație calvină, iar ultimele sale cărți sunt destinate exclusiv consolidării ritului și dogmelor ortodoxe. Prezența dublei cruci în blazonul său nobiliar este semnificativă, aceasta nefiind un simplu element decorativ. Ridicat la rangul de nemeș, în 20 mai 1664, împreună cu fratele său, Oprea, preotul din Vinț avea următoarele însemne de noblețe: un scut militar în formă pătrată, de culoarea cerului, apoi, în partea de jos, un câmp verde, cu un vultur având în față o carte deschisă, ținând o „peană” în gheara dreaptă, iar în cioc o cruce dublă (Lupaș 1927, p. 195–197). Fără a exagera, considerăm că el nu și-a dezmințit, în bună parte, aceste embleme cărturărești și confesionale, devenind „unul dintre cei mai învățați și mai activi bărbați ai timpului său” (Sbiera 1897, p. 143), opinie singulară în epocă. Zoba rămâne, prin urmare, un reformator al ortodoxiei și un înnoitor în omiletica funebrală, un creator de limbă literară care nu poate fi marginalizat (Pavel 2001, p. 66–79).

Vom trece succint în revistă activitatea editorială desfășurată de Zoba, cu noi precizări privind sursele traducerilor, tipografii și unele particularități lexicale ale textelor analizate. Seria cărților publicate de cărturarul ardelean este deschisă de *Sicriul de aur*, volum tipărit, potrivit colofonului, între 15 martie și 17 septembrie 1683, de Daniil tipograful, „făcătorul tipografiei noae” de la Sebeș. Alături de popa Ioan din Vinț, „notărașul” soborului mare, mai sunt menționați în epilog, printre „nevoitorii la acest lucru sfânt și dumnezeiesc”, și protopopii Gheorghe Pop din Daia, Vasiiu din Bălgrad (viitorul episcop Varlaam) și Oprea din Armeni, ctitorii mănăstirii, care au subvenționat, probabil, și au supravegheat lucrarea. Volumul nu este în întregime o operă originală, așa cum s-a acreditat uneori, părere însușită de editorul modern al cărții, Anton Goția, câteva dintre cuvântările funebre fiind traduceri după culegerile de predici ale lui Selyei Balog István, *Temetési pompa* (Oradea, 1646) și, în special, *Temető kert* (Oradea, 1655), precum și ale lui Szathmári Baka Péter, *Izrael Istennek igaz tiszteleti mellett buzgó Illyes prófétának elragadtatása* (Sibiu, 1666) (Nagy 2018, p. 294–301)¹³.

Pornind de la afirmația sa din *Cuvânt către cetitori*, potrivit căreia „rumâni nu grăim toți într-un chip” și, prin urmare, trebuie folosite cuvinte „după

¹³ Cercetătorul maghiar Nagy Levente și-a lansat ipoteza la Conferința *Reforma și românii în secolele XVI–XIX*, ținută la Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca, în 3–4 noiembrie 2016. Pentru alte surse calvine ale omiliilor lui Zoba, vezi și Emanuel Conțac, *David Pareus, In Genesin (1609) și 4 Macabei, surse de inspirație pentru „Propovedania a cinceasprăzecea” din Sicriul de aur (1683)*, în LR, LXIX, 2020, nr. 3–4, p. 427–442.

obiceiul cum grăiesc pre aceste locuri”, Ioan Zoba din Vinț a fost considerat un partizan al vorbirii dialectale, „un om mai puțin cult” (Densusianu 1977, p. 23–24), întrucât recomandările sale l-ar situa la antipodul principiilor vehiculate de Simion Ștefan. Sub imperiul autorității lui O. Densusianu, care lansase verdictul în cursul său din 1935–1936, a câștigat teren ideea preconcepută după care cărturarul din Vinț ar fi adeptul unei limbi literare neunitare, necrisalizate, cu o serie de concesii făcute elementului popular și regional (Rosetti–Cazacu–Onu 1971, p. 93–97), care abordează „problema sinonimelor într-un spirit diametral opus” (Gheție 1973, p. 443) celui promovat de Simion Ștefan cu câteva decenii în urmă.

Cea de-a doua carte editată de Zoba, *Cărare pre scurt pre fapte bune îndreptătoare*, apărută în tiparnița mutată la Alba Iulia, în 1685, este un produs al interferențelor culturale. Acest ghid spiritual pietist, de inspirație ascetică, marchează unul dintre primele contacte între literatura română și cea engleză, realizat printr-un intermediar maghiar. S-a presupus că prototipul este un *Conduct Book* puritan, apărut la Londra, în 1611, alcătuit de Lewis Bayly, cu titlul *The Practice of Piety, directing a Christian how to walk that he may please God* (Cernovodeanu 1972, p. 85). Alte posibile modele din aceeași sferă culturală, propuse recent de Alin-Mihai Gherman, în prefața ediției *Cărării pre scurt*, sunt exegezele pietiste ale lui Arthur Dent, *The Plain Man's Pathway to Heaven* (London, 1601) și Robert Hill, *The Pathway to Piety* (London, 1629), cu similitudini în titlu și în structura dialogală¹⁴. Cartea va fi tradusă, mai întâi, de Matkó István în maghiară, la Sibiu, în 1666, cu titlul *Kegyves cselekedetek rövid ösvénykéje* (Révész 1937, p. 308). Pe această filieră, textul ajunge la cunoștința lui Zoba, care efectuează traducerea unei opere didactice, acuzată de compromis religios. Expunerea dialogată a diferitelor precepte morale sau de comportament uman, susținută prin citate din *Pildele lui Solomon*, în special, ca și din alte cărți ale *Vechiului și Noului Testament*, depășește, în fond, barierele strict profesionale. Sub aspectul limbii, originalul maghiar și-a pus amprenta, într-o anumită măsură, asupra traducerii lui Zoba. Putem avansa aici ideea că protopopul a revizuit numai o traducere efectuată tot de Matkó István. Este atestat documentar faptul că acesta cerea, în 1683, sprijinul românilor din Bistrița, dorind „să compileze o Biblie pe limba lor” (Iorga 1915, I, p. 278). Având aceste abilități, nu

¹⁴ Într-o recenzie la ediția *Cărării pre scurt* (în „Biblicum Jassyense”, VII, 2019–2020, p. 137–142), Emanuel Conțac demonstrează că lucrarea lui Robert Hill este sursa directă a traducerii lui Matkó și cea indirectă a traducerii lui Zoba. Vezi și Emanuel Conțac, Mihaela Bucin, *Cărare pre scurt (1685): Adaptarea în context românesc a unui manual puritan de bune maniere*, în „Biblicum Jassyense”, VIII, 2021, p. 93–124.

ar fi exclus ca traducătorul în maghiară să fi realizat și traducerea, într-o primă formă, în română a unui original englez.

Tot lui Zoba îi aparține și editarea primului *Ceasloveț* imprimat în Transilvania, la Bălgrad, în 1686, de tipograful rus Iosif, mai puțin cunoscut. Pe prima filă nenumărată de la sfârșit, după *Scara pre scurt a slujbelor*, apar menționate numele celor care s-au îngrijit de alcătuirea și coordonarea acestei tipărituri, respectiv popa Ioan din Vinț și același protopop Gheorghe Pop din Daia (înnobilat, la fel ca Zoba, în 6 februarie 1664), cărora li se conferă acum calitatea de ispravnici de carte. Textul descinde dintr-un original slavon, așa cum se menționează pe foaia de titlu, însă traducerea nu i se poate atribui protopopului vințan, fiind probabil o prelucrare a unor versiuni anterioare. De altfel, tipăritura prezintă raporturi de filiație cu diferite ceasloave românești din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, rămase în manuscris. Alte două tipărituri bălgrădene din aceeași perioadă, *Rânduiala diaconstvelor și cu a văzglaseniilor* (1687) și *Poveaste a 40 de mucenici* (1689), de mai mici dimensiuni, nu au indicii editoriale, dar pot fi atribuite tot lui Zoba.

Ultima lucrare importantă editată și prefațată de Zoba, *Molitvenicul*, a fost tipărită în 22 aprilie 1689 de Chiriac Moldoveanul, care și-a impus, cu multă consecvență, varianta sa literară, în special sub aspect fonetic. Chiriac „tipar-nicul” fusese ieromonah la Mănăstirea Agapia, format în școala tipografică de la Cetățuia, devenind unul dintre ucenicii lui Mitrofan, renumitul „meșter al tiparelor”. Înainte de a veni în reședința transilvană, el imprimase trei cărți în tipografia de la București: *Liturgia* și *Molitvele în Dumineca Pogorârei Sf. Duh*, în română și slavonă, ambele în 1680, precum și *Evangelhia* din 1682. Concepută într-o deplină concordanță cu ritualul ortodox, *Molitvenicul* se apropie în unele rânduieli și molitve de ediția lui Dosoftei din 1681, care derivă din *Evhloghiul* grecesc. Ediția de la Bălgrad este mai fidelă vechiului tipic slavon, având convergențe cu *Molitvenicul* slavon din 1635 de la Câmpulung sau cu o altă versiune asemănătoare. În același timp, editorul apelează la alte versiuni românești ale *Molitvenicului* aflate în circulație în Transilvania, fapt ilustrat prin unele similitudini cu manuscrisele lui popa Pătru din Tinăud din 1688. Ca și în cazul *Ceaslovețului*, nu este o traducere nouă a lui Zoba, ci o adaptare a unei traduceri mai vechi din slavonă. Deși în unele porțiuni este aparent servil lui Dosoftei, textul îngrijit de Zoba este un exemplu de limbă mult evoluată, din care sunt eliminate particularitățile arhaice și regionale, precum și asperitățile improprii și construcțiile artificiale specifice mitropolitului moldovean. Aportul cărturarului ardelean la revitalizarea tiparului românesc din Transilvania și adoptarea, în perspectivă, a unei norme unice supradialectale nu este deloc

minor (Pavel 2001, p. 227). Calitățile sale de editor se întrevăd în modul în care coroborează și adaptează traduceri mai vechi într-o sinteză care reflecta cerințele bisericii din acea vreme. El se dovedește a fi mai mult decât un simplu compilator de texte, după cum mărturisește în *Cuvânt către cetitori*: „Săvai că încât am putut, am silit, iară de n-am și agiuns la înțeles desăvârșit ce de am pus pe frâmșețea casei lui Dumnedzău plumb și arame încă cu toată osârđia am nevoit”. În fine, *Cazaniile la oameni morți și Iertăciunile la oameni morți*, piese anexate la unele exemplare din *Molitvenicul* bălgrădean și integrate în structura cărții, pot fi puse în legătură cu diferite texte apocrife, precum și cu manuscrisele lui popa Ursu din Cotiglet sau ale altor copiiști din epocă, fiind însă prelucrate tot de popa din Vinț. Predicile sugerează o anumită influență calvină, prin îndepărtarea de tradiție, dar fără abdicarea de la spiritul ortodoxiei, fiind răspândite, mai ales în Transilvania, și sub forma unor copii manuscrise de sine stătătoare.

Vom încerca să urmărim în continuare în ce măsură cărțile publicate de Zoba la Sebeș și Alba Iulia, între 1683–1689, reprezintă un moment de continuitate sau de discontinuitate în configurația variantei literare sud-vest ardelenesti.

Judecată mai mult prin prisma demersului său programatic, expus în prefața *Sicriului de aur*, uneori în afara realității textuale, atitudinea lui Zoba față de faptul de limbă nu este restrictivă, apropiindu-se în multe privințe de cea a lui Simion Ștefan. Și mitropolitul constata, în 1648, în *Predoslovnia către cetitori a Noului Testament*, că „rumânii nu grăiescu în toate țările într-un chip, încă neci într-o țară toți într-un chip”. Acesta susține răspicat existența unor diferențe de ordin dialectal și posibilitatea de a le depăși prin realizarea unui instrument de comunicare adecvat, astfel „cum să înțeleagă toți”. O comparație plastică a făcut carieră în această privință: „Cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sânt buni carii îmblă în toate țările, așa și cuvintele acelea sânt bune carele le înțeleg toți”.

Sub aspect declarativ, Simion Ștefan s-a dovedit a fi un deschizător de drumuri, ceea ce a creat apoi impresia unei opoziții cu principiile formulate peste câteva decenii de protopopul din Vinț. Se ignoră îndeobște faptul că nici Zoba, fructificând enunțul ilustrului său înaintaș, nu recomandă în mod expres folosirea regionalismelor, ci caută să le explice pentru a fi cât mai accesibile. Este semnificativ modul în care el se raportează, prin citatele pe care le preia și le comentează, la *Noul Testament* (1648) și la *Psaltire* (1651), resimțind deseori nevoia să gloseze, explicând prin paranteze și repetiții sinonimice sau marginal unii dintre termenii utilizați în tipăriturile lui Simion Ștefan. Atunci când acceptă, în *Cuvântul către cetitori* din *Sicriul de aur*, folosirea unor cuvinte „după obiceiul cum grăiesc pre aceste locuri”, Zoba înclină de fapt nu atât pentru

impunerea forțată a unor regionalisme, cât pentru receptarea textului, în primul rând, urmată de înțelegerea și însușirea firească a normelor de către cititori. Unele dintre lexemele menționate și glosate în acest preambul (*alduială, alean, hasnă, ocă*) se întâlneau și în *Noul Testament* din 1648, fără să-i diminueze lui Simion Ștefan meritele în unificarea limbii literare vechi.

Redăm câteva paralelisme care reflectă fidelitatea cu care sunt preluate unele citate scripturale din cele două tipărituri ale lui Simion Ștefan în cărțile editate între 1683–1689, cu o tendință vizibilă de normalizare la Zoba:

NT	SA
Fiiul meu, să nu leapezi certarea Domnului, nece să slăbești când te ceartă El (f. 301 ^r).	Fiiul meu, să nu leapezi certarea Domnului, nice să slăbești când te ceartă El (f. 76 ^r –76 ^v).
PB	SA
Și să întoarce în pământul său; într-aceaea dzi vor peri toate cugetele lui (f. 268 ^v).	Și să întoarce în pământul său; într-aceaea zi vor peri toate cugetele lui (f. 122 ^v).
NT	CSc.
Că tot ce-i în lumea pohta trupului iaste și desfătarea ochilor și făliia viețeei (f. 194 ^r).	Că tot ce e în lume pohta trupului iaste și desfătarea ochilor și făliia vieții (f. 2 ^r).
PB	CSc.
Ce întru leagea Domnului voia Lui și întru leagea Lui gândeaște-se dzua și noaptea (f. 2 ^r).	Ce întru leagea Domnului voia Lui și întru leagea Lui gândeaște-să zua și noaptea (f. 12 ^r).
PB	Ceas. B
Doamne, întru vârtutea Ta bucură-se împăratul și în spăsenia Ta veseleaște-se foarte (f. 32 ^v).	Doamne, întru putearea Ta bucură-se împăratul și în spăsenia Ta veseleaște-se foarte (f. 43 ^v).
NT	Mol. B
Pre bolnavi vindecați, pre gubavi curățiți, pre morți înviiati, pre draci-i scoateți (f. 12 ^v).	Pre bolnavi vindecați, pre gubavi curățiți, pre morți înviiati, pre draci-i scoateți (f. 65 ^v).

Un tablou sumar al corespondențelor lexicale din tipăriturile lui Simion Ștefan și ale lui Ioan Zoba din Vinț poate oferi o situație mai clară a ocurențelor unor termeni dispăruți din limba actuală, puțin cunoscuți sau dialectali, în care elementul latin și slav coexistă cu cel maghiar, aflat în expansiune. În secolul al XVII-lea, acești termeni sunt repartizați, de regulă, în Banat, Crișana și în Transilvania de sud-vest (cf. DLRLV, s.v.):

apleca (< lat. *applicare*) ‘a alăpta’: *Ferice de ceale stearpe și zgăurele cealea ce n-au născut și fâțele carele n-au aplecat* (NT 101^v/31); *maica dulce însăș să-i apleace și să-i crească* (CSc. 100 [= 107]^f/2–3); *Greșeaște maica dulce având destulă puteare ca să-și apleace pruncul ei și cu doică streină de-ș va apleca pruncul ei* (CSc. 99 [=106]^v/3-6); *Îi apleacă cu fâță doicile spurcate* (CSc. 101 [= 108]^v/7);

băsău (< magh. *bosszú*) ‘răzbunare, invidie; supărare, batjocură; nedreptate’: *Dascale, aceasta zicând noao, ne faci băsău* (NT 84^v/21); *Că zilele băsăului sânt acealea să să plinească toate carele-s scrise* (NT 98^f/22); *Și aceea nu zice spre băsăul legiei* (NT 212^f/8); *ce toată stătătura de băsău să o lase* (SA 24^f/13); *stă cu băsău însuși pre tine* (CSc. 20^v/6); *Să gândească somnoroșii că atunci plinescu voia dracului, cu băsăul lui Dumnezău* (CSc. 93 [= 100]^v/5);

chelșug, var. *chelciug* (< magh. *költség*) ‘cheltuială; provizii’: *au nu vă șădea mainte să-ș numere chelșugul?* (NT 89^f/33); *acest lucru bun și sfânt iaste început din sfatul și din demnătura și cu chelciugul Măriei Tale* (NT [4]^f/14); la Zoba apare o singură ocurență: *vor avea chelciug* (SA 4^f/12); în rest, *cheltuiala: paguba și cheltuiala pre vindecare să o plătească* (SA 93^f/3);

conteni, var. *cunteni* (< lat. *continere*) ‘a opri, a împiedica’: *și l-am contenit pri el pentru că nu vine după noi* (NT 53^v/2); *contineaște binele de la ceia ce îmblă întregi* (PB 161^f/1); *n-au fost rușinată, cuntenită, și nice împotiva legii* (CSc. 38^f/1); *conteneaște duhurilor necurate și le goneaște pre eale* (Mol. B 7^f/17–18);

dosădi (< v. sl. *dosaditi*) ‘a dojeni, a pedepsi’: *și-i vor supune supt slujbă și-i vor dosădi patru sute de ani* (NT 142^v/21); *că pre el dosădescu-l și-l ocărăsc* (PB 211^v/11); *pre lumina ochilor lui Dumnezău dosădeaște* (SA 106^v/20); *fiind dosădit, ca un viiarme nu ești destoinic* (CSc. 14^f/5);

făgădaș (< magh. *fagadás*) ‘promisiune, făgăduială’: *tunzându-și capul (...)* *că avea făgădaș* (NT 159^v/4); *după făgădașul Tău cel drept* (PB 298^f/14); *iși aduse aminte de făgădaș ce au făgăduit* (SA 149^v/11); *poartă cu tine pururea făgădașurile lui Dumnezău* (CSc. 4^f/4);

fălie (< *făli* + *-ie*) ‘trufie, laudă’: *Aceștia-s ocarnici muștrători, împlând în poftele lor, și rostul lor grăiaște fălie* (NT 201^v/24–25); *În fălie nedereptul supără surumanul* (PB 14^v/5); *ascunzi pre ei întru ascunsul feaței tale de făliile bărbaților* (PB 51^v/6); *ca un lanț de aur cuprinde pe el făliia* (SA 103^v/3–4); *că tot ce e în lume pohta trupului iaste și desfătarea ochilor și făliia vieții* (CSc. 2^v/7);

fericăciune (< *ferica* + *-ciune*; cf. lat. *felicare*) ‘fericire’: *După aceas-tea scrie de fericăciunea credincioșilor carea-i venitoare* (NT 303^v/9); *să nu să smintească de fericăciunea necredincioșilor* (PB 62^v/1); *tot omul să viiaze dumnezăiaște de va să moară în fericăciune* (SA 9^v/19–20); *odihnă de vecie și fericăciune sufletului* (CSc. [7]^v/15);

foale (< lat. *follis*) ‘burduf; abdomen, pânțece, burtă’: *fuii ca un foale în fum* (PB 232^v/15); *pus-ai lacrimile mele în foalele tău* (SA 124^v/12);

fur (< lat. *fur*) ‘hoț, tâlhar’: *căce era fur și punga era la el* (NT 122^v/28); *furul nu vine ce numai să fure și să giunghe și să piarză oile* (NT 119^v/1); *că furul cu furtușagul* (SA 143^v/18);

hasnă (< magh. *haszon*) ‘folos, profit’: *Pre Hristos cu mare hasnă-l propoveduiaște* (NT 158^v/31); *Arată hasna legiei* (NT 208^v/3); *hasna a 2<->a a învățaturii* [glosat: *folosul*] (SA 22^v/8);

hrăbori (cf. v. sl. *hrabŭrŭ*) ‘a îmbărbăta, a se întări’: *hrăborim inimile noastre*; glosat: *smerim* (NT 195^v/27); *pre unii ca aceștia îi îndeamnă și-i hrăboreaște* (SA 105^v/3); *Ca să-i hrăborească și să-i veselească cu cuvântul lui Dumnezău* (CSc. 84^v/7);

hrăborie (< *hrăbor* + *-ie*) ‘tărie, bărbăție, vigoare’: *Pavel, dând har lui Dumnezău, luo hrăborie* (NT 172^v/7); *nu în hrăboriia trupască* (SA 134^v/20); *nice hrăboriia trupului tău pre tine să nu te amăgească* (CSc. 1^v/9–10);

marhă (< magh. *marha*) ‘vite, avere, bogăție’: *carele deade noao fântâna aceasta, den carea au beut el și feciorii lui și marha lui* (NT 109^v/12); *casa și marha, agonisitura* (SA 72^v/6); *Cu mare grije să-ți socotești marha ta* (CSc. 40^v/8); *că de poartă grije omul înțelept pre viața marhăi lui* (CSc. 54^v/5);

mâneca (< lat. *manicare*) ‘a veni dis-de-dimineată, a se scula de dimineată’: *Și toți oamenii mâneca cătră El* (NT 98^v/25); *mă ridicăși ca să mânece* (Ceas. B 3^v/6); *Să mâneacă mânecare adâncă* (Mol. B 129^v/2);

milcui (< bg. *milkamŭ*) ‘a implora, a (se) ruga, a (se) închina’: *milcuiți-vă și jeliți și plângeți* (NT 179^v/10); *să nu m-am milcuit* (PB 248^v/13); *să milcuias-te cum să i să dea slobozie* (SA 15^v/18); *mă rog și mă milcuiesc Ție* (Ceas. B 132^v/6);

năsălnic, var. *năsilnic* (< v. sl. *nasiliniki*) ‘rău, aspru, neîndurător’: *certați pre cei năsilnici* (NT 276^v/12–13); *pre muiarea năsălnică și totdeauna ciocotitoare, limbută* (SA 70^v/16–17); *muiarea năsălnică iaste ca și casa picătoare* (CSc. 56^v/13); *muncitoriul cel năsilnic* (Mol. B 92^v/10);

ocă (< magh. *ok, oka*) ‘cauză, motiv, pricină’: *Stefan, spuind oca, arată c-au fost aleși părinții de la Dumnezău* (NT 142^v/2); *Pentru ce ocă m-aș chemat pre mine?* (NT 148^v/15); *Pentru ce ocă-i scrisă această carte?* (NT 250^v/25); *oca din-tăiu a învățăturii* (SA 164^v/11; *mărturiile Scripturii Sfinte cu oce (pricine) și cu pilde să să întărească* (CSc. 88^v [= 95]/14–15); *căutând pre aceste oce* (CSc. 68^v/1);

oțapoc (< v. sl. *otčepokŭ*) ‘așchie, țeapă, gunoi’: *atuncea caută să scoți oțapocul den ochiul fratelui tău* (NT 75^v/16); *Fățarnic iaste și acela carele caută oțapocul (ștercul) în ochiul fratelui său* (SA 52^v/3–4);

poroboc (< v. sl. *parobokŭ*) ‘copil, prunc, făt’: *săltă porobocul în zgăul ei* (NT 66^v/10); *lasă rămășițele porobocilor săi* (PB 24^v/13); *deacă naște porobocul* (SA 20^v/7); *săltă porobocul în pântecile ei* (Ceas. B 151^v/8);

răpști (< v. sl. *rŭpŭtati*) ‘a cârti, a murmura’: *răpștiră limbile și să clătiră împărățiile* (PB 83^v/14); *omul nebun pentru nenărociia lui și pre Dumnezău răpștește* (CSc. 47^v/13); *și vădzându-l, toți răpștiia, dzicând că la un om păcătos au întrat* (Mol. B 67^v/20);

suruman, var. *suroman*, *siriman*, *siruman* (< v. sl. *siromahŭ*, bg., scr. *siromah*) ‘sărman, sărac’: *nu să vându în trei sute de bani și să să dea surumanilor* (NT 122^v/26); *această văduo suromană mai multe aruncă de toți de alalți* (NT 58^v/28); *că sirimani pururea aveți cu voi* (NT 37^v/10); *va întra și sirumanul în veșmânt prost* (NT 177^v/18); *iară eu suruman și bolnav sânt* (PB 127^v/1); *bărbatul suruman ia pre muiare cu bogăție multă* (SA 74^v/2); *să ne aducem aminte despre surumani* (CSc. 82^v/16); *nu înfrunta pre siriman când sună la ușa ta* (CSc. 36^v/10); *Fericiți surumanii sufletești* (Ceas. B 88^v/6–7); *și-și aduc aminte de cei surumani* (Mol. B 161^v/19);

surumănie (< *suruman* + *-ie*) ‘sărăcie’: *aceasta den surumăniia ei tot cât avu aruncă* (NT 58^v/31); *pre surumanul rădică-l den surumănie* (PB 209^v/6); *ne-au agiutat după surumăniia noastră* (SA 2^{lv}/9);

șterc (< lat. *stercus*) ‘fir de pai, gunoi’: *ca ștercii fum lumii* (NT 227^v/13); *și le socotim toate a fi ștercure* (NT 266^v/6); *Fățarnic iaste și acela carele caută oțapocul (ștercul) în ochiul fratelui său* (SA 52^v/3–4);

zgău (cf. lat. *cavum*) ‘pânțec, uter; rărunchi, măruntaie’: *blagoslovită ești întru muieri și blagoslovit rodul zgăului tău* (NT 66^v/10); *și tu m-ai acoperit pre*

mine din zgăul maicei mele (PB 258^r/4); *plata rodului pântecelui (sau zgăului)* [glosat marginal: *vintrelor*] (SA 64^r/10–11); *în prinderea zgăului tău* (SA 148^r/1); *coconii de bun neam îi poartă în zgău maicile fericite* (CSc. 101^v/6); *și deschide noao tuturor zgăul cel de milă și de iubire de oameni* (Mol. B 179^v/14).

Pe lângă calchieri sau împrumuturi din textul-sursă sau termeni din vocabularul traducătorului, sunt frecvente derivatele românești de la cuvinte existente. Comparativ cu tipăriturile scoase sub egida predecesorului său, principalele cărți editate de Zoba nu fac o notă discordantă, ci se înscriu în evoluția firească a normei literare sud-vest ardeleneste din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Observăm, așadar, că Zoba se situează, sub aspectul opțiunilor lexicale, pe același plan cu Simion Ștefan, cultivând, cu unele excepții, un inventar asemănător de termeni. În plus, Zoba explică, în SA, pasaje preluate din tipăriturile lui Simion Ștefan. Astfel, după ce se redă un citat din Luca 6, 41, termenul dialectal *oțapoc* din NT este adnotat în paranteză: *oțapocul (ștercul)*. La fel, din PB este reprodus în SA Ps 126, 3, având o explicare în paranteză și alta pe marginea textului: *pântecelui (sau zgăului)* [glosat: *vintrelor*]. O glosare în paranteză apare și în CSc.: *oce (pricine)*. Și în alte contexte din SA, Zoba lărgeste paleta lexicală, aplicând procedeul glosării, fie marginale, fie prin explicații parentetice sau reluări sinonimice: *alenșugului – vrășmașilor; lămpașele – candilele; nestătătoriu și pribeag – bejenariu; zbiceaște – bate; căsători (însurați), uspeațelor (nuntelor); hrabor, fără de frică; hasna au folosul; țoghiu au sămn*.

Este elocventă, de asemenea, tendința sa tot mai pronunțată de a renunța, în cărțile îngrijite în ultima fază a activității sale, la uzul propriei variante literare în favoarea celei moldovenești (Gheție 1973, p. 451–452). Cu atât mai mult ni se pare inoportună situarea lui Zoba într-o postură divergentă față de aceea a mitropolitului Simion Ștefan, ambii cărturari având merite în pregătirea terenului pentru naționalizarea serviciului divin și impunerea limbii române ca limbă de cultură.

Psalmii lui Petru Pavel Aaron – între modelul latin și tradiția literară locală¹⁵

Traducerea *Bibliei*, în 1760–1761, efectuată de Petru Pavel Aaron și colaboratorii săi, a urmat, indubitabil, textul-etalon din *Vulgata Sixto-Clementina*, publicată la Roma, în 1592, așa-numita *Biblie* a Papei Clement al VIII-lea, devenită, în urma corecturilor efectuate în cuprinsul edițiilor din 1593 și 1598, *textus receptus* al bisericii catolice. Descendența *Vulgatei* lui Aaron din originalul latin menționat este pusă în evidență atât textual, cât și structural, prin numărul și dispunerea cărților protocanonice și a celor deuterocanonice (apocrife sau *anaghinoscomena*), acceptate prin Conciliul tridentin, prin separarea psalmilor 9 și 10 și, respectiv, 114 și 115, precum și prin ordinea profetilor, potrivit canonului ebraic, adaosurile *anaghinoscomena* la *Cartea Esterei* și la *Daniel*, care nu se găsesc în originalul masoretic, prin înglobarea *Epistolei lui Ieremia* la sfârșitul *Cărții lui Baruh*, ca și prin prezența grupajului final veterotestamentar, format din *Rugăciunea regelui Manase*, alături de cărțile 3 și 4 din *Ezdra*, re-pus în circulație prin *Biblia Sixto-Clementina* (Basarab 1972, p. 59–69). Ediția propriu-zisă după care au lucrat, după toate probabilitățile, traducătorii români, intitulată, pe scurt, *Biblia Sacra Vulgatae editionis*, a fost imprimată la Veneția, în officina lui Niccolò Pezzana, în 1690. Un exemplar, probabil cel de lucru, fără pagină de titlu, dar cu o foaie de gardă bogat ornamentată, provine din biblioteca foștilor călugări bazilitani de la Blaj, înființată de Inochentie Micu Klein, și se află în prezent la BAR Cluj, la fel ca manuscrisele blăjene ale *Bibliei Vulgata*.

Laboratorul unei asemenea opere monumentale, rămasă mult timp în manuscris, poate fi astfel ușor reconstituit prin parcurgerea însemnărilor olografe așternute la încheierea unor etape ale lucrării. Traducerea *Vulgatei* de la Blaj a

¹⁵ Articol publicat în DR, XXVI, 2021, nr. 2, p. 181–191.

fost realizată într-un timp record, așa cum se menționează într-o notiță de la finele ms. rom. 18, f. 410^r: „Sfârșitul prefacerii Vechiului Testament, carea cu mila Domnului în anu 1760, martie 12, s-au început și cu aceluiași ajutoriu într-acelaș an, dechemvrie 21, s-au săvârșit. Căruia toată lauda, mărirea, cinstea și închinăciunea, în veci, amin”. La sfârșitul ms. rom. 30, f. 95^r, o altă însemnare, de data aceasta cu litere latine, ne avertizează că s-a încheiat *Cartea Facerii*, la Cut, în 25 martie 1760, ceea ce este concludent pentru ritmul de lucru al traducătorilor, reuniți pe un domeniu episcopal din apropierea Blajului. O lucrare de asemenea anvergură, cu termene impuse, nu putea fi decât una colectivă. Se presupune că la realizarea traducerii au luat parte, alături de episcopul Petru Pavel Aaron, principalii săi colaboratori din capitulul eparhial al Blajului, printre care Grigore Maior, Atanasie Rednic, care îl vor succeda în scaunul episcopal, Silvestru Caliani, asesor și membru al consistoriului, la fel ca primii doi, Gherontie Cotore, vicar general, secondați de Petru Pop din Daia, fostul secretar al lui Inochentie Micu Klein, și, eventual, de protopopul Ioan Săcădate (cf. Chindriș 2005, p. LXV–LXX). O parte a echipei de traducători, formată din „cuvioșii ieromonași”, se coagulase cu prilejul alcătuirii *Florii adevărului* din 1750, la inițiativa aceluiași episcop întreprinzător.

Publicarea unei ediții diplomatice, în 2005, și nu a uneia critice, cum ar fi impus existența a două versiuni manuscrise și a mai multor traducători/ transcripători, a repus, totuși, în circuitul științific textul girat de episcopul de la Blaj cu aproape două secole și jumătate în urmă. Dintre toate cărțile biblice ale *Vulgatei*, psalmii beneficiază, în cea mai mare parte, de transcrierea olografă a lui Aaron, într-o primă versiune, protografă (BAR Cluj, ms. rom. 21, 126 f.), secondată de o versiune considerată definitivă, copiată cu un alt scris (BAR Cluj, ms. rom. 28, f. 61^r–160^v). Referindu-se la transpunerea psalmilor, editorul principal, Ioan Chindriș, supralicita, însă, unicitatea textului-sursă, opinând categoric că traducerea lui Aaron este „copia fidelă” a schemei din originalul latin, orice altă apropiere fiind „exclusă” (*ibidem*, p. LXXIII). De asemenea, se supraevaluează calitatea traducerii din 1760–1761, care ar fi devansat, chipurile, „limba de cultură din Moldo-Valahia, sufocată de fanariotism”:

Acest amestec de românească populară și latină calchiată a dus la o limbă unică în cultura noastră, cu originalități și frumuseți, naivități și poticneli mai mari sau mai mici, toate însă în limitele unui ansamblu care definește o capodoperă a literaturii noastre vechi (*ibidem*, p. LXXVI).

Am respins aceste aserțiuni nefondate într-un studiu anterior (Pavel 2012, p. 58–68), propunându-ne acum să extindem paleta exemplelor printr-o analiză comparativă. Dacă în cazul celorlalte cărți biblice modelul latin clementin era precumpănitor, în ceea ce privește psalmii existau deja câteva transpuneri referențiale în limba română, care văzuseră lumina tiparului încă din secolul al XVI-lea. De altfel, am evidențiat unele similitudini și cu *Noul Testament* de la Bălgrad (Pavel 2007, p. 128–132), ceea ce denotă că Aaron nu putea ignora tradiția literară locală. O colaționare cu textul latin și cu cel al *Psaltirii* tradiționale românești ne-a permis să recunoaștem în versiunea lui Aaron diverse concordante cu ediția lui Damaschin de la Râmnic, din 1725, având ca prototip *Psaltirea* lui Antim Ivireanul, apărută în 1710, cu retipăriri ulterioare. Textul de referință din 1725 a fost reprodus și în *Psaltirea* de la Blaj din 1755, reeditată în 1758. Este neîndoielnic că una dintre aceste ediții, patronate de Aaron, a fost fructificată în prelucrarea psalmilor. Pentru comparații, am utilizat, în mod curent, ediția a treia, din 1736, de la Râmnic, aflată în posesia noastră, precum și ediția a treia, mai uzuală, din 1764 de la Blaj. În ambele psaltiri nu sunt numerotate versetele psalmilor. În cazul unor alternanțe fonetice am preferat ultima ediție. În multe pasaje, episcopul nu se abate de la schema textuală fixată deja în tradiția noastră literară, având câteva conexiuni cu psaltirile rotacizante și cu cele coresiene, iar filiații mai pronunțate cu *Psaltirea de-nțăles* a lui Dosoftei din 1680 și cu *Biblia* de la București. Sursa internă după care se ghidează rămâne, prin excelență, *Psaltirea* de la Târgoviște din 1710, definitivată la Râmnic. În diferite situații, traducătorul intervine numai izolat prin substituirea unor lexeme sau sintagme neconforme formularului latin, iar în câteva cazuri urmează îndeaproape modelul *Vulgatei*, distanțându-se textual de linia psaltirilor românești, fără a o abandona.

Ideea pe care am avansat-o deja este susținută în mai multe contexte, pe care le vom aduce în continuare în discuție. Vom extinde această paralelă între *Vulgata* lui Aaron (VgA) și *Vulgata Clementina* (VgCl), pe de o parte, și principalele psaltiri românești tipărite și accesibile cărturarului de la Blaj, pe de altă parte, oferind un prim exemplu din Ps 2, 9:

VgA	VgCl	DP	PsR/ PsBl
9. Paște-i-vei pre dâșii cu toiag de fier și ca vasul olariului îi vei zdrobi!	9. Reges eos in virga ferrea, et tamquam vas figuli confringes eos.	Paște-i-veri pre înșii cu toiag de hier și ca vasu olariului îi vei zdrobi pre înșii.	Paște-vei pre dâșii cu toiag de fier, ca vasele olariului vei zdrobi pre dâșii!

Formularea nu este o traducere a lui Aaron, fiind prezentă, mai întâi, la Dosoftei, adoptată apoi în BB (*Paște-vei pre dâșii cu toiag de fier, ca vasele a olariului vei zdrobi pre dâșii*), perpetuându-se cu aceeași accepție în PsT, PsR, PsBl și apoi la Samuil Micu, în BBl, până în *Psaltirea* actuală. Unii dintre acești termeni au fost vehiculați și în primele psaltiri românești: PH *paște-i-veri*; PS *paști-i*; CP, CP₁ *paște-veri*; PH *toiagă de fierru*; CP, CP₁ *toiag de fier*. Pentru același termen latin (*rego,-ere*), Aaron găsește și un alt echivalent în Ps 22, 1, diferit față de cel acceptat de varianta literară curentă (*mă paște*): *Domnul mă îndreptează și nimica nu-m va lipsi* (VgA); cf. *Dominus regit me, et nihil mihi deerit* (VgCl); *Domnul mă paște și nimica nu-m va lipsi* (PsR, PsBl, BBl).

Este neîndoios că Aaron a avut permanent în față o *Psaltire* blăjeană sau una râmniceană, alături de textul latin. Primei surse, retipărite sub auspiciile sale, i se subordonează însă frecvent, cu mici excepții, așa cum se deduce din transcrierea integrală a Ps 3:

VgA

1. Psalmul lui David, când fugea de cătră fața lui Avisalom, fiului său, 3
2. Doamne, căci s-au înmulțit cei ce mă năcăjesc; mult să scoală asupra mea.
3. Mulți zic sufletului meu: „Nu iaste mântuirea lui în Dumnezeu!”
4. Iară Tu, Doamne, sprijinitorul meu ești, mărirea mea și Cela ce înalți capul meu.
5. Cu glasul meu cătră Domnul am strâgat și m-au auzit din muntele cel sfânt al Său.
6. Eu am dormit și am dormitat, și m-am sculat, că Domnul m-au sprijinit.
7. Nu mă voi teame de miile norodului ce mă împresoară. Scoală, Doamne, mântuiaște-mă, Dumnezeu! meu!
8. Că Tu ai bătut pre toți cei ce-m vrăjmășesc mie fără pricină, dinții păcătoșilor ai zdrobit.
9. A Domnului e mântuirea, și preste norodul Tău, blagoslovenia Ta.

PsBl

- Psalmul lui David, când au fugit de cătră fața lui Avesalom, fiu său în pustie, 3
- Doamne, căci s-au înmulțit cei ce mă năcăjesc, mulți să scoală asupra mea. Mulți zic sufletului meu: „Nu iaste mântuirea lui întru Dumnezeu!”
- Iară Tu, Doamne, sprijinitorul meu ești, mărirea mea și Cela ce înalți capul meu.
- Cu glasul meu cătră Domnul am strigat și m-au auzit din muntele cel sfânt al Lui.
- Și eu am adormit și am dormit; sculatu-m-am, că Domnul mă va sprijini. Nu mă voi teame de mii de noroade carii împrejur mă împresoară. Scoală, Doamne, mântuiaște-mă, Dumnezeu! meu,
- Că Tu ai bătut pre toți cei ce-mi vrăjmășesc mie în deșert; dinții păcătoșilor ai zdrobit.
- A Domnului e mântuirea, și preste norodul Tău, blagoslovenia Ta. Slava. Întru sfârșit, în laude.

Similitudinile sunt aproape perfecte, cu o singură abatere lexicală, respectiv înlocuirea în versetul 7 (8)¹⁶ a sintagmei *în deșert*, prezentă și în DP și BB, prin *fără pricină*, formă care corespunde lat. *sine causa* din VgCl: *Quoniam tu percussisti omnes adversantes mihi sine causa; dentes peccatorum contrivisti*; cf. LXX $\mu\omicron\iota\ \mu\alpha\tau\alpha\acute{\iota}\omega\varsigma$. Restul construcției frazeologice este tributar modelului psalmic încetățenit deja la noi.

Un alt fragment din Ps 10 (9) demonstrează dependența lui P. P. Aaron de tradiția locală și, în același timp, conservatorismul său în promovarea unei variante literare pe care tipăriturile rămnice și blăjene o abandonaseră. Porțiunea corespunzătoare din tipăriturile românești o regăsim în Ps 9, 28–29:

VgA (Ps. 10 ¹⁷)	VgCl (Ps. 10)	PsR/ PsBl (Ps. 9)
8. Șade în pitulări cu cei bogați întru ascunsuri, ca să ucigă pre cel nevinovat.	8. Sedet in insidiis cum divitibus in occultis, ut interficiat innocentem.	Șade întru pitulare cu cei bogați întru ascunsuri, ca să ucigă pre cel nevinovat.
9. Ochii lui spre cel sărac să uită, pândeaște întru ascuns ca leul în peșterea sa. Leșuiaște să apuce pre săracul, a răpi pre săracul cându-l trage.	9. Oculi ejus in pauperem respiciunt; insidiatur in abscondito, quasi leo in spelunca sua. Insidiatur ut rapiat pauperem; rapere pauperem dum attrahit eum.	Ochii lui spre cel sărac să uită, pândeaște întru ascuns ca leul în culcușul său. Pândeaște ca să apuce pre săracul, să apuce pre săracul când îl va trage pre el.

Aaron adoptă forma *în pitulări*, inspirată din *Psaltirea* din 1710 și din cea de la Râmnic, reluată la Blaj (*întru pitulare*), ultima fiind prezentă și în BBl; cf. forme divergente în DP *leșuituri*; BB *vicleșug*. În loc de termenul *culcușul* (PsT/PsR/ PsBl), prelatul face apel la forma din latină: *spelunca – peșterea*. Surprinde însă modul în care este echivalat lat. *insidiatur*, nu numai prin forma curentă în BB și în psaltirile românești din secolul al XVIII-lea, *pândeaște*, ci și printr-una ocurentă în secolul anterior. Este preferat, așadar, în partea a doua a versetului 9, termenul regional *leșuiaște* (cf. magh. *les*), întâlnit în *Psaltirea* de la Bălgrad din 1651 (*Leșuiaște să răpască surumanul*) și în *Psaltirea* lui Dosoftei din 1680 (*Leșuiaște a apuca pre measerul*); cf. și ms. rom. 45 BAR Cluj *aleșuiaște*.

Pe de altă parte, în privința Ps 13, 3, episcopul apelează masiv la sursa latină, extinzând versetul corespunzător preluat cu o singură modificare din *Psaltirea* locală:

¹⁶ Neconcordanțele se datoresc numerotării între versete și a unor titluri de psalmi în VgA și VgCl sau a segmentării diferite.

¹⁷ Psalmul poartă în titlu specificația: *După ovreai*; cf. VgCl: *secundum Hebr.*

VgA	VgCl	PsR/ PsBl
<p>3. Toți s-au abătut, împreună netrebnici s-au făcut; nu iaste cel ce face bine, nu iaste până la unul. Groapă deșchisă iaste grumazul lor; cu limbile sale viclenie; venin de aspide supt buzele lor, a căroră gură de blăstăm și de amărăciune plină iaste; grabnice picioarele lor a vărsa sânge. Zdrobire și nefericire în căile lor, și calea păcii nu o au cunoscut. Nu iaste frica lui Dumnezeu înaintea ochilor lor.</p>	<p>3. Omnes declinaverunt, simul inutiles facti sunt. Non est qui faciat bonum, non est usque ad unum. Sepulchrum patens est guttur eorum; linguis suis dolose agebant. Venenum aspidum sub labiis eorum. Quorum os maledictione et amaritudine plenum est; veloces pedes eorum ad effundendum sanguinem. Contritio et infelicitas in viis eorum, et viam pacis non cognoverunt; non est timor Dei ante oculos eorum.</p>	<p>Toți s-au abătut, împreună netreabnici s-au făcut; nu iaste cel ce face bunătate, nu iaste până la unul.</p>

Aaron transpune exact și adaosul din VgCl, cu filiații în *Codex Alexandrinus*, dezvoltat și în Rom 3, 13–18, dar inexistent în psaltirile românești. Pasajul suplimentar nu apare în textul masoretic, fiind menționat între croșete în LXX: [τάφος ἀνεφωγμένος ὁ λάρυγξ αὐτῶν, ταῖς γλώσσαις αὐτῶν ἐδολιοῦσαν ἰὸς ἀσπίδων ὑπὸ τὰ χεῖλη αὐτῶν, ὧν τὸ στόμα ἀρᾶς καὶ πικρίας γέμει· ὄξεις οἱ πόδες αὐτῶν ἐκχέαι αἷμα· σύντριμμα καὶ ταλαιπωρία ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν, καὶ ὁδὸν εἰρήνης οὐκ ἔγνωσαν· οὐκ ἔστιν φόβος θεοῦ ἀπέναντι τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν].

Un alt exemplu de regres lexical apare în Ps 14, 4, Aaron preferând și de această dată să utilizeze cuvinte mai puțin cunoscute sau dialectale:

VgA	VgCl	PsR/ PsBl
<p>4. De nemica s-au făcut înaintea Lui cel ce vicleneaște, iară pre cei ce să tem de Domnul îi slăveaște. Cel ce să jură de-aproapelui său și nu înceluiaște.</p>	<p>4. Ad nihilum ductus est in conspectu ejus malignus; timentes autem Dominum glorificat. Qui jurat proximo suo, et non decipit.</p>	<p>Defăimează-se înaintea Lui cel ce vicleneaște, iară pre cei ce să tem de Domnul îi slăveaște. Cel ce să jură vecinului său și nu să leapădă.</p>

Traducătorul fructifică ambele versiuni, cea latină fiind prioritară de data aceasta, dar înlocuiește unele lexeme din psaltirea tradițională cu altele mai puțin accesibile. Pentru transpunerea lui *decipio*, *-ere* „a înșela” este ales termenul regional *încelui* (cf. *celui* < magh. *csalni*), cu o repartiție mai frecventă în texte din Banat și Transilvania de sud-vest. Formele *celui*, *încelui* sunt atestate în secolul al XVI-lea în CC₁, PH, PO, iar în secolul următor în *Dictionarium valachico–latinum*, în *Cartea de cântece* a lui Gergely Sándor de Agyagfalva, *Catehismul* lui Fogarasi, *Cazania* apocrifă copiată de popa Urs din Cotiglet, *Psaltirea* lui Viski, *Catehismul* lui Buitul, precum și în *Pânea pruncilor* din 1702 (vezi și DLRLV, s.v.).

Modalitatea de traducere și de adaptare a psalmilor de către Aaron este vizibilă și în alte porțiuni, în care se ghidează, în egală măsură, după versiunea latină și după cea românească anterioară. Vom pune în paralel versetele 43–46 (46–49) din Ps 17:

VgA	VgCl	PsR/ PsBl
43. Și-i voi zdrumica ca pravul înaintea feații vântului, ca tina ulițelor îi voi șterge.	43. Et comminuam eos ut pulverem ante faciem venti; ut lutum platearum delebo eos.	Și-i voi sfârâma pe ei ca praful în fața vântului, ca tina ulițelor îi voi zdrobi pe ei.
44. Izbăvi-mă-vei de pricirea norodului, pune-mă-vei cap noroadelor.	44. Eripies me de contradictionibus populi; constitues me in caput gentium.	Izbăvește-mă de răzvrătirile poporului; pusu-m-ai căpetenie neamurilor.
45. Norodul care nu l-am cunoscut mi-au slujit, în auzitul urechii au ascultat de mine.	45. Populus, quem non cognovi, servivit mihi; in auditu auris obedivit mihi.	Poporul pe care nu l-am cunoscut mi-a slujit mie, cu auzul urechii m-a auzit.
46. Fiii streini au mințit mie, fiii streini s-au învechit și au știopat din cărările sale.	46. Filii alieni mentiti sunt mihi, filii alieni inveterati sunt, et claudicaverunt a semitis suis.	Fiii străini m-au mințit pe mine, fiii străini au îmbătrânit și au șchiopătat din cărările lor.

Episcopul vădește o predilecție constantă pentru traducerea literală, urmând mecanic topica latină, dar bazându-se sub aspect semantic pe structura psaltirilor râmnicene și blăjene. În plus, el introduce câteva sinonime lexicale, în care prevalează termenul dialectal: *pricirea norodului* – *răzvrătirile poporului*, *cap* – *căpetenie*, *s-au învechit* – *au îmbătrânit*, *au știopat* – *au șchiopătat*.

Același tipar textual, transferat din Psaltirea de linie aflată în uz, este întâlnit și în Ps 20, din care vom reda în oglindă versetele 2–4 (3–5):

VgA	VgCl	PsR/ PsBl
3. Pofta ¹⁸ inimii lui i-ai dat lui și de voia buzelor lui nu l-ai lipsit	3. Desiderium cordis ejus tri buisti ei, et voluntate labiorum ejus non fraudasti eum..	Pofta inimii lui i-ai dat lui și de voia buze lor lui nu l-ai lipsit pre
4. Că l-ai întâmpinat cu blagosloveniile dulceții; pus-ai pre capul lui cunună de piatră scumpă	4. Quoniam praevenisti eum in benedictionibus dulcedinis; posuisti in capite ejus coronam de lapide pretioso.	Că l-ai întâmpinat pre dânsul. el cu blagosloveniile bunățății; pus-ai pre capul lui cunună
5. Viață au cerșut de la Tine și i-ai dat lui lungime de zile în veac și în veacul veacului.	5. Vitam petiit a te, et tribuisti ei longitudinem dierum in saeculum, et in saeculum saeculi.	de piatră scumpă. Viiță au cerșut de la Tine și i-ai dat lui lungime de zile în veacul veacului.

Față de *Psaltirea* de la Blaj, varianta lui Aaron prezintă o singură diferență lexicală notabilă, produsă sub influența VgCl: *blagosloveniile dulceții – benedictionibus dulcedinis – blagosloveniile bunățății*.

În Ps 21, 16, funcționează același paralelism aproape perfect, întrerupt de o modificare în conformitate în sensul textului latin (*fălcile meale – faucibus meis – grumazul mieu*):

VgA	VgCl	PsR/ PsBl
Uscatu-s-au ca un vas de lut vârtutea mea și limba mea s-au lipit de fălcile meale și în țărâna morții m-ai pogorât.	Aruit tamquam testa virtus mea, et lingua mea adhaesit faucibus meis, et in pulverem mortis deduxisti me.	Uscatu-s-au ca un vas de lut vârtutea mea și limba mea s-au lipit de grumazul mieu și în țărâna morții m-ai pogorât.

Această manieră de adaptare a variantei aflate în circulație, concretizată prin respectarea liniei lexicale proprii psaltirii tradiționale, cu intervenții punctuale dictate de textul clementin, admis ca versiune de control, caracterizează întreaga psaltire transpusă de Aaron, detectabilă și în Ps 24, 7:

¹⁸ Lecțiune greșită în VgA, III, p. 360: *pohta*. Scris în ambele versiuni ms.: po • a.

VgA	VgCl	PsR/ PsBl
Greșalele tinerețelor mele și neștiințele mele nu le pomeni.	Delicta juventutis meae, et ignorantias meas ne memineris.	Păcatele tinerețelor mele și ale neștiinței mele nu le pomeni.

Procedeul se repetă pe parcursul *Psaltirii* aroniene, fiind sesizabil și în configurația Ps 103, 17 (19):

VgA	VgCl	BB	PsT/PsR/PsBl
17. Acolo paserile vor încuiba. Casa erodiului povăța lor iaste.	17. Illic passeres nidificabunt, herodii domus dux est eorum.	Acolo pasări vor încuiba. Lăcașul erodiului povățuiaște lor.	Acolo pasările să vor încuiba. Lăcașul erodiului povățuiaște pre eale.

Mențiunea din ediția din 2005 (VgA, III, p. 433) privind prima atestare în acest text a cuvântului *erodiu* „egretă” este eronată, termenul fiind întâlnit încă din secolul al XVI-lea în psaltirile rotacizante și în cele coresiene: PH, CP, CP₁ *erodiei*; PS *irodiei*; PV *erodiu*; cf. și DP *irodionului*; forma actuală apare în psaltirea din ms. rom. 45 BAR Cluj și ms. rom. 4389 BAR, în *Biblia* din 1688 și în toate psaltirile românești din prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Uneori, în mod incidental, Aaron renunță la sursa autohtonă, ghidându-se numai după cea latină, cum ar fi în Ps 57, 5 (6), unde doar începutul versetului reiterează forma locală:

VgA	VgCl	PsR	PsBl
6. Carea nu va auzi glasul descântătorilor și a fărâncătorului ce descântă înțelepțește.	6. Quae non exaudiet vocem venefici incantantis sapienter.	Carea nu va auzi glasul vânătorilor vândeându-se să vâneze de la cel înțelept.	Carea nu va auzi glasul celor ce strigă otrăvește-să, otrăvindu-se de la cel înțelept.

Observăm, totodată, corespondența traducerii și a textului latin, echivalență pasajului din LXX (ἤτις οὐκ εισακούσεται φωνὴν ἐπαδόντων, φαρμάκου τε φαρμακευομένου παρὰ σοφοῦ), într-o variantă destul de apropiată de cea din *Psaltirea* din 1651 de la Bălgrad (*Carea nu aude cuvântul fărâncătorilor, fărâncătura fărâncătorului măiestru*) și de cea a lui Dosoftei din *Psaltirea* din 1680 (*Carea nu va audzi glasul descântătorilor farmăcă-să fărâncată de măiestru*). Pe de altă parte, consemnăm unul dintre puținele versete distonante care apar în *Psaltirea* de la Blaj față de cea de la Râmnic. În edițiile râmnicene,

Damaschin optase pentru o nouă echivalență a versetului, care va fi preluată și de Samuil Micu în 1795 în *Biblia* de la Blaj, în timp ce *Psaltirea* de la Blaj reactualizează un enunț mai vechi, asemănător cu cel din *Biblia* de la București (*Carea nu va auzi glasul celor ce cântă otrăvește-se, otrăvindu-se de înțelept*) și identic cu cel din *Psaltirea* lui Antim Ivireanul din 1710; cf. gr. φαρμάκου, cu semnificația de ‘vrajă, farmec’, dar și de ‘otravă; medicament’.

Identitățile dintre psalmii lui Aaron și cei din *Psaltirea* locală sunt însă reprobabile în multe contexte, care probează preluarea integrală și, uneori, adaptarea textului anterior, iar nu o traducere nouă: 5, 6 (8) *Pre bărbatul sângiurilor și viclean/ vicleanul uraște Domnul*; 22, 2, 3 *La apa odihnii m-au hrănit. Sufletul meu l-au întors*; 34, 2 *Apucă armă și pavăză și Te scoală spre/ întru ajutoriul/ ajutoriul meu*; 54, 5 (6) *Teamere și cutremur au venit asupra mea și m-au acoperit întunecatul*; 68, 29 (32) *Șteargă-să din cartea celor vii și cu cei drepți să nu să scrie*; 70, 6 (7) *Întru Tine m-am întărit din pântece, din zgăul maicii mele Tu ești acoperitoriul meu*; 72, 21 *Că s-au aprins inima mea și rărunchii miei s-au schimbat*; 73, 14 (15) *Tu ai sfârmat/ sfârâmat capetele/ capul bălaurului, datu-l-ai (pre el) mâncare noroadelor arapilor*; 76, 16 (18) *Mulțimea sunetului apelor. Glas au dat norii, că săgețile Tale trec, glasul tunetului Tău în roată*; 77, 13 (16) *Desfăcut-au marea și i-au trecut și au pus/ pus-au apele ca un foale*; 80, 4 *Trâmbițași în lună noao cu trâmbiță, în zioa cea binevestită a sărbătorii voastre*; 80, 5 (7) *Scos-au de supt sarcine/ sarcină spinarea lui, mânilor/ mâinile lui în cojniță/ coșniță au slujit*; 87, 3 (4) *Că s-au umplut de reale sufletul meu și viața mea de iad s-au apropiat*; 87, 6 (7) *Pusu-m-au în groapa cea mai dedesupt, întru ceale întunecoase/ întunecate și în umbra morții*; 90, 5, 6 *De săgeata ce zboară zioa, de lucru ce umblă întru-ntunecare, de întâmplarea și de dracul de amiazăzi*; 92, 1 *Domnul S-au împărășit, întru podoabă S-au îmbrăcat*; 93, 3 *Până când păcătoșii, Doamne, până când păcătoșii să vor făli?*; 95, 3 *Vestiți întru neamuri mărirea Lui, în toate noroadele minunile Lui*; 102, 15 *Omul, ca iarba zilele lui, ca floarea câmpului, așa va înflori/ înflori*; 106, 9 *Că au săturat suflet deșert și suflet flămând au umplut de bunătați*; 138, 9 *De voi lua aripile mele de dimineață și mă voi sălășlui la marginile mării*; 146, 3 *Cel ce vindecă pre cei zdrobiți cu inima/ la inimă și leagă struncinăturile lor*.

O listă selectivă a substituirilor sinonimice operate de Aaron ilustrează gradul de prelucrare relativă a psalmilor, concomitent cu introducerea unor termeni dialectali sau cu trăsături fonetice de tip nordic: 5, 1 (2) *ia-le în urechi* (VgA) – *ascultă-le* (PsR/PsBl); 11, 5 (6) *mișelătatea* – *necazul*; 14, 5 *banii* – *argintul*; 16, 12 *se pitulă* – *lăcuiaște*; 17, 5 *răpejunile* – *râurile*; 24, 7 *greșalele* – *păcatele*; 26, 6 *jârthuit* – *jertvit*; 29, 6 *zăbovi* – *sălășlui*; 31, 4 *spinul* – *ghimpul*; 32, 7

foiu – foale; 33, 23 *răscumpăra-va – mântui-va*; 34, 19 (20) *păciuit – ceale de pace*; 35, 4 (5) *au cugetat – au gândit*; 35, 4 (5) *culcușul – așternutul*; 35, 8 (9) *ugerimea – grăsimea*; 44, 10 (11) *văjmânt – haină*; 47, 3 (4) *căsile – palaturile*; 54, 9 (10) *prăpădeaște – potopeaște*; 61, 9 (10) *să înceluiască – a face strâmbătate*; 67, 3 *scade – să stingă*; 68, 3 *înfiptu-m-am – a fundatu-m-am*; 68, 20 (22) *probozirea – ocara*; 75, 3 (4) *sabia – arma*; 77, 2 *grăi-voiu – spune-voiu*; 78, 10 *slujilor – robilor*; 78, 12 (13) *probozit – ocărât*; 82, 12 (14) *păiușul – trestia*; 88, 40 (42) *trecea – călătoria*; 90, 12 *vatămi – împiadeți*; 93, 8 *bolunzi – nebuni*; 100, 5 (6) *huliia – clevetiia*; 101, 7 *sălașu – loc nelăcuit*; 102, 3 *neputințele – boalele*; 108, 28 (29) *contoș – veșmânt*; 123, 7 *lațul – cursa*; 131, 11 *giurat-au – juratu-s-au*; 132, 2 *văjmântului – îmbrăcăminte*; 140, 7 *grosimea pământului – brazdă de pământ*; 143, 13 *jignițele – cămările*; 147, 5 (16)¹⁹ *neaoa – zăpada*.

Fără a fi un simplu compilator, Petru Pavel Aaron supune textul psalmic existent unei colaționări sistematice cu versiunea latină, cu unele intervenții sporadice în spiritul *Vulgatei Clementine*, modificând, în același timp, bagajul lexical în favoarea termenilor dialectali. În mod asemănător, Samuil Micu va traduce *Biblia*, printr-o confruntare cu ediția din 1688 și cu *Septuaginta*, iar în privința psalmilor apelase la aceeași sursă ca Aaron (Pavel 2007, p. 117–119). Spre deosebire de înaintașul său blăjean, Micu va accepta, fără rezerve, normele literare muntenești, care pătrunseseră în jurul anului 1750 în tipăriturile transilvănene, estompând diferențele de ordin dialectal (Gheție 1975, p. 406–415). Episcopul, în schimb, se dovedește a fi mai conservator, prin unele concesii făcute elementului popular și regional, în discordanță cu evoluția variantei literare sud-vest ardelenesti.

¹⁹ În VgA, versetele psalmilor 146 și 147 sunt numerotate în continuare.

Școala Ardeleană – premise ale editării critice a textelor²⁰

1. Începutul spiritualității românești moderne este marcat de mișcarea Școlii Ardelene, curent ideologic și cultural care coincide, totodată, cu o renaștere identitară fără precedent, cu o trezire a conștiinței de sine a unei națiuni aflate multe veacuri la periferia istoriei. Prin conectarea la un program umanist-emancipator, cărturarul român își afirma, prin gând și faptă, încă din primele decenii ale secolului al XVIII-lea, statutul de *homo europeus*, deschis spre modernitate. Studiarea acestei epoci dezvăluie un adevărat tezaur de gândire și simțire românească, a cărui cunoaștere are pentru fiecare generație resorturi intelectuale și formative multiple, deloc inactuale. Iată de ce o nouă lectură a scrierilor care se revendică de la creația iluministă transilvăneană, tipărituri și manuscrise, edite și inedite, în consonanță cu stadiul actual al istoriografiei și filologiei românești, și, implicit, alcătuirea unei crestomații de referință se impuneau în mod stringent. O antologare de acest gen presupune, la început, aducerea în discuție a câtorva coordonate de ordin metodologic: clarificarea conceptului, fixarea limitelor temporale între care se circumscrie mișcarea, urmate de o evaluare critică a editărilor anterioare, precum și de expunerea criteriilor care au stat la baza selecției materialelor.

1.1. Trebuie precizat că accepțiunea denumirii de școală (și, implicit, calificativul însoțitor) nu s-a cristalizat spontan în epocă, concomitent cu nașterea și evoluția propriu-zisă a mișcării, cu toate că apartenența la un grup era resimțită de către toți componenții acestuia. Denominarea fenomenului rămâne apanajul istoriografiei, unde nu au lipsit, la început de secol XX, oscilațiile de natură

²⁰ Formă revăzută și amplificată a *Introducerii* la ȘA 2018, I, p. CXVII–CLXIII.

terminologică. S-a consacrat, în cele din urmă, genericul Școala Ardeleană, deși s-au vehiculat, de-a lungul timpului, și alte denumiri, mai mult sau mai puțin adecvate. La început am consemnat expresia singulară „școala ardelinească” (Bogdan-Duică 1893, 61), fără a avea ecou. În aceeași sferă de tatonări se înscrie și Lazăr Șăineanu, care, după ce recurge, pe rând, în *Istoria filologiei române*, la etichete precum „tendința latinistă”, „direcțiunea latinistă” sau „școala latinistă”, se oprește la un enunț mai complex, devenit titlu de capitol, dar cu o extensie până la Laurian și Massim: *Școala etimologică ardeleană sau curentul latinist (1780–1870)* (Șăineanu 1895, p. 117 ș.u.). Sintagma „școala latinistă” este îmbrățișată și de Ovid Densusianu în primul număr din „Noua revistă română” (Densusianu 1900, p. 17–25), o formulare destul de laxă sub aspectul cadrului istoric, dublată, în mod izolat, de „școala transilvăneană”, denumiri la care profesorul bucureștean nu va renunța nici peste două decenii, când își va relua cursul în cuprinsul primului volum din *Literatura română modernă* (1920). Termenul „școala latinistă” este preferat de Sextil Pușcariu, într-o conferință închinată centenarului morții lui Petru Maior (Pușcariu 1921–1922, p. 111). Lingvistul va persista și în anii următori în această formulă (Pușcariu 1929, p. 109) sau într-una apropiată – „direcția latinistă” –, văzută ca „minunea resurecțiunii poporului român”, în care se întrevedea „direcția în care avea să se dezvolte spiritul public în tot cursul deceniilor următoare” (Pușcariu 1930, p. 2). Abia în primul volum al tratatului *Limba română. Privire generală*, se va referi la „promotorii școalei ardeline” (Pușcariu 1940, p. 373). Deși adoptă o definiție similară, Mario Ruffini (1941) analizează „la scuola latinista rumena” dintr-o perspectivă mult mai largă, nediferențiată.

Acceptând că este „o mișcare de școală” (Iorga 1901, II, p. 269), istoricul va oscila, la început, între denumiri perifrastice, destul de aproximative, dar sugesive și percutante: „epoca lui Petru Maior” sau, după titlul unui capitol, „școala de renaștere a istoricilor din Ardeal” (*ibidem*, II, p. 155), dar și „școala istorică ardeleană”, pe care o califică, lapidar, drept „cea serioasă și binefăcătoare” (Iorga 1901, II, p. 161; Iorga 1933, III, p. 167). Va opta, în cele din urmă, formal, pentru sintagma care se impusese deja, reiterând un tip de definire de extracție romantică. Nu va generaliza, însă, formula *Școala Ardeleană*, care va figura doar ca subtitlu pentru volumul al III-lea din ediția revăzută a *Istoriei literaturii românești*. Între timp, primii care vor utiliza mai frecvent noul termen vor fi istoricii. Din dorința de a fi cât mai explicit, Ioan Lupaș abordează aceeași construcție de tip perifrastic, făcând referire la „școala istorică și filologică ardeleană” sau, mai concret, după modelul lui N. Iorga, la „școala istorică ardeleană” (Lupaș 1921–1922, p. 89–91). Peste un deceniu, în 1933, se va opri la o

formă mai simplificată, dar cu o semnificație mult mai largă, *Școala Ardeleană*, trecută însă, nemotivat, ca subtitlu al unei antologii de *Cronicari și istorici români din Transilvania*, eșalonată din a doua jumătate a secolului al XV-lea și până la începutul secolului XX. Nu era atât o tentație a exhaustivității, cât o încercare de a contrabalansa faptul că s-a acordat, până atunci, după părerea sa, atenție „aproape exclusivă istoricilor din așa-numita «școală ardeleană» de la începutul secolului al XIX-lea” (Lupaș 1933, I, p. III), deși începuturile istoriografiei române din Transilvania ar fi mult mai timpurii. Tot la o formulă perifrastică apelează și Alex. Lapedatu în studiul său dedicat lui Petru Maior: „școala istorică și filologică română din Transilvania” (Lapedatu 1921–1922, p. 79). O ezitare de abordare terminologică va avea și Lucian Blaga, care va numi la început curentul prin expresia compusă „școala ardeleană-latinistă” (Blaga 1943, p. 6–7), după care va înclina definitiv pentru aceea de „școala ardeleană”, disociind-o de excesele latiniste din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (Blaga 1966, p. 132–133). Pendulează între „școala latinistă” și „școala ardeleană” și Ion Breazu (1944, p. 8, 11, 135).

În cazul lui D. Popovici, exegetul principal al epocii Luminilor, care înclina să definească contextual, cu rigoare comparatistă, prima etapă din perioada modernă, sinonime precum „renașterea culturală română” sau „renașterea ardeleană” sunt sporadice (Popovici 1944, p. 499–500; Popovici 1972, p. 14). Față de denumirea generalizată atunci, cea de „școala ardeleană”, pe care o consemnează doar incidental, în concurență cu cea de „doctrina latinistă” (Popovici 1942a, p. 521), istoricul literar clujean se situează pe o poziție nu atât divergentă, cât de distanțare, subliniindu-i o anumită inadecvare prin aplicarea unui „criteriu regional”, opinând că denumirea care se consacrase ar prezenta „marele dezavantaj că particularizează total un fenomen de circulație universală” (Popovici 1944, p. 509; Popovici 1972, p. 24). O formulare precum „școala naționalistă (latinistă) transilvăneană” (Popan 1952/1998, p. 57–64) a continuat să fie reiterată pe lângă cea tradițională, devenită între timp uzuală. Dincolo de aceste indecizii terminologice (vezi și Teodor C. 2016, p. 121–134), în istoriografia noastră se va impune sintagma actuală, definitorie, cu o rezonanță memorabilă.

1.2. Fixarea reperelor cronologice ale mișcării luministe/ iluministe românești i-a preocupat, în mod firesc, pe analiștii fenomenului, cel mai operant dovedindu-se a fi principiul istorico-literar, în funcție de succesiunea operelor în timp. O tentativă a lui N. Iorga de a determina jaloarele epocii puse sub semnul tutelar al lui Petru Maior, pe baza unui criteriu istoric, între 1774 și 1821, respectiv între tratatul de la Kuciuk-Kainargi și mișcarea revoluționară a lui Tudor Vladimirescu (care coincide, ca reper cronologic, cu anul morții

lui Petru Maior), deși fără relevanță, aceasta, pentru spațiul transilvan, a avut un ecou destul de pronunțat, cu prelungiri până în zilele noastre. După D. Popovici, adept al criteriului literar, traiectoria fenomenului este cuprinsă strict între anii 1779 și 1829, literatura „Luminilor” fiind delimitată, așadar, de *Cartea de rugăciuni* a lui Samuil Micu și de începerea publicării *Meditațiilor* romanticului Lamartine, în traducerea lui Heliade-Rădulescu, ca punct terminus. De precizat că, în volum, *Meditațiile poetice* vor fi tipărite în 1830. Dincolo de perspectiva integratoare asupra literaturii române, în general, nici aceste borne nu sunt pe deplin acceptabile, însuși autorul fiind conștient „cât este de arbitrară o determinare cronologică strânsă” (Popovici 1972, p. 20), oricum, inoperabilă în contextul Școlii Ardelene. Ca termen *a quo* s-a mai propus, frecvent, și anul 1780, care coincide cu apariția primei opere științifice veritabile din cadrul mișcării, *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, cea dintâi gramatică românească tipărită cu caractere latine, redactată de Samuil Micu și Gheorghe Șincai. Acest reper are o anumită greutate, dat fiind că reprezintă, convențional, în istoria limbii române literare, începutul epocii moderne. Îl vor adopta, printre alții, O. Densusianu, care consideră, în prelegerea inaugurală din 10 noiembrie 1899 a cursului său, că anul respectiv marchează o nouă fază, o adevărată „epocă de regenerare”, una dintre cele mai fecunde din devenirea noastră culturală (1900, p. 17). Să-i menționăm și pe Mario Ruffini (1941) și Adriana Senatore (2018, p. 209–229), care preferă în continuare termenul „școala latinistă”, având în vedere perioada 1780–1871, cu o prelungire până la curentul latinist propriu-zis, ilustrat prin Aron Pumnul, Timotei Cipariu, August Treboniu Laurian și I. C. Massim.

Dintr-o perspectivă pur filologică, I. Gheție (1966, p. 113) distinge în cronologia curentului două epoci destul de bine conturate: prima perioadă ar fi aceea de constituire a „doctrinei lingvistice”, care durează între 1779 și 1806–1809, fiind legată de numele lui Micu și al lui Șincai; a doua, care gravitează în jurul personalității lui Petru Maior, se întinde până la *Lexiconul* budan din 1825, iar liantul dintre cele două serii de învățați este asigurat de Ioan Budai-Deleanu.

Încercând să demonstreze o defazare față de iluminismul european, Romul Munteanu (1977, p. 5) fixa, inexplicabil, primele manifestări ale curentului în cultura română în opere târzii precum *Supplex Libellus Valachorum* (1791) sau o predică cu caracter istoric a lui Sava Popovici (1792).

Dacă ar fi să-i înglobăm în această pleiadă de erudiți pe unii dintre așa-zii precursori sau preiluminiști (Inochentie Micu-Klein, Gherontie Cotore), activi între 1743–1746, urmați de Petru Pavel Aaron și de ceilalți coautori ai *Florii adevărului* (1750), afiliați fără rezerve mișcării, sau să luăm în considerare data

scrierii unor opere atribuite cu certitudine lui Samuil Micu, datând din 1774–1778, începuturile Școlii Ardelene ar trebui oricum devansate.

În ceea ce privește termenul *ad quem*, anul 1821 (avansat de N. Iorga) este acceptat mai mult simbolic, ca „hotarul unor vieți”, de care nu a trecut niciunul dintre exponenții importanți ai mișcării (Duțu 1968, p. 297). Pentru cel din urmă autor, noua etapă a „iluminismului patriotic” s-ar plasa, destul de restrictiv, din deceniul al optulea al secolului al XVIII-lea până în deceniul al treilea al secolului următor, adică aproximativ șase decenii (Duțu 1972a, p. 123). Această cronologizare este acceptată, la un moment dat, de mai mulți cercetători (Lungu 1978, p. 106–112). La rândul lor, Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor împărtășesc ideea, mult mai plauzibilă, după care limita ar trebui mutată în epoca imediat următoare anului 1821, mai precis înspre sfârșitul acestui deceniu (Ghișe–Teodor 1972, p. 18), anul 1830 fiind o graniță și a bibliografiei naționale retrospective vechi.

O antologie care îmbrățișează cvasiexhaustiv momentul Școlii Ardelene, alcătuită de Florea Fugariu, se întinde, într-o primă variantă, între *Cartea de rugăciuni* din 1779 și *Epistolarium românesc* al lui Constantin Diaconovici-Loga, din 1841 (ȘA 1970, I–III), pentru ca la reeditare să-și lărgescă spectrul, respectiv între lucrarea istorică a lui Samuil Micu, din 1778, *Historia Daco-Romanorum sive Valachorum*, și scrierea lui Ioan Barac, *Cei trei frați gheboși*, apărută în 1843 (ȘA 1983, I–II). Desigur, limita superioară este aleasă aleatoriu, de fiecare dată, dar imaginea de ansamblu a culegerii este edificatoare pentru încercarea de redimensionare a curentului, în care a fost înglobat, firesc, atât un așa-zis preiluminism, cât și un postiluminism transilvănean, vag definite. Pentru deceniul patru al secolului al XIX-lea, ca punct final, există și alte opinii convergente (Bocșan 1986, p. 154). În fine, tendința de asimilare, în mod forțat, a latiniștilor, care s-au afirmat începând de la mijlocul secolului al XIX-lea, în ansamblul mișcării Școlii Ardelene este întâlnită și la D. Macrea (1969, p. 10–11).

2. Restituirea scrierilor Școlii Ardelene capătă un anumit impuls încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea, în contextul unei recrudescențe a spiritului național, fără a se depăși faza romantică a recuperărilor de ordin cultural. O reeditare semnificativă pentru vitalitatea acestui curent cultural este aceea a *Istoriei pentru începutul românilor în Dachia* a lui Petru Maior, „pretipărită” a doua oară la Buda, în 1834, cu implicarea banului moldovean Iordachi de Mălinescu și sub îngrijirea lui Damaschin Bojincă, unul dintre ultimii reprezentanți ai curentului. Cartea nu este doar o retipărire cu caractere chirilice a ediției princeps din 1812, fiind dotată cu unele elemente de noutate. Sunt editate, astfel, pe lângă

Disertația pentru începutul limbei românești și Disertația pentru literatura cea veachie a românilor, anexele tradiționale ale lucrării, și *Dialogu pentru începutul limbei română întră nepot și unchiu*, numai cu grafie chirilică, publicat prima dată ca apendice în scrierea lui Maior din 1819, *Orthographia Romana sive Latino-Valachica, una cum clavi qua penetralia originationis vocum reserantur*, și reluat întocmai în *Lexiconul de la Buda* din 1825. În partea a doua a ediției sunt redată, în plus, în română, sub genericul *Disputațiile asupra Istoriei pentru începutul românilor în Dachia*, cele trei răspunsuri ale lui Petru Maior din 1814, 1815 și 1816, apărute inițial în latină, la recenziile severe ale slavistului austriac de origine slovenă Jernej Bartolomeu Kopitar, apărute în presa vieneză. Intervențiile polemice ale istoricului român sunt traduse din limba latină de Damaschin Bojincă, fiind însoțite de o expunere privind modul de concepere a ediției, el considerând cu stringență „a fi de trebuință a tălmăci prezisele disputații românește și a le alătura la svârșitul zisei *Istorie*” (Maior 1834, p. IV).

Ediția inițiată de D. Bojincă și Iordachi Mălinescu, altfel meritorie ca intenție culturală, nu îndeplinește pe deplin condițiile unei reeditări moderne, fiind o reproducere relativ fidelă a textului chirilic din 1812, cu unele schimbări de natură fonetică: *datoare* (ed. 1834) în loc de *detoare* (ed. 1812), *este – iaste*, *străini – streini*, dar și *deschelecarea – descălecarea*, *împeratul – împăratul*, *însămna – însemna*, *seau – sau*, *strenepoți – strănepoți*, *Țesar – Chesar* etc. Importanță rămâne însă dotarea scrierii lui Maior cu cele trei texte complementare, traduse acum în română, care întregesc modul de receptare a unei opere fundamentale din patrimoniul mișcării iluministe ardelene.

A treia ediție a *Istoriei pentru începutul românilor în Dachia*, scoasă, cu litere latine, la Budapesta și Gherla, în 1883, sub egida Societății Literare „Petru Maior”, este deficitară prin modul de reproducere, în care sunt făcute multe concesii ortografiei etimologizante puriste, socotită în *Precuvântare* singura „care ne poate feri mai tare atât de barbarismii limbei, cât și de scrierea după provincialismii necorecți” (Maior 1883, p. XLII). Deși își propun, în principiu, să lase intacte forma și topica cuvintelor, editorii improvizați nu se feresc să opereze modificări de natură lingvistică esențiale: „Textul și ordinea cuvintelor încă o am susținut neschimbată. Rectificări am făcut numai acolo unde au fost erori de tipariu, unde interpuncțiunea nu ni s-a părut destul de corectă, unde concordațiunea nominală și verbală a fost eronea și, mai pre urmă, acolo unde consecința și sistemul ortografic adoptat a adus cu sine” (Maior 1883, p. XLIII).

Altfel spus, intruziunea este vizibilă aproape peste tot. Intenția de modernizare lexicală produce efecte destul de devastatoare, dintre care reținem doar câteva exemplificări expuse și în *Precuvântare: Spiritul* (ed. 1883) – *Duhul*

(ed. 1812), *timp – vreme, cauză – pricină, popor – norod, ginți – ghinte, sceptru – schiptru, Dacia – Dachia, Tracia – Trachia* etc.

În prelungirea preocupărilor sale istoriografice, desfășurate împreună cu N. Bălcescu la „Magazin istoric pentru Dacia”, August Treboniu Laurian va scoate, asistat de Alecu Donici, Anastasie Panu și M. Kogălniceanu, prima ediție integrală din *Hronica românilor și a mai multor neamuri* a lui Gh. Șincai (I–III, Iași, 1853–1854), însă nu după manuscrisul autograf, ci după o copie ieșeană, fructificată parțial și de Gherman Vida, în 1843. Tipărită cu litere chirilice, ediția nu este scutită de erori de transcriere, cu toate că își impusese „de a nu se atinge cât de puțin de textul original, modificându-l sau adăugându-l în ceva”, dorind să rămână „reproducția credincioasă” a *Hronicii*. O ediție academică, tot în trei volume, cu litere latine, va publica Gr. G. Tocilescu în 1886, realizată după același manuscris ca ediția anterioară, urmărind să înregistreze textul „cu toată exactitatea posibilă, cu ortografia, chiar și cu erorile și omisiunile copiei”, dar fără o critică textuală necesară. La sfârșitul tomului al III-lea este dată o listă de concordanțe ale unor lecțiuni, rezultată din compararea manuscriselor și a edițiilor *Hronicii* de până atunci. Cu toate acestea, ultimele două ediții sunt considerate de unii exegeți inferioare ediției parțiale a lui Alexandru Gavra, apărută la Buda, în 1844 (recte: 1844–1848), care este „înzestrată cu multe note deslușitoare” (Veress 1927, p. 493).

Foarte dedicat moștenirii Școlii Ardelene, Al. Papiu-Ilarian va reproduce și comenta în *Tezaur de monumente istorice pentru România* câteva lucrări lingvistice ale lui Gheorghe Șincai, respectiv prefața la *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, ediția din 1805, și *Epistola* către Ioan de Lipszky, din 1804, ambele în latină (Papiu-Ilarian 1862, I, p. 87–105), iar în anexele la discursul său de recepție la Academia Română din 1869 va edita complet *Elegia* lui Șincai (Papiu-Ilarian 1869, p. 106–126).

În condițiile schimbării repetate a sistemelor ortografice, necesitatea editării textelor de extracție iluministă devenea tot mai imperioasă. Dincolo de modul fluctuant în care erau utilizate diferite norme de echivalare, în care transliterația parțială coexistă cu o transcriere fonetică interpretativă aproximativă, calitatea edițiilor era afectată, totodată, de ortografia etimologizantă, mai fluctuantă decât cea chirilică, și care lăsa o anumită larghețe în restabilirea formelor lingvistice din cuprinsul textelor. Multe dintre edițiile apărute nu au, așadar, un caracter științific consolidat. Acuratețea reproducerii textului era trecută deseori pe un plan secund, iar tendința de modernizare (sau chiar de arhaizare) a limbii se manifesta de multe ori în mod abuziv. Un exemplu de editare defectuoasă îl constituie publicarea ediției a doua a *Propovedaniilor* lui Samuil Micu, la Sibiu,

în 1842, cu litere chirilice, „cu binecuvântarea episcopului neuniților din Ardeal, Vasile Moga”, și sub îngrijirea lui Bucur Bucurenci. Textul este falsificat grosolan, prin adăugarea altor șase propovedanii aparținând lui Petru Maior și operarea unor schimbări lexicale nepermise. Mai mult, ediția contrafăcută este reluată întocmai, cu litere latine, și la Arad, în 1907.

Un manuscris al *Istoriei românilor cu întrebări și răspunsuri* a lui Samuil Micu, datând din 1791, considerat pierdut, a fost recuperat, pe porțiuni, în modalități diferite, la interval de două decenii. Mai întâi, dascălul blăjean Gavril (Laslo) Pop tipărește o primă parte la Sibiu, în 1848, cu alfabet chirilic de tranziție, cu titlul *Istorie scurtă a românilor de la Almu, povătuitoriu ungarilor; încoace, scrisă din un fragment de a părintelui Klein și cu însemnări însemnată*, pe care o însoțește, așadar, cu o serie de note lămuritoare. În 1867, în nr. 10 și 11 din „Sionul românesc”, foaie bisericească, literară și școlastică, scoasă în limba română la Viena, Gavril Pop reia tipărirea unor fragmente, de data aceasta cu alfabet latin și ortografie etimologizantă, realizând un conglomerat căruia numai absența originalului i-a favorizat difuzarea, cu toate că autenticitatea și rigurozitatea acestui „catehism istoric” pot fi puse la îndoială. Totuși, editorul de la 1867 ținea să-și marcheze uneori intervențiile, menționând într-o notă: „am suplinit, punând cuvântul <învățase>, care cuvânt lipsea în manuscris, însă contextul <î> pretindea” (Micu 1867, p. 128).

În promovarea scrierilor Școlii Ardelene se va implica și un filolog și literat de talia lui Ion Heliade-Rădulescu, care va îngriji, mai întâi, în 1838, ediția a doua din Dimitrie Țichindeal, *Filosofice și politice prin fabule învățături morale*, cu alfabet de tranziție mixt. În *Precuvântare* el își va arăta admirația nemărginită față de autorul bănățean, ale cărui fabule sunt considerate „tablele legii aduse în pustie” (Țichindeal 1838, p. XI).

Tot el va avea inițiativa publicării scrierii lui Paul Iorgovici, *Observații de limba rumânească*, tipărită la Buda, în 1799, în cuprinsul primelor periodice cu o apariție de lungă durată pe care le întemeiase, respectiv în „Curierul românesc”, X, 1839, nr. 55, 56, 61, 67, 72, în „Curier de ambe sexe”, periodul II, 1838–1840, nr. 6, p. 82–118, și reluată, în transcriere cu alfabet latin de tranziție, în „Curier de ambe sexe”, periodul II, 1838–1840, nr. 6, ediția a II-a, 1862, p. 79–117.

În introducere, Heliade-Rădulescu își motivează gestul publicistic prin dorința de a pune în valoare o scriere deosebită „pentru frumoasele și folositoarele ei băgări de seamă asupra limbii”, a cărei editare solicita o mare acribie: „În această publicare se va păzi cu scumpătate și limba și ortografia autorului, ca să poată judica filologii noștri cum au fost început bătrânii noștri a cultiva limba,

simțind caracterul și firea limbei, și luându-se după modelul cu care italienii, francezii, spaniolii, din limba poporului alegând bunul, și-au format dialectul și limba literaților” (Heliade-Rădulescu 1862, p. 79). Heliade-Rădulescu transcrie cu suficientă onestitate cartea lui Iorgovici, reproducând majoritatea particularităților de grafie datorate scrisului etimologizant, precum: *a – ă, â (romanesce), e – ă (pecat, remeșițe, seu), e – ea (ave), o – u (nomele, rogaciune), o – oa (scolă), sce, sci – ște, ști (conosce, sciințe)*, cu unele încercări izolate de interpretare: *nascut – născut*. Apar, sporadic, și unele modificări fonetice: *cătire – cătră, între – întru, întrebuițază – întrebuițază, sunt – sânt, experiențe – experienție, naturale – naturalii, limbei – limbii, logica – loghica* etc. Însă lexicul nu este afectat prin substituiri arbitrare.

Și alte publicații periodice din epocă vor dedica un spațiu corespunzător editărilor, între acestea figurând „Instrucțiunea publică”, revistă pedagogică apărută la București între 1 septembrie 1859 și iulie 1861, sub direcția lui A. T. Laurian. Acesta va publica în numărul pe martie–aprilie din 1861 fragmente din *Historia Daco-Romanorum sive Valachorum* a lui Samuil Micu, după copia din 1778, păstrată în Muzeul Brukenthal din Sibiu, intitulată *Brevis historica notitia originis et progressus nationis Daco-Romanæ seu, ut quidam barbaro vocabulo appellant, Valachorum, ab initio usque ad sæculum XVIII*. După dispariția revistei, A. T. Laurian va reedita scrierea lui Samuil Micu, în foileton, în „Foaie pentru minte, inimă și literatură” din 1862, nr. 11–26, 29–30. Pe aceeași linie se mai înscrie „Sionul românesc”, menționat anterior, unde Grigore Silași va publica în foileton, începând cu nr. 10 din 15 noiembrie 1865, „fidel și fără pic de strămutare”, continuând și pe parcursul anului următor (II, 1866, nr. 2, 4–6, 9–16), lucrarea lui Petru Maior *Protopopadichia*.

O preocupare constantă pentru editarea scrierilor Școlii Ardelene se manifestă în „Arhivul pentru filologia și istoria”, scos la Blaj, de Timotei Cipariu, în care sunt publicate „fragmente inedite” din Petru Maior, printre care o *Disertație despre articlii limbei românești* (1867, nr. II, p. 27–31), în alfabet de tranziție, urmată de alte însemnări gramaticale în latină și română, comentate succint în „nota editorului”. Sunt reproduse apoi *Elegia* lui Gheorghe Șincai, împreună cu notele explicative, în latină și în traducere (1868, nr. XIII, p. 247–256, nr. XIV, p. 274–276, nr. XV, p. 290–296), precum și fragmente din *Elementa linguae Daco-Romanæ sive Valachicæ*, de Samuil Micu și Gheorghe Șincai, din ambele ediții, în original și în traducere (1869, nr. XXIX, p. 564–570, nr. XXX, p. 587–594, IV, 1870, nr. XXXI, p. 602–607). Tot aici, Al. Papiu-Ilarian editează fragmentar *Fundamenta grammatices linguae Romaenicæ* a lui Ioan Budai-Deleanu (1870, nr. XXXVI, p. 706–710, nr. XXXVII, p. 721–724), iar

T. Cipariu reproduce și traduce părți din *Orthographia Latino-Valachica* din 1805 a lui Ștefan Crișan-Körösi (1870, nr. XXXVIII, p. 745–750), precizându-și opțiunea pentru păstrarea cu orice preț a integrității textuale, discutabilă aici: „Sunt însă și unele viția de limbă și de interpunctiune, cari noi toate le-am lăsat în loc, neținându-ne îndreptățiți a schimba ceva în opul altuia” (Cipariu 1870, p. 750). În continuare, filologul blăjean publică pasaje semnificative din *Acatistul* cu litere latine al lui Samuil Micu din 1801, împreună cu imnul *Stabat Mater*, redată ca „mostră de ortografie” (1870, nr. XXXIX, p. 761–765). Tot Cipariu publicase în 1855, în *Acte și fragmente*, mai multe capitole din scrierile istorice ale lui Samuil Micu, Petru Maior și Gheorghe Șincai, redată în alfabet chirilic, dar și *De ortu, progressu, conversione Valachorum* a lui Samuil Micu (fără a i se atribui acestuia) și *Elegia* lui Gheorghe Șincai, ambele în limba latină. Ultima scriere este redată, spre deosebire de editarea sa ulterioară din „Archiv”, fără note, „mai mult ca o curiozitate istorică decât pentru valoarea internă a ei” (Cipariu 1855, p. 277).

O mențiune pentru istoricul și teologul Constantin Erbiceanu, care editează pentru prima oară, „după manuscriptul autograf existent în Academia Română”, respectiv ms. rom. BAR 565, *Procanonul* lui Petru Maior, în „Biserica Ortodoxă Română”, tomul XVIII din 1894 (și în extras).

Repunerea în circuitul public a operei lui Ioan Budai-Deleanu a întâmpinat, de asemenea, piedici greu de surmontat de-a lungul timpului. După tentativele eșuate ale autorului de a-și publica *Lexiconul românesc-nemțesc*, în ultimii ani de viață, editarea scrierilor sale nu s-a bucurat nici în posteritate de împrejurări mai favorabile. Recuperarea destul de greoaie a manuscriselor rămase în custodia urmașilor săi din Galiția, de către neobositul Gheorghe Asachi, în 1868, și publicarea abia în 1876–1877, de către Theodor Codrescu, a primei variante din *Țiganiada*, într-un periodic de o mai mică vizibilitate, „Buciumul român”, au îngustat posibilitățile de receptare a impresionantei opere a scriitorului rămas atâtea decenii într-un con de umbră. Mai mult, difuzarea anevoioasă a scrierilor lui Budai-Deleanu a fost însoțită, la început, și de o editare deformată, care afecta serios veridicitatea textului. Astfel, Virgil Onițiu era de părere că *Țiganiada*, căreia îi adaugă un subtitlu creat ad-hoc la 1900, *Alexandria ai țigănească*, trebuia neapărat „pe înțeles întocmită”, ceea ce l-ar îndreptăți să recurgă la intervenții total inadecvate, cum ar fi eliminarea unor strofe și a majorității notelor de subsol, omisiuni și substituiri de cuvinte sau inversiuni de versuri față de textul versiunii A. Este de neînțeles de ce această ediție „ciuntită” va fi republicată peste trei decenii, în 1930, de Grațian C. Mărcuș, cu girul lui G. Bogdan-Duică. În mare parte, „stilizările” din ediția anterioară sunt preluate, iar lista cuvintelor

înlocuite brutal este la fel de mare: *buciumul* în loc de *trâmbă* (versul 181, în original), *cuget* în loc de *scopos* (v. 189), *cioroiască* în loc de *murgă* (v. 246), *căpitanul* în loc de *ducul* (v. 343), *țâmbale* în loc de *tândale* (v. 587), *hodinea* în loc de *răpăusa* (v. 3786), *strigoaiele* în loc de *strâgele* (v. 3796), *înholbând* în loc de *învolbind* (v. 3829), *năpârca* în loc de *vipera* (v. 5948) și altele. La fel de „creator” va proceda Mihail I. Pricopie, când va publica la Cernăuți, în 1931, o pseudoediție a *Țiganiadei* (A). Cu toate că ne avertizează la început că a respectat „cu sfințenie acțiunea în întregul ei, cât și ideile autorului”, el și-a luat libertatea de a schimba unele cuvinte cu altele, care i s-au părut că „exprimă mai clar ideea”, sau de a reduce unele cânturi, „în mod remarcabil”, după spusele sale.

Am întreprins, cu un alt prilej (Pavel 2012, p. 106–113), o analiză a edițiilor care au urmat din operele lui I. Budai-Deleanu, cu o mențiune specială a celor datorate lui Gh. Cardaș, J. Byck și Florea Fugariu, de un nivel mult îmbunătățit. Totuși, nici acestea nu au dovedit întru totul scrupulozitatea necesară unei editări fidele, lipsită de aproximări și soluții discutabile. Este de neînțeles, de pildă, de ce Gh. Cardaș, după ce își propusese să păstreze „cu stricteță” forma manuscrisului la prima editare a *Țiganiadei* din 1925, la ediția a doua, din 1928, ne oferă o variantă alterată, cu textul „modernizat” pe alocuri, „în măsura permisă de forma versurilor”, vrând, chipurile, „să arunce zgura aspră, să șlefuiască versul arhaic” (Budai-Deleanu 1928, p. LXXX). Cât de îndreptățit deplângea D. Popovici faptul că împrejurările au fost atât de vitrege cu opera lui Budai-Deleanu. Pe de o parte, ea a zăcut multă vreme îngropată în manuscrise necunoscute, pe de alta, unii editori au corupt progresiv textul, permițându-și să „colaboreze” în mod arbitrar cu scriitorul (Popovici 1951, p. 95).

Acest gen de intervenții aberante nu sunt, de multe ori, întâmplătoare, ci întreprinse cu bună știință, învederând o practică perpetuată în multe feluri de editări. O întâlnim și la Monseniorul Iacob Radu de la Oradea, care, publicând pentru prima oară, în 1930, *Îndreptarea păcătosului* a lui Samuil Micu, o prelucrare din 1780, după Paolo Segneri, ne avertizează de la început că, „pe lângă dorința noastră de a lăsa cât se poate mai întreg și neatins originalul traducerii lui Clain, ca să nu fie note și paranteze prea multe, sau unde explicarea ce nu se putea da în felul acesta ni s-a părut neîndestulătoare, acele expresiuni și cuvinte le-am înlocuit cu altele mai noi sau mai ușor de înțeles” (Micu 1930, p. 4–5).

3. În cercetarea noastră, selecția operelor care ar putea intra în componența unei antologii reprezentative a iluminismului românesc transilvănean a stat pe primul plan. Stabilirea textului de bază al unei ediții presupune, mai întâi, elucidarea unor chestiuni legate de paternitatea textelor, precum și de originalitatea operelor, în funcție de accepțiunea din epocă, în care noțiunea de

proprietate literară era încă evazivă, insuficient asumată. Unele scrieri din sfera Școlii Ardelene, dintre care nu puține sunt traduceri, compilații, prelucrări sau adaptări, trebuie, astfel, reanalizate și sub aspect auctorial. Un asemenea caz îl reprezintă, de exemplu, *Retorica* lui Ioan Piuariu-Molnar, din 1798, comentată de unii istorici literari drept o scriere originală. Or, așa cum a demonstrat convingător N. A. Ursu, pe baza unor probe de natură traductologică, pornind de la o sugestie anterioară, primul manual de retorică din limba română nu-i aparține, în realitate, întreprinzătorului medic oculist sibian. Acesta nu este, așadar, nici autorul, nici traducătorul, ci doar editorul unei traduceri mai vechi din greacă a tratatului de retorică al lui Francisc Scufos, apărut la Veneția, în anul 1681 (Ursu 1983, p. 7–8; Ursu 2002, p. 332–346). O altă situație de infirmare a paternității prestabilite vizează abecedarul intitulat *Povățuitoriul tinerimei cătră adevărata și dreapta cetire*, apărut la Buda, în 1826, care ar fi, potrivit foii de titlu, „întru acest chip acum întâia oară lucrat” de Gheorghe Lazăr. Atribuirea, acceptată de N. Iorga (1901, II, p. 526), era falsă, cartea fiind, în realitate, o plastografiere a lui Zaharia Carcalechi, o compilație mistificatoare, menită să faciliteze vânzarea ei. Cu toate că Onisifor Ghibu divulgase acest cvasi plagiat (1916, p. 99–113), scrierea a rămas întipărită în memoria unor istorici literari ca aparținând tot lui Gh. Lazăr, ceea ce l-a determinat pe N. A. Ursu să revină asupra cazului, socotind vina lui Carcalechi reală, dar nu atât de gravă, privită sub aspectul consecințelor ei imediate pe plan cultural (Ursu 2002, p. 431–437).

Aceste filiații și atribuiri evidente nu pot fi extrapolate și în cazul altor autori importanți, ale căror surse literare au fost identificate, fără a li se nega paternitatea propriu-zisă. Astfel, s-a sugerat o dependență literară a *Predicilor* lui Petru Maior față de culegerea de *Quaresimale* a oratorului iezuit italian Paolo Segneri, la care apelase și Samuil Micu. Chiar dacă anumite idei, parabole sau citate biblice sunt comune, tratarea oratorică este diferită, iar predicile nu ar putea fi etichetate „împrumuturi nemărturisite”, fiind concepute cu mult discernământ și adaptate specificului local (Georgescu 1940, p. 12–24). De altfel, mulți dintre autori nu-și arogau fără scrupul textele, mărturisind, încă din titlu, atunci când scrierile erau „înțoarse” din altă limbă, iar unele manuale și lucrări educative sau utilitare nici nu erau semnate de nume precum Gheorghe Șincai sau Petru Maior. În privința traducerilor și a prelucrărilor, acestea sunt introduse, de regulă, prin formulele „întru acest chip așăzată pre limba românească”, „înțoarse pre românie” sau „cartea aceasta se întoarce în limba românească”, libertatea de redactare fiind sensibil mai mare în cazul adaptărilor. Într-adevăr, Samuil Micu nu este cu totul original în scrierile sale filosofice sau în cele teologice, modele precum Friedrich Christian Baumeister, Karl Steinkellner, Wenzel Schanza sau

Honoré Tournely fiind evidențiate de cercetarea actuală. Prelucrarea lui Micu, „culeasă și întru acest chip așezată și rânduită”, este, în multe cazuri, destul de personală, prin rearanjarea expunerii, prin clarificări ale unor pasaje, prin omisiuni sau simplificări față de original, trimiteri, exemplificări și localizări proprii, astfel încât prin „infidelitățile” sale pare să-și adjudece și mai mult textul adaptat (vezi și Popovici 1972, p. 202; Micu 1966, p. 42–43). Interesat de perfectarea textului, Samuil Micu oferă pe parcursul anilor mai multe variante pentru aceeași lucrare, în această situație fiind *Loghica*, „pre limba românească prefăcută” mai întâi în 1781, revăzută peste doi ani, apoi, așa cum notează el însuși, în 1786 și 1787, „mai ales și mai pre înțăles și cu cuvinte mai bune și mai pre larg s-au scris a doao oară tot de mine, Samoil Clain” (BAR Cluj, ms. rom. 113, f. 3^v), ultima redactare văzând lumina tiparului în 1799, fără să o semneze însă. Crearea unui limbaj filosofic românesc rămâne contribuția sa decisivă, ceea ce conferă, de multe ori, transpunerilor și prelucrărilor sale configurația unor rescrieri mereu înnoite. Tatonările sale în vederea găsirii unor echivalențe terminologice în limba română cât mai proprii, pe baza unor construcții pornind de la lexicul comun și apelând la neologisme doar când se impunea, sunt exprimate și la finele capitolului *De cuvinte* din Partea întâi a *Loghicii*: „Iară unde lipsește limba noastră cea românească și nu avem cuvinte cu care să putem spune unele cuvinte, mai ales întru învățături și în științe, atunci, cu socoteală și numai cât iaste lipsa, putem să ne întindem să luom cuvinte ori din cea grecească, ca din cea mai învățată, ori din cea latinească, ca de la a noastră maică, pentru că limba noastră cea românească iaste născută din limba cea latinească” (*Loghica, adecă partea cea cuvântătoare a filosofiei*, Buda, 1799, p. 58).

La fel, pentru *Dreptul firei și Etica* s-au păstrat trei redactări din 1781, 1782 și 1786, semnificative pentru oscilațiile și cristalizările unei terminologii filosofice în curs de autonomizare (Teodor 1960, p. 242–243), autorul publicând în 1800 doar primele două părți din tratatul cvadruplu despre *Filosofia cea lucrătoare*. Când își recapitulează operele pe care le-a elaborat până atunci, în *Scurtă cunoștință asupra istoriei românilor*, Samuil Micu face el însuși o distincție de ordin general între scrieri originale și traduse, dar fără să le grupeze după cele două categorii: „aceastea toate, românește, au eu le-am făcut, au eu le-am tălmăcit”.

Același lucru se întâmplă și în cazul lui Gheorghe Șincai, care, în *Istoria naturei sau a firei*, pornește de la masiva lucrare a lui Johann Heinrich Helmuth, *Volksnaturlehre zur Dämpfung des Aberglaubens* [Știința naturii pentru popor întru risipirea superstiției], fără a fi total sub înrâurirea acestuia. Mai ales în *Vocabularium*, Șincai își restructurează datele și devine destul de inventiv,

distanțându-se de diferite posibile izvoare, precum J. H. Helmuth, József Benkő sau Peter Sigerus, întrucât, la fel ca autorii *Lexiconului* budan, prelucrează în mod independent un bagaj de informații extras din diferite surse ce nu se află obligatoriu într-o relație de filiație (Chivu 2015, p. 296). Sunt acestea suficiente motive pentru a trece multe dintre lucrările triumvirilor sub numele lor, și nu ca simple traduceri sau prelucrări mecanice, fără relief, lipsite de o amprentă personală, traducerea echivalând, pe atunci, „aproape cu o creație” (Blaga 1972, p. 173).

În această direcție, Petru Maior pare să fie mult mai tranșant, făcând o diferențiere clară între lucrările „întocmite” de el și cele doar „prefăcute”. Mai mult, la unele dintre acestea din urmă persoana traducătorului rămâne în anonimat.

Ezitant este în această privință Dimitrie Țichindeal, care își recunoaște răspicat calitatea de „prefăcătoriu” în cărțile de morală traduse din Dositei Obradovici, dar escamotează acest adevăr în cazul fabulelor adaptate după același autor. Ideea de traducere este sugerată însă chiar în formularea de pe pagina de titlu: „Acum întâia oară culease și întru acest chip pre limba românească întocmite”. El nu indică izvorul, considerând, probabil, că însuși scriitorul sârb tradusese, la rândul său, din Esop și din alți fabuliști. Mai mult, o mare parte dintre fabulele prelucrate de el sunt adaptate și localizate, în încercarea de a se elibera de sub tutela originalului străin, iar unele „învățăături”, mai întinse față de schema clasică a genului, capătă chiar o coloratură națională, ușor recognoscibilă. Cu toate acestea, el rămâne dependent, în mare măsură, de textul lui Obradovici.

Destul de ingenios procedează un teolog maramureșean, Vasile Ghergheli de Ciocotiș, care, după cum mărturisește chiar în titlul extins, „a tradus și adaus” la Viena, în 1819, în *Omu de lume*, un cod al bunelor maniere al germanului Gottfried Immanuel Wenzel (*Mann von Welt*). Depășindu-și condiția de traducător, el dă la început un set de reguli și corespondențe grafo-fonemice, *Scurtă îndireptare a zicerei afară sau pronunțației literelor dacoromânești*, după care strecoară, între norme de bună-cuviință, un întreg capitol, *Cultura limbei și a graiului*, o pledoarie pentru ideile romanității și ale latinității, având ca deziderat să „vorbască omu acurat gramaticește”. Traducerea se dovedește un subterfugiu, un pretext pentru a promova, în subsidiar, ideile ortografiei cu litere latine și ale etimologismului exagerat pe care le îmbrățișa.

3.1. În selecția de față am decis, pe de altă parte, eliminarea *ab initio* a unor scrieri cu o atribuire nesigură sau forțată și care nu pot intra, astfel, în patrimoniul Școlii Ardelene. Avem în vedere, bunăoară, prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină, rămasă în manuscris, cu titlul *Institutiones linguae*

Valachicae, însoțită de un *Lexicon compendiarum Latino-Valachicum*, datate între 1768–1776, pe care Mihai Gherman le-a editat în 2001, atribuindu-le lui Grigore Maior, în continuarea unei sugestii a lui Carlo Tagliavini. Argumentele de ordin paleografic, filigranologic și filologic aduse de Gheorghe Chivu, în cadrul unei noi ediții exemplare, au tranșat definitiv statutul celor două texte, care „nu pot fi puse în relație cu preocupările pentru normarea limbii literare ale intelectualilor Școlii Ardelene” (*Institutiones* 2001, p. 41). Profilul cărturăresc al lui Grigore Maior rămâne însă un capitol nu îndeajuns de clarificat. Un nou element pentru definirea acestei personalității l-ar putea constitui însă teza sa de doctorat *Conclusiones ex universa philosophia selectae* (1743), susținută la Colegiul Urban Pontifical „De Propaganda Fide” din Roma, o ilustrare a contactului cu filosofia și psihologia empirică ale lui Christian Wolff, prin care anticipează opțiunile de mai târziu ale lui Samuil Micu.

Aceleași rezerve față de selecția în culegere a unor texte am avut și în legătură cu un *Arhieraticon* manuscris, care conține un ex-libris din 1748 al lui Inochentie Micu-Klein, dar care este numai posesorul scrierii, nu și copistul, așa cum s-a presupus.

La fel, nici *Cuvântare despre posturile Besearicii Grecești a Răsăritului*, tipărită la Buda, în 1828, tradusă din greacă, nu poate fi pusă cert în corelație cu lucrarea în latină *Dissertatio de ieiuniis Graecae orientalis Ecclesiae. Conscripita ab Samuele Klein de Szad, diocesis Fagarasiensis in Transilvania*, apărută la Viena, în 1782, așa cum s-a acreditat prin inserarea nemotivată a ediției românești într-o antologie a scrierilor lui Samuil Micu (cf. Micu 2010, p. 22, 97–124). Atribuirea mai recentă a unor *Laude* în versuri lui Samuil Micu rămâne tot de domeniul coniecturilor, desigur tentante, dar prea puțin documentate. Alți cărturari, precum Dimitrie Eustatievici Brașoveanu sau Sava Popovici din Rășinari, deși împărtășeau crezul luminist, nu și-au manifestat față de Școala Ardeleană și nu pot fi asimilați acesteia.

4. Încercând să reconstituim cât mai fidel acest capitol definitoriu din istoria noastră culturală, am inclus în ediția din 2018 texte diverse, structurate tematic, începând cu primul memoriu al lui Inochentie Micu-Klein, *Supplex Libellus*, din 1743, și încheind cu *Antropologia sau scurta cunoștință despre om și despre însușirile sale*, publicată de Pavel Vasici-Ungurean, la Buda, în 1830. A deschide această serie magistrală cu numele lui Inochentie Micu-Klein, întemeietorul *de facto* al mișcării, este un gest emblematic și reparator, întrucât el a schițat cel dintâi, prin „cartha rugătoare” (*supplex libellus*) pe care a lansat-o, un program ambițios și temerar de renaștere națională, socială, politică și culturală, prin care

semenii săi să obțină un loc corespunzător între celelalte nații, în virtutea dreptului divin, canonic și natural. Dacă prezența acestuia în creștinație are, în primul rând, o valoare de simbol, autorul care tutează pleiada istoricilor iluminiști ardeleni rămâne nepotul lui Inochentie, Samuil Micu, eruditul prin excelență, vizionarul căruia N. Iorga îi contura un portret simpatetic, inconfundabil între „evangheliștii religiei noi”: „Lipsit de focul lui Șincai, dar și de asprimea cu toată lumea, de spiritul de înfruntare al acestui vehement propovăduitor al adevărului, inferior lui Petru Maior în judecată și puterea de concepție, dar întrecându-l în liniștea senină a formei” (Iorga 1901, II, 162). Numai un asemenea spirit, stăpânit de o umilitate austeră, profund creativă, putea elabora o construcție istorică originală, modernă, deschizătoare de drumuri, revenindându-se de la ideile *Hronicului* cantemirian, o operă din care nu puteau fi ocolite în acest corpus lucrări precum memoriul istorico-religios *De ortu, progressu, conversione Valachorum, episcopis item, archiepiscopis et metropolitae eorum*, alături de *Istoria românilor cu întrebări și răspunsuri*, *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, *Istoria și lucrurile și întâmplările românilor* și încheind cu *Istoria, lucrurile și întâmplările românilor pre scurt*. Conducându-se în permanență de un crez imbatabil, acela „ca mai pe lung și mai pe larg lucrurile și întâmplările neamului românesc să le scrie și la tot neamul cunoscute să le facă” (*Cătră români*), text programatic reluat, cu mici variațiuni, în prologul a două dintre scrierile sale, Micu rămâne primul istoric al Școlii Ardelenilor conștient de faptul că demersul său nu este unul pur livresc, factual, didacticist. El își concepe opera animat de rațiuni superioare, imprimându-i de la început un scop militant evident, în care „a subsumat argumentația istorică unei idei politice” (Teodor 2000, p. 194).

Îl secondează, prin volumul materialului antologat, Petru Maior, care frapază nu atât prin nouitatea temelor abordate, cele ale descendenței noastre pur române, ale continuității („zăbovirii”) neîntrerupte pe acest teritoriu și ale formării limbii române din vechea latină „poporană”, și nu din cea „gramaticască”, la acest punct fiind în consens cu Ioan Budai-Deleanu, cât prin verva stilului său polemic dezlănțuit, inimitabil. De aceea, el nu poate fi concesiv cu autorii „fabulelor” răuvoitoare. O frază pe care se sprijină din Flavius Vopiscus privitoare la părăsirea Daciei de către coloniștii romani este supusă unei critici de text care, deși părtinitoare, este atent și îndelung elaborată, astfel încât argumentele aduse par să-și reducă total adversarii la tăcere. Aceeași frază va fi invocată și disecată fără drept de apel și de I. Budai-Deleanu în „Curmișul al II-le” din *Introducerea istoricească la Lexiconul românesc–nemțesc*. La fel, Maior îl va contracara pe recenzentul său vienez, Bartolomeu Kopitar, printr-un tir de critici caustice,

care ne captivează, în care și unele exagerări par firești, aproape convingătoare. Deviațiile sale puriste din *Istorie* și din disertații sunt însă paradoxale, fantaziste. Ceea ce surprinde, în esență, în discursul istoric al lui Petru Maior este o anumită disonanță între stilul narativ direct, cursiv, deloc arid al textului, pe de o parte, și aparatul critic aproape prolix, cu numeroase note de subsol în latină, în susținerea faptelor fiind invocați istorici și filologi antici sau moderni, împreună cu un eșafodaj documentar irefutabil. Este, desigur, un reflex al istoriografiei savante din epocă, cu o supralicitare a sursologiei, dar și intenția preîntâmpinării unor eventuale contestatari fără scrupul.

Cel de-al treilea component al acestei triade de aur, Gheorghe Șincai, este stăpânit în aceeași măsură de un cult puternic al documentului istoric, pe care l-a strâns cu o rară tenacitate, rămânând adeptul unei istorii preponderent analistice, evenimentiale, aparent seci, liniare, dar însuflețită de inserturi cu valoare participativă: „Judecă acuma, cetitoriule, cât au folosit romanilor trecerea scaunului împărațesc din Roma în Țarigrad?”. Autorul *Hronicii* trăiește istoria prin toate fibrele ființei sale, se confundă și suferă pentru ea, mai ales după confiscarea manuscrisului său, de care cenzorii se temeau, chipurile, pentru ordinea statală. Veșnicul pelerin pare o victimă a erudiției sale, ceea ce nu l-a împiedicat, pe lângă vocația sa de istoric, copleșit de faptele pe care le înregistrează, să regândească prima gramatică tipărită la noi în limba latină, să-și recapituleze biografia într-o cheie elegiacă și să se dedice, totodată, unei reformări a sistemului de învățământ. Istoricul este dublat de lingvist, creatorul de traducător și de dascăl, ipostaze care constituie, de altfel, mărci distinctive ale întregii pleiade de iluminiști ardeleni.

În aceeași manieră cu a predecesorilor săi își va înzestra și Budai-Deleanu lucrarea sa în latină, *De originibus populorum Transylvaniae. Commentatiuncula cum observationibus historico-criticis* [Despre originile popoarelor din Transilvania. Mică disertație cu observații istorico-critice], cu un set de referințe bibliografice care vădesc un orizont istoriografic bogat. Opera istorică trebuie să fie, în concepția sa, în primul rând, verosimilă, să convingă, iar comentatorul, pornind de la „adâncele ei izvoară”, să pătrundă dincolo de suprafața plană a evenimentelor și să discearnă interacțiunea faptelor. Ceea ce îl singularizează între congenerii săi sunt accentele daciste din opera sa și, implicit, o perspectivă mai complexă asupra procesului de etnogeneză, precum și acceptarea unei influențe slave, așa cum reiese și din etimologiile date în *Lexiconul* său. Aici, desigur, cu amendamentul respingerii tezei, combătute și de Maior, potrivit căreia „dacii au fost neam slovenesc”.

Rămân aproape inexplicabile în cazul lui Budai-Deleanu, spirit enciclopedic, cercetător pozitivist și scriitor înzestrat deopotrivă, tenacitatea și perseverența cu care a creat, fără a avea nicio certitudine a publicării operei sale impunătoare.

Alți traducători transilvăneni din epocă erau convinși că istoria nu poate fi cunoscută doar prin lucrările ei capitale, așa-zisele „cărți ale neamului”, ci și prin cele deschise spre universalitate, adică „a toată lumea”, mentalitatea colectivă fiind pregătită să savureze fie peregrinările prin „veacurile vechi” ale unui Claude-François-Xavier Millot, fie pamfletele antinapoleoniene de la începutul secolului al XIX-lea.

Lingvistica și filologia stau imediat în apropierea istoriei prin bogăția și diversitatea operelor scrise sub patronajul luminist, dar unitare prin mesajul intrinsec de elucidare și demonstrare a latinității, văzută ca un *modus vivendi* al definirii noastre ca entitate de sine stătătoare, dincolo de accentele puriste subsidiare. Întregul instrumentar filologic al epocii (gramatici, dicționare, proiecte ortografice) este subordonat, în primul rând, ideii politice, idealul „regenerării” naționale concentrând toate dezbaterile lingvistice ale vremii. În al doilea rând, cărturarii sunt dedicați ideii de cultivare neîntreruptă și de normare a limbii noastre literare, pentru că „limba muselor” este, așa cum se exprima Budai-Deleanu în *Dascalul românesc pentru temeierile gramaticii românești*, „limba lămurită și adusă la regulile gramaticești, apoi și înmulțită cu cuvinte obicnuite la învățăături, care nu să află la vorba de obște”.

Gramaticile sunt prima piatră de încercare a lingviștilor iluminiști, fiind astfel concepute încât să demonstreze, fără tăgadă, „într-o vreme când gramatica era o armă” (Iorga 1938, p. 167), originea latină a limbii române. Destinate, în primul rând, uzului școlar, acestea ilustrează, totodată, eforturile de încetățenire în limba română a termenilor lingvistici folosiți în gramaticile străine avute ca model. Sunt elocvente, prin urmare, fragmentele reținute din Gheorghe Șincai (*Prima principia Latinae grammatices quae ad usum scholarum Valachico-nationalium*, 1783), text bilingv, editat aici, de noi, pentru prima oară, din Ioan Piuaru-Molnar (*Deutsch-Wallachische Sprachlehre*, 1788), din Radu Tempea (*Gramatică românească*, 1797), din Ioan Budai-Deleanu (*Temeierile gramaticii românești*, 1815–1820, precedată de versiunea în latină) sau din Constantin Diaconovici-Loga (*Gramatica românească pentru îndreptarea tinerilor*, 1822).

De asemenea, seria dicționarelor Școlii Ardelene, gândite nu atât în scopuri didactice, cât ca instrumente științifice propriu-zise, multe multilingve, este larg reprezentată, fiind deschisă prin *Lexiconul Germanico-Latino-Daco-Romanum*, din 1792–1793, al lui Aureliu-Anton Predetici Nasodi, urmat de un *Cuvântariu*

românesc-lătenesc-unguresc (1802–1803), al lui Ștefan Crișan-Körösi, ambele fiind editate în premieră acum, alături de *Dictionarium Valachico-Latinum* (1801) al lui Samuil Micu, de *Vocabularium pertinens ad tria Regna Naturae. Vocabulariu ce se ține de istoria naturei* (1806–1810), al lui Gheorghe Șincai, de *Lexiconul românesc-nemțesc și nemțesc-românesc* (1818), al lui Ioan Budai-Deleanu, de *Wörterbüchlein Deutsch und Wallachisches. Vocabularium nemțesc și românesc* (1822), al lui Ioan Piuariu-Molnar, și de *Dicționarul românesc, latinesc și unghuresc* (1822–1823), îngrijit de Ioan Bob. Tabloul se încheie în mod semnificativ cu *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemțesc* de la Buda (1825), primul dicționar normativ și etimologic de la noi, care a consfințit debutul lexicografiei române moderne.

Înlocuirea alfabetului chirilic cu cel latin rămâne cea mai importantă revoluție lingvistică declanșată de generația iluministă. De aceea, sunt cuprinse pasaje ilustrative aplicative nu numai din scrieri lingvistice, ci și din literatura religioasă sau didactică, precum *Carte de rugăciuni pentru evlavia omului creștin*, a lui Samuil Micu, prima tipăritură imprimată cu litere latine și ortografie etimologizantă, sau din manualele cu text paralel chirilic și latin, scoase pentru „procopsala școalelor celor normalești” de Gheorghe Șincai, începând de la 1783. În *ABC sau Alfavit*, el preconiza o trecere treptată, fără șocuri, alternând scrisul etimologizant cu litere latine și scrisul cu alfabet chirilic. De altfel, în *Catehismul cel mare, cu întrebări și răspunsuri*, Șincai își propunea să se racordeze la cea mai nouă metodă de predare din școlile normale („qui omnimode conformis esset recenti Normalium Scholarum docendi Methodo”), după cum va preciza într-o notă din *Elegia* sa. Iar tot într-o carte religioasă, „așezată” de Micu în 1801, *Acatistul*, textele de cult cuprinse nu sunt, de fapt, decât exemplificări ale soluțiilor simplificate propuse în prefață de a se „exprimăului” corect în scrierea româno-latină.

După avântul purist de la finele deceniului opt al veacului al XVIII-lea, o soluție de compromis este formulată de Șincai în *Epistola* către Joannes Lipszky și în ediția a doua a *Elementelor*, din 1805, și anume ca literele chirilice să fie păstrate doar în cărțile bisericești, iar cele latine să fie adoptate în cărțile laice, „politicești” și în cele destinate școlilor normale pe care le înființase („in politicis et normativis”). Această dihotomie ortografică, tranzitorie, desigur, o va împărtăși, în 1809, și aromânul luminist Gheorghe Constantin Roja, adeptul unei limbi literare comune, supradialectale. În descendența noului sistem ortografic întâlnim încercări de motivare a scrierii etimologizante și de exemplificare a regulilor și în deschiderea altor lucrări semnate de Vasile Aaron (*Versuri veselitoare...*, Sibiu, 1807) sau de Vasile Ghergheli de Ciocotiș (*Omu de lume*, Viena, 1819). Fundamentarea concepției ortografice latinizante îi va aparține însă lui Petru Maior, prin *Ortho-*

graphia Romana sive Latino-Valachica, una cum clavi qua penetrabilia originationis vocum reserantur, din 1819, având în anexă *Dialogu pentru începutul limbei română întră nepot și unchi*, reluate în introducerea *Lexiconului* din 1825. Spre sfârșitul deceniului al treilea al secolului al XIX-lea, tot mai mulți cărturari, printre care Samuil Vulcan, Nicolae Maniu Montan, Ștefan P. Neagoe, vor adopta și vor pleda pentru noua ortografie cu litere latine.

4.1. Literatura de expresie latină, parte integrantă a culturii române, însumează texte variate cu tematică teologică, scrieri laice în proză (lucrări care aparțin de domeniile beletristicii, istoriografiei, lingvisticii, etnografiei și medicinei) și în versuri, pe care le-am reprodus atât în original, cât și în traducere. Astfel, alături de prima noastră gramatică normativă elaborată după model latin, *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, a lui Samuil Micu și Gheorghe Șincai, am reținut și *Grammatica Daco-Romana sive Valachica* a lui Ioan Alexi, inovativă față de prototipul din 1780, needitată până în momentul de față, pe care Ion Heliade-Rădulescu o va menționa în *Gramatica românească* din 1828. Ne-am oprit, de asemenea, la *Dissertatio canonica de matrimonio* a lui Samuil Micu, tipărită la Viena, în 1781, dar am redat și fragmente din versiunea românească anterioară, *Despre căsătorie*, aflată în BAR Cluj, ms. rom. 413, texte canonice a căror originalitate, aproape peremptorie, rămâne să fie demonstrată. Regăsim aici scrieri polemice istorice, scânteietoare, aparținând lui Petru Maior, dar și lui Toma Costin. Bine reprezentați, cu un număr semnificativ de scrieri, sunt atât corifeii (așa-zișii triumviri și, alăturați lor, Ioan Budai-Deleanu și Ioan Piuariu-Molnar), asupra cărora nu mai insistăm, cât și nume aparent obscure, puțin vehiculate în istoriile literare. Un exemplu ar fi cel al lui Vasile Popp, un creator cu disponibilități de polihistor. Alături de lucrările sale de pionierat alcătuite în limba română, între care cea *Despre apele minerale de la Arpătac, Bodoc și Covasna și despre întrebuințarea aceluiași în deschilinite patimi* sau prefața la ediția a doua a *Psaltirii în versuri* a lui Ioan Prale, din 1827, o ingenioasă schiță de istorie a literaturii române, doctorul în medicină și filosofie este prezent în antologia noastră cu mai multe elegii compuse în latină, precum și cu o scriere „istorico-medicală”, de interes etnologic major, apărută la Viena, în 1817, tot în limba latină (*Dissertatio inauguralis historico-medica de funeribus plebeis Daco-Romanorum sive hodiernorum valachorum et quibusdam circa ea abusibus*), o prelegere doctă, dar antrenantă, despre „înmormântările comune la dacoromâni sau la așa-zișii valahi de astăzi și despre unele superstiții legate de acestea”. Adăugăm și o dispută în limba latină din 1815 pe tema ortografiei, dintre Petru Maior și Ioan Corneli, care readuce în actualitate un capitol prea puțin comentat din istoria lingvisticii românești.

4.2. Alături de scrierile istorice și lingvistice, am reconsiderat, într-o nouă abordare de ansamblu, și operele literare de sorginte iluministă. Poziția meteorică a unei capodopere precum *Țiganiada* lui Ioan Budai-Deleanu, primul nostru mare autor „beletrist”, defazată față de contextul literar, nu acoperă nicidecum amplitudinea întregii perioade culturale. Este o epocă în care preferințele literare evoluează spectaculos, printr-o sincronizare accelerată a culturii române cu cea occidentală, fiind asimilate genuri și forme literare noi. Este ceea ce susține, de fapt, în prologul alegoriei sale Budai-Deleanu, prin alter ego-ul Leonachi Dianeu, atunci când mărturisește că a scris „această poeticească alcătuire, sau mai bine zicând *jucăreauă*, vrând a forma ș-a introduce un gust nou de poezie românească”. Opera este, totodată, pentru Budai-Deleanu un pretext de a pune în valoare disponibilitățile neștiute ale limbii române literare, după cum declară în *Epistolie închinătoare* din *Țiganiada*, unde, constatând că în alte limbi se află multe poeme reușite, ambiția sa este de „a face o cercare: de s-ar putea face ș-în limba noastră” asemenea „izvodiri poeticești”. Păcat că această scriere literară de excepție s-a aflat în contratimp cu epoca în care a fost creată și a rămas în manuscris, uitată în scrinul urmașilor poetului, și astfel necunoscută mai multor generații. Dacă nu s-ar fi produs o atare defazare între scrierea și receptarea acestui „product nou”, însăși literatura română ar fi avut, poate, un alt destin.

Punctul central al literaturii Școlii Ardelene este ocupat, prin urmare, de epopeea eroi-comică a lui Budai-Deleanu, împreună cu replica memorabilă la *Don Quijote*, din poemul *Trei viteji*, o odisee parodică a cavalerului răătăcitor, cu emblematicul personaj Becicherec Iștoc, devenit, uneori, Beșcherec, care migrează din cuprinsul primei versiuni a *Țiganiadei* și se integrează într-o nouă „alcătuire”. Corespondențele textuale dintre cele două versiuni ale *Țiganiadei* și *Trei viteji* solicită retrospectivitatea unei întregi alchimii a creației, cu o poietică imprevizibilă. Iată, de pildă, într-o notă de subsol la primul vers al strofei 5 din Cântecul I al versiunii A, o expresie precum „hârtie mult răbdătoare” îi stârnește creatorului o meditație gravă, nelipsită totuși de o undă de maliție: „Aici poetul închină vierșurile sale hârtiții și spune pricina, adecă căci dânsa este foarte răbdătoare și poate cineva să scrie pe dânsa ce vrea, iar ea poartă cele scrise fără cărteală. Ea poartă în cărca sa toată înțelepția lumească și toată nebunia, căci mulți lucruri înțelepte și mulți scriu nebunii, însă toți acești scriu pe hârtie”. În versiunea B, în același context, nota devine mai sublimată, sugerând doar căutarea unui Mecena care să-i faciliteze publicarea: „Hârtia e răbdătoare, căci pe dânsa poți scrie ce vrei, bun și rău. Pentru aceasta poeticul nostru, lipsă având doară de patroni și mețenați, închină ostăneala sa hârtiții!...”.

Paleta producțiilor literare iluministe este însă mult mai largă, nelimitându-se la titlurile de mare notorietate. Ea se deschide cu un text, insolit în epocă, *Occisio Gregorii in Moldavia vodae tragedice expressa* [Uciderea lui Grigore Vodă în Moldova expusă în formă dramatică], cea mai veche piesă de teatru originală românească, atribuită lui Samuil Vulcan, I. Budai-Deleanu sau Gheorghe Șincai, dar scrisă, probabil, în colectiv. Este o farsă bizară, pseudotragică, chiar fantasmagorică, jucată „în numele fărșangului”, în care se succed amețitor pasaje în proză și în versuri, cu indicații scenice în latină și cu replici și cântece în mai multe limbi, într-o poliglosie derutantă, uneori mai puțin inteligibilă, frizând absurdul, dar cu efecte ludice scontate. Textul pare contaminat de tradiția teatrului religios medieval, străbătut de un elan dionisiac, regenerativ. În Mica Romă transilvană, astfel de manifestări cu iz carnavalesc nu erau singulare, existând mărturii despre reprezentațiile care i-au delectat pe blăjeni, pe la 1755, în care protagoniștii erau alumni mascați, autodenumiți „comoedia ambulatoria alumnorum”, tutelați din umbră chiar de un viitor episcop, Grigore Maior. Pare a nu fi întâmplător elogiul adus acestuia din urmă în finalul piesei *Occisio*. Și tot aici fusese scris și pus în scenă, în 1763, un dialog pseudodramatic, intitulat *A școlasticilor de la Blaj facere*.

Secțiunea literară continuă cu elegiile latine ale lui Gheorghe Șincai (acesta figurând și cu encomioane în română și doar cu titlul în latină, în *Onomasticon* și *Adplausus*) și Vasile Popp, cu fabulele în proză ale lui Nicolae Oțălea și Dimitrie Țichindeal, sau cu acele „cântări dumnezeiești” ale lui Ioan Tincovici, ce îl anunță pe Anton Pann. Poezia omagială și religioasă, atât de răspândită în vremea respectivă, este ilustrată și prin odele și poemele didactice de inspirație barocă, deseori facile, ale lui Ioan Piuariu-Molnar, Gheorghe Lazăr, Gheorghe Montan, Ioan Teodorovici-Nica, Naum Petrovici și Moisi Bota, ultimul ridiculizat de N. Iorga (1901, II, 471). Printre cele mai adulate figuri din epocă se numără și Samuil Vulcan. Prețuit de contemporani, episcopului i se închină mai multe volume de ode și orații, printre care cel semnat de Șincai, în 1806, cu două poezii scrise în română și grafie latină etimologizantă, sau de Vasile Aaron, care îi dedică, în aceeași manieră ortografică, o broșură de *Versuri veselitoare* în 1807. Li se alătură Demetriu Covaci, în 1807, cu versuri encomiastice în latină. Îi urmează, în 1823, Petru Ioanovici, iar în 1827, Moise Sora Noac, cu alte ode gratulatorii, scrise în latinește, precum și alți autori anonimi, fără relevanță literară.

Sunt recitate, de asemenea, prelucrările versificate în „stil popular” ale lui Ioan Barac din literatura antichității și din clasicismul german, chiar dacă aceste creații nu par să depășească „registrele inferioare ale artei” (Popovici 1972, p. 454). Prin promovarea genului minor în creații ocazionale, cu „stihuri îndemânatece”, de

tipul unor „versuri de glume”, Vasile Aaron este un vulgarizator, căruia nu-i lipsea „noțiunea savoarei verbale” (Călinescu 1982, p. 71). Prezența sa este amplificată de un amplu poem epic, inițiativ, cu tentă vizionară, *Reporta din vis*, așezat, de unii istorici literari, sub raport valoric, imediat în vecinătatea *Țiganiadei*, considerat mai mult decât o simplă imitație, cum se credea. Ca și în cazul lui Budai-Deleanu, pentru Vasile Aaron ultima creație este nu numai un pariu literar, ci și unul lingvistic, el vrând a dovedi, cum se exprimă în avertismentul către cititori, că „limba noastră nu e așa sacă și lipsită, cât să nu să poată întrînșa orice tâmplare în versuri scie, cu acea înțeleagere și plăcere a cetitorului, carea să află întră versurile altor limbi”. Același crez îl împărtășește Budai-Deleanu și în transpunerea sa din Pietro Metastasio, redată cu litere latine și ortografie etimologizantă, a cărei motivație, expusă în preambul, este aceea de a oferi „o probă cu care să arată că limba noastră, prin cultură” se poate ridica la nivelul altor limbi romanice, respectiv cel al originalului italian. Alături de Metastasio, traduceri din Lucian de Samosata, Marmontel, Fénelon sau Giulio Cesare Croce completează, așadar, peisajul literar al epocii, deloc sărac, în care prelucrările și adaptările din alte literaturi concurează literatura originală. Traducătorii sunt, în ordine, Samuil Micu, Ioan Teodorovici-Nica, Petru Maior și Ioan Piuariu-Molnar.

Pagini literare „ascunse” pot fi descoperite și în cuprinsul unor scrieri de altă factură, cum ar fi traducerea în versuri a lui Samuil Micu a imnului religios *Stabat Mater*, de Jacopone da Todi, inserată la sfârșitul *Acatistului* din 1801, sau traduceri din fabulele din Esop, adăugate la *Gramatica* în latină a lui Ioan Alexi, în variante diferite de cele realizate de Oțalea și Țichindeal. În unele scrieri de natură didactică, cum ar fi *Arătare despre starea acestor noao întroduse scolasticești instituturi ale nației românești, sârbești și grecești*, din 1813, a lui Țichindeal, descoperim versuri omagiale sau moralizatoare, iar o parte dintre fabulele sale sunt reluate și în *Povățuitorul tinerimei cătră adevărata și dreapta cetire*, scos de Carcalechi în 1826. Astfel de inserții poetice apar și în *Oglindă arătată omului înțelept*, a lui Nicolae Horga-Popovici, din 1807, în *Chemare la tipărirea cărților românești și versuri pentru îndreptarea tinerilor*, a lui Constantin Diaconovici-Loga, din 1821, asemănătoare fiind acele „alease cântări” care însoțesc *Scurte învățături pentru creșterea și buna purtare a tinerimei română*, publicate de Ioan Tomici în 1827, reunite sub refrenul „viersuiți, popoarelor”, sau imnurile în care Damaschin Bojincă slăvește „soarele culturii” în *Diregătorul buneii-creștere*. Să mai consemnăm, apoi, încercările de istorie literară, schematice, dar utile documentar, pe care le inserează, în diverse lucrări, Samuil Micu, într-un compendiu de la 1792–1798, *Scurtă cunoștință a*

istoriilor românilor, Gheorghe Șincai, în notele ce însoțesc *Elegia* din 1804, Petru Maior, în disertația din 1812, sau Vasile Popp, în epistola-prefață din 1827, în cea din urmă Cipariu descoperind un text „plin de erudițiune” (1870, p. 614).

4.3. Locul pe care trebuie să-l ocupe textele religioase și teologice în acest context comportă, în încheiere, o analiză specială. Marginalizate sau subapreciate de exegeza de inspirație marxistă și de interpretările sociologice din anii '50-'60, care le considerau idealiste, „potrivnice ideilor avansate”, prin „caracterul obscurantist al cărții religioase ca atare” (Lungu 1978, p. 103), scrierile de această factură nu vin în contradicție cu ideologia Școlii Ardelene, care nu poate fi redusă doar la o componentă laică, raționalistă, anticlericală. Proliferarea ideilor Reformei catolice, în spiritul jansenismului și al gallicanismului, a găsit un câmp prielnic de desfășurare la iluminiștii transilvăneni, atrași de idealurile *Aufklärung*-ului mitteleuropean, deciși să preia și să transpună în planul literaturii ecleziastice noile orientări și tendințe doctrinare, morale și pastorale ale vremii. Rațiunea specifică iluminismului de extracție catolică a infuzat mișcarea ardeleană, favorizând armonizarea discursului religios cu cel istoric și cultural. Clerici cu o solidă formație teologică și filosofică, clădită în Viena iosefină și la Roma eternă, aceștia au creat o literatură liturgică, omiletică, catihetică și de teologie morală variată, de mare audiență. Totodată, cărțile Blajului, între care, pe lângă scrierile de doctrină teologică, vor domina cele de cult, care reprodus, cu fidelitate, tipăriturile religioase muntenești, nu denotă nicidecum un spirit preconcepțat, închistat în confesionalism, ceea ce a condus, printre altele, la unificarea normei literare, ca un act deliberat, în jurul anului 1750. Traducerea *Vulgatei* și apoi publicarea, pentru a doua oară în cultura română, a unei noi versiuni integrale a *Bibliei* au marcat, timp de peste un secol, limbajul biblic românesc. Desigur, chestiunea originilor, a romanității și a continuității popoului român, a latinității limbii sale, spiritul militant axat pe ideea emancipării naționale au fost liniile de forță ale mișcării iluministe românești, cu o notă distinctă în contextul iluminismului central și sud-est european. Ar fi o eroare, însă, să inventariezi contribuțiile acestei mișcări doar din perspectiva laturii primordiale național-politice sau din cea referitoare la vulgarizarea cunoștințelor și mult vehiculata „culturalizare a maselor”, fără îndoială definitorii, dar nu exclusiviste în caracterizarea curentului de idei. N-ar trebui absolutizată, apoi, apartenența greco-catolică extinsă a reprezentanților mișcării, între aceștia fiind activi și „ortodocșii” Ioan Piariu-Molnar, Radu Tempea, Ioan Barac, Paul Iorgovici sau Constantin Diaconovici-Loga, alături de alți cărturari bănățeni. Formând un grup compact în cadrul mișcării, cu o fizionomie de neconfundat, bănățenii vor fi, de altfel, elogiați de Petru Maior, pentru militantismul lor fun-

ciar, în *Disertația pentru literatura cea veachie a românilor*. Pe de altă parte, încercarea de a opera un *distinguo* între o așa-zisă direcție moderată, reformistă (Samuil Micu, Ioan Piuariu-Molnar, Petru Maior), pe de o parte, și una radicală (Ioan Budai-Deleanu, Paul Iorgovici, Gheorghe Șincai), pe de altă parte (Lungu 1978, p. 115–116; Stanciu 2004, p. 106), nu ni se pare pe deplin fezabilă și cuprinzătoare.

4.4. Alături de numele și de titlurile consacrate deja, sunt înglobați în crestomație și alți autori, cu o notorietate mai mare sau mai mică, cu scrieri originale sau traduceri, unele needitate până acum, de care nu se poate face abstracție în analiza curentului. Între acești cărturari polivalenți îi regăsim pe austerul vlădică Petru Pavel Aaron (prezent, pe lângă lucrările colective *Floarea adevărului și Biblia Vulgata*, cu *Păstoriceasca datorie dumnezeieștii turme vestită și cu Înceaperea, așezământul și iscăliturile Sfântului și a toată lumea Săbor de la Florenția*), secondat de singuraticul „ieromonaș” Gherontie Cotore (*Despre articușurile ceale de price*), influențat de literatura Contrareformei, împreună cu anonimul Toma Costin, descoperit de Petru Maior (cu *Discussio descriptionis Valachorum Transylvanorum* și o scriere polemică în maghiară), cu doctorul și filologul Gheorghe Constantin Roja (*Măiestria ghiovăsirii românești cu litere latinești, care sânt literele românilor ceale vechi*), cu „magistrul” blăjean Nicolae Maniu Montan, ultimul demolator al scrierii chirilice (*Orthoepia Latina, Latino-Valachica, Hungarica, Germanica et Serbo-Valachica*). Nu pot fi deloc ignorați epigonul inspirat Teodor Aaron (*Scurtă apendice la Istoria lui Petru Maior*), polemistul tenace Damaschin Bojincă (*Răspundere dezgurzătoare la Cărtirea cea în Hale*), viitorul doctor și lexicograf Alexandru Teodori, cu o premieră în literatura medicală românească (*Scurtă arătare despre om și despre întocmirile lui*), precum și devotatul dascăl bănățean Ioan Tincovici, poet religios, dar și autor de scrieri parenetice (*Înțeleapte învățături sau regule pentru îndreptarea năravurilor*). Între aceștia se integrează și iluministul sârb Dositei Obradovici, originar din Banat, cunoscut nu doar în postura de fabulist, ci și de moralist notoriu (*Sfaturile a înțeleajerii cei sănătoase și Adunare de lucruri moralicești, de folos și spre veselie*), receptat îndeobște prin prelucrările lui Țichindeal.

Ultimele titluri enunțate fac parte din categoria scrierilor didactice și instructive, care captează interesul nu numai printr-o diversitate tematică surprinzătoare – în care manualele școlare, calendarele și cărțile de pedagogie, îndatorate modelelor europene ale epocii, sunt concurate de lucrări novatoare în fiecare dintre ramurile abordate, fie că ne referim la geografie, științele naturii, anatomie, antropologie, medicină („pentru ferirea și doftoriia boalelor”, despre „dof-toreasca grijă a trupului și a sufletului” sau despre „meșteșugul lungimei de

viață”), economie agrară (despre cultivarea cânepii și a tabacului, „agonisirea viței de vie”, „economia stupilor”, „cultura albinelor”, „cultura frăgarilor și a vermilor de mătăsă”), majoritatea traduse –, dar și prin limbajul științific pus în circulație. Vocabularul savant al limbii române cunoaște o adevărată resurrecție, pe care Școala Ardeleană a tutelat-o sub aceeași cupolă a reînvierii specificului național, concomitent cu năzuința spre universalitate.

Deși a strâns în jurul său mulți emuli, fiind un susținător nemijlocit al corifeilor mișcării, cu care a întreținut o corespondență asiduă, Samuil Vulcan este un autor încă nedescoperit. Multe dintre scrierile sale de edificare morală și culturală au rămas uitate în manuscris, pe care le vom readuce la lumină la o viitoare reeditare preconizată. Într-un „cuvânt-înainte” la un inedit *Catehism despre năravuri pentru săteani*, remarcat de Samuil Micu, în *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, își etalează atât calitățile pedagogice ale discursului, cât și pe cele literare: „Înainte de vreo câțva ani, m-am zăbovit câțva în moșiia unui preaten al meu și în viața mea n-am avut așa de curată și desăvârșită desfătare ca atunci. Odihna în carea mă aflam, aeru curat care-l răsufflam, osebitele priveliști a țării de acolo, cari ne-ncetat îmi era înaintea ochilor, toate acestea vărsa în inima mea o veselie și mă umplea cu o simțire de bucurie, carea tocma era aseamenea aceia carea vreadnicii de iubire poeții noștri atâta o măresc în a sale pline de duh scrisori despre viața de la țară” (BAR Cluj, ms. rom. 555). Adevărat animator iluminist, el scrie pastorale și circulare despre „altuirea vărsatului de vacă”, adică despre necesitatea vaccinării antivariolice a populației, despre prevenirea „beteșugurilor” și eradicarea viciilor, inițiază traducerea unor tratate de prevenție sanitară, el însuși traspunând lucrarea unui celebru medic elvețian, Simon-André Tissot, *Avis au peuple sur sa santé, au traité des maladies les plus fréquentes*, sub titlul *Tractat despre vindecarea morburilor poporului de la țeară* (BAR Cluj, ms. rom. 563).

Aceeași soartă ingrată pare să o fi avut și alți autori, precum Simeon Maghiar (*Cuvântare despre Taina Preoției*), Nichita Horvat (*Poslanie sau dreaptă oglindă a păcii, dragostii și unimii*), Ioan Bob (*Carte de învățături creștinești despre deșertăciunea lumii și datoriia omului în fieștece stat și Forma clerului și a păstoriului bun*), Dimitrie Vaida (*Cuvântări în cinstea Exselenției Sale Ioan Bob, vlădicul Făgărașului*) sau Ștefan P. Neagoe (*Dialog seau vorbire între învățătorii și școlariu despre romani și români seau dacoromani*), a căror reintegrare viitoare în istoria literaturii poate oferi surprize.

Descoperim, astfel, în operele prezentate pagini dense de istorie, de literatură artistică sau științifică, în parte perimate estetic, având însă valori expresive nebănuite, cu filoane ideatice și de limbă literară insuficient explorate, a căror

valorificare pe baza unei relecturi proaspete și avizate, direct din sursele primare, devine o prioritate absolută.

Aparent eterogenă, mișcarea trebuie percepută în complexitatea ei fenomenologică, relevantă prin impactul socio-cultural produs în spiritualitatea românească din veacul al XVIII-lea. Școala Ardeleană se definește, prin urmare, ca un curent generat pe baza unor afinități ideologice asumate, o sinteză umanistă magistrală, cu opere scrise în limba română și în limba latină, în principal, de o mare diversitate ideatică și stilistică, texte în care sacrul coexistă cu profanul, conceptele teoretice cu ideile practice, reformatoare, spiritul critic partizan cu cel introspectiv, meditativ, discursul polemic cu cel analitic, stilul euristic cu cel expozitiv, oferind imaginea eclatantă a primei perioade a modernismului literar românesc.

Discipolii lui Petru Maior²¹

Dominând o întreagă epocă a Luminilor ardeleni, pe care N. Iorga a denumit-o chiar cu numele său, Petru Maior nu și-a adjudecat calitatea propriu-zisă de șef de școală, deși și-a creat, prin personalitatea și opera sa, mai mulți discipoli fideli, susținători care i-au împărtășit și difuzat pledoariile înfocate în favoarea latinității limbii române și a romanității noastre. Mai mult decât în cazul lui Samuil Micu sau Gheorghe Șincai, Maior a exercitat, prin nervul său polemic, o adevărată atracție asupra contemporanilor săi, prelungită și după moartea sa din 1821. Descoperim, astfel, în galeria extinsă a reprezentanților Școlii Ardeleni, câteva nume, mai mult sau mai puțin cunoscute, care și-au declarat în mod deschis adeziunea la creația istorică și lingvistică a lui Petru Maior.

Unul dintre primii adepți ai operei maiorene a fost Ioan Teodorovici-Nica (c. 1780–1850), preot ortodox al parohiei române din Pesta și asesor al Consistoriului Eparhial din Buda și Vârșeț. Acesta era un apropiat al lui Maior, frecventând aceleași cercuri și succedându-i acestuia în funcția de cenzor și corector al cărților românești de la Tipografia din Buda (Domokos 1994, p. 81–82). În această calitate, el se va implica în publicarea *Lexiconului de la Buda* din 1825, conceput, în mare parte, de Maior, a cărui revizie finală i se încredințase, într-un sens testamentar, de către episcopul Samuil Vulcan lui Teodorovici, acesta fiind secondat de fratele său, medicul Alexandru Teodori. Preotul erudit, cu un orizont cultural larg, s-a remarcat și în postura de editor de calendare și traducător din germană și franceză al unor scrieri de literatură morală din Leopold Chimani, Joachim Heinrich Campe sau Jean-François Marmontel, al

²¹ O variantă a acestui articol a apărut în volumul *Omagiu profesorului Grigore Brâncuș. La 90 de ani*, București, Editura Universității București, 2019, p. 403–409.

unor „moralnice sentenții” sau al unor broșuri despre războaiele napoleoniene, precum și al *Istoriei universale sau a toată lumea*, a lui Pavel Kenghelat, din sârbă. Cel dintâi prinos pe care Teodorovici îl aduce mentorului său este un poem publicat la Buda, în 1813, cu titlul *Cântare despre începutul și starea de astăzi a românilor*²², scris sub impresia puternică a *Istoriei pentru începutul românilor în Dachia*, apărută în urmă cu un an. Nefiind o versificare efectivă a *Istoriei* lui Maior, așa cum s-a vehiculat (Popovici, 1972, p. 246), poemul semnat de „academicul cetățean”, cum se autointitulează autorul, este o compunere liberă în maniera poeziei antice greco-latine, având 19 strofe safice a câte patru versuri fiecare, primele trei safice, iar ultimul adonic: „Rar amu iaste, <în>tru Europa toată, / Vreuna ghintă, carea să se zică / Că-i de soliu mare și strălucit foarte / Cum sânt românii”. Poezia, care continuă în aceeași adresare patetică către „împărăția ceasta românească”, este însă modestă sub aspect artistic, exprimând totuși starea de spirit pe care o declanșase între conaționali opera de referință a lui Maior. La un an de la apariție, oda lui Teodorovici a fost consemnată prompt de marele istoric în prima sa replică la critica lui Bartolomeu Kopitar (Maior 1814, p. 27). Notăm că textul este tipărit alternativ, pe o pagină cu caractere latine, iar pe cealaltă cu chirilice. Influența mentorului este vizibilă și în specificul scrierii etimologizante promovate aici, îndatorată primei etape, italianizante, din gândirea ortografică a lui Petru Maior (Boerescu 2014, p. 306).

Numele lui Maior este invocat și în prefața către cititori a volumului de *Moralnice sentenții sau folositoare pilde*, alcătuit tot în 1813 de Teodorovici, el promovând lucrările din ultimii ani ale îndrumătorului său spiritual, care „mult au lucrat pentru neam”, iar atunci, deși în vârstă, „încă cu lucrul nu au încetat”. Aceste scrieri de susținere a ideilor lui Maior de către Teodorovici reprezentau, desigur, și un gest de solidaritate, ele apărând exact în anul în care episcopul Ioan Bob declanșase o acțiune concertată de interzicere a vânzării *Istoriei pentru începutul românilor în Dachia*, acesta cerând imperios eliminarea pasajelor critice în care era vizat în mod direct. O altă carte a lui Maior tipărită în 1813, *Istoria Besearicei românilor, atât a cestor dincoace, precum și a celor dincolo de Dunăre*, fusese blocată în tipografie din dispoziția lui Bob, care o va supune ulterior unei drastice cenzuri și epurări ale unor pasaje, fiind difuzată abia după moartea cărturarului.

Cel de-al doilea discipol al lui Petru Maior poate fi considerat, în ordine cronologică, maramureșeanul Vasile Ghergheli de Ciocotiș (1794–1846), care publică

²² Poemul a fost editat, în ortografie latinizantă, de O. Densusianu în „Revista critică-literară”, II, 1894, nr. 2, p. 81–84, iar recent, în transcriere interpretativă, în ȘA 2018, III, p. 104–107.

la Viena, în 1819, cu grafie latină etimologizantă, *Omu de lume*²³, o adaptare ingenioasă după cartea filosofului și pedagogului german Gottfried Immanuel Wenzel, *Mann von Welt*, apărută tot la Viena, în 1801 (Cioculescu 1969, p. 8; Cioculescu 1973, p. 45–48)²⁴. Pornind de la acest ghid al bunelor maniere, „teologul absolut din Diecezul Muncaciului”, cum însuși se recomandă pe foaia de titlu, se abate deliberat de la problematica inițială și realizează, concomitent, un veritabil îndreptar ortografic, pe baza principiilor lui Maior, în parte simplificate (Boerescu 2014, p. 316). Traducătorul simte nevoia unei evaluări a potențialului lingvistic de care dispune. El dă la începutul lucrării un set de reguli și corespondențe grafo-fonemice, *Scurtă îndreptare a zicerei afară sau pronunțaiiei literelor dacoromânești*, precedate de un angajament categoric în favoarea adoptării grafiei latine:

Fiind noi cu limbă-ne cu totu români, adecă fiii romanilor celor vechi, carii cu literele latine și nu cu slovele cirilicești de amu s-au întribuițat, nu numai se cuvine, ma tocma de op este pentru mai ușoară polirea limbei să le luăm iară și în sus și cu dânsele să trăim (ȘA 2018, IV, p. 517).

Soluțiile propuse, uneori inconsecvente, sunt relevante pentru încercarea de adaptare a unor semne diacritice. Semnificativ este, de asemenea, capitoul VI, *Cultura limbei și a graiului*, un autentic manifest pentru romanitate și latinitate, ceea ce îi conferă originalitate, la fel ca paragraful ortografic de la început. Autorul constată „lipsa culturii limbei” și solicită stabilirea unor norme imperioase privind exprimarea corectă din punct de vedere gramatical:

Vorbască omu acurat gramaticește. Da ce zic! Unde-i o gramatică bună, după a cui reguli să se îndrepte omu? Ba și după câte sânt, unde-i zelul, unde-i voia de a se deda? Că, vai de noi, nemernicilor români, foarte s-au stins din inimile noastre urmarea preastrăluciiților noștri strămoși, departe au căzut poamele de lemnul său; dorim din toată inima să se afle vun făcătoriu de bine cu nația sa, alcătuind o gramatică mai deplinită în limba românească, cu litere, nu cu slove, decât sânt a vo câțiva, de toată lauda vrednicilor bărbați iscusți, carii mult s-au străduit a face bine fraților săi; rușine și durere c-au fost pe tot lenevită (*ibidem*, p. 531–532).

²³ Redăm pagina de titlu integral: *Omu de lume sau sontice regule cuviinței, grației, mai alesului mod a vieței și a adevăratelor blândețe, spre întribuițarea tenerimei românești*. Acum întâia pe limba dacoromână tradus și adaus de Vasile Gergely de Csokotis (Ghergheli de Ciocotiș), teolog absolut din Diecezul Muncaciului, în Convictul Împărătesc din Viena. Cu speșele domnului Georgie Const. Darvar. În Viena, 1819, în tipografia lui Dimitrie Davidovics (Davidovici).

²⁴ Criticul a văzut doar o ediție din 1817.

În aceeași măsură, el recomandă prudență în „a mesteca în limba românească cuvinte străine” și avansează, totodată, unele sugestii privind „tonul grăirei”, acuratețea și conceptualizarea stilului. Se detașează îndemnul de „a îndrepta, înmulți și togmi limba noastră cea veche românească”, ilustrând caracteristicile unui șantier dinamic al limbii române literare de la începutul secolului al XIX-lea (Duțu 1972b, p. 39, 116). De remarcat că Ghergheli de Ciocotiș citează cu onestitate lucrarea lui Petru Maior avută ca model și apărută în același an la Buda (*Orthographia Romana sive Latino-Valachica, una cum clavi qua penetrabilia originationis vocum reserantur*), referindu-se, de asemenea, și la capitolul intitulat *Întrarea romanilor în Dachia spre a lăcui acolo*, din *Istoria pentru începutul românilor în Dachia* a cărturarului ardelean.

Următorul adept al lui Maior și-a afirmat aderența chiar prin titlul scrierii sale, *Scurtă apendice la Istoria lui Petru Maior*, tipărită la Buda, în 1828, urmărind ca, „prin adevărate mărturisiri a mai multor scriitori vechi”, să scoată la lumină „începutul românilor din romani adevărați”. Autorul cărții este Teodor Aaron (1803–1859), care va deveni ulterior profesor și director al Gimnaziului greco-catolic din Beiuș, canonic la Oradea și prepozit al capitlului diecezei din Lugoj, precum și revizor al cărților românești din tipografia budană, reeditând, într-un fel, destinul mentorului său. Operă de tinerețe, scrisă pe vremea studenției „teologhicești”, după cum mărturisește la sfârșit, încât „numai pe furiș, cum se zice, am putut încheape la scrierile bibliotecilor”, cârticica lui Aaron își propune să readucă în atenție și să completeze cu noi date impunătoare istorie a magistrului.

Crezul său istoric și lingvistic este împărtășit cu acuitate într-un cuvânt introductiv „Cătră cetitoriu”, care degajă maturitatea de gândire a novicelui:

Forma și măsura după care limba noastră s-ar putea mai bine cultiva ne-o mărginește istoria; pentru că nația românească, precum sângele și-l trage din romani adevărați, așa și limba. Toate, dară, vorbele și cuvintele care în limba românilor nu sună latinește (înțeleg eu limba cea poporeană a romanilor vechi), ca împrumutate de la alte ghinte, precum volnici era românii a le împrumuta, așa volnici sânt și acuma a le părăsi, și cum că pe lege putem limpezi limba de coade străine ne îndreptează iarăș istoria. Cum că literele țirilicești, cele împrumutate de la sârbi și ruși, pe dreptate le putem izgoni, iară istoria ne îndreaptă, învățându-ne cum că poporul românesc e mai vechiu de suta a noauă în care s-au ivit literele țirilicești (Aaron 1828, p. 10).

Motivul care a stat la baza scrierii este expus programatic și în „Prologul cărței”, o profesiune de credință dedicată memoriei maestrului său:

Și măcar că preaînvățatul și al nației neumuritoriul Maior cu adânci dovede, afară de toată îndoiala, au pus lucru cum că românii, carii cu mulțimea stau într-o floare cu cealelalte nații, sângele și începutu și-l trag din poporul roman, cel prin împăratul Traian din Italia sădit în Dachia, totuși defăimătorii limba de batjocuri de tot nu și-o conținesc (*ibidem*, p. 11).

Numele modelului său spiritual este reiterat și pe parcursul „apendicelui”, ca un argument imbatabil în sprijinul unor afirmații: „pe larg și iscusit cuvântă Maior în *Istoria* sa”, „despre carii mai multe cuvintează Maioru în *Istoria* sa”. Scopul întreprinderii sale rămâne, în esență, această „scurtă adevărire”, demonstrația după care românii „nicedecum nu pot să fie rămășiță de dachi, slavii sau bulgari, ci numai romani adevărați (*ibidem*, p. 14)”.

Un discipol devotat, în sensul propriu al termenului, poate fi socotit Damaschin Bojincă (1801–1869), care a preluat, poate cel mai mult, din spiritul de polemist înăscut al lui Petru Maior, devenind, totodată, și cel dintâi editor al acestuia. Într-adevăr, el „se înregimentează cu trup și suflet între credincioșii lui Petru Maior” (Papadima 1975, p. 249). Prin cartea sa de căpătâi, *Răspundere dezgurzătoare la Cărtirea cea în Hale*, publicată în 1828, la Buda, cărturarul bănățean izbutește o demontare a elucubrațiilor unui oponent declarat al lui Maior, sârbul Sava Tököly, după care românii ar fi de origine slavă. Cu un an înainte, Bojincă tipărise o variantă în limba latină, extinsă acum. El este convins că pârghiile de contracarare a unor asemenea denaturări răutăcioase se află numai în scrierile marelui său înaintaș, operă pe care și-o asumă fără ezitare, inclusiv în exagerările ei puriste:

Carea este istoria latei nație românești de astăzi lămurit poate tot cetitoriul cunoaște, precum din *Istoria* lui Petru Maior despre începutul românilor în Dachia (carea e cu neînfrânți în credință scriptori răzimată), așa și dintru alte istorii care limpede arată cum că românii sânt răsăriți din coloniile romane cele de Traian în Dachia aduse și mărturisesc toate strămutările care s-au întâmplat românilor (Bojincă 1828, p. 4).

Autorul se dovedește astfel necruțător cu acest contestatar rătăcit, oferind, prin replica sa zdrobitoare, un îndreptar „iubitoriului de cetire naționalist înainte”,

pentru ca acesta să fie pregătit a răspunde cum se cuvine „defăimătorilor de nație”, tuturor scorniturilor debitate de către adversarii originii latine a românilor. După această „prefație”, textul propriu-zis al *Răspunderii* debutează cu un nou elogiu adus „verednicul de aducere-aminte”, acesta fiind „cu mare înțelepciune de dreapta natură înfrumșețat cu mari și late cunoștințe istoricești”, singurul istoric înzestrat cu toate calitățile necesare pentru a alcătui marea cartă a neamului:

Tot timpul ce îi era prin ofițiuul său spre răsufare rânduit și spre petrecere îngăduit, spre un scop nobil și, precum neamului românesc, așa și tot publicumului de bun folos, adecă spre alcătuirea *Istoriei despre începutul dacoromânilor*, cu mare sporiu l-au aplecat și l-au întrebuițat (*ibidem*, p. 11).

Legătura dintre discipol și mentor pare indestructibilă, ceea ce îi conferă celui dintâi puterea de a face față „cârtitorilor” fără scrupul și de a găsi contraargumente viabile pentru a le combate definitiv „necuvioasele cuvinte”:

Deci numai cât deschisă ochii zisa *Istorie* să vadă strălucitoarele de după horizont a zburătorului soare raze, deodată se și sculară mulți, ci săci și fără de măduă cârtitori (precum și asupra altor cârți istoricești se nascocoresc asemenea mădulare, mai lesne fiindu-le oarece carte gata a critica, adecă a judeca ce e bine și ce e rău, decât singuri a scria oareceva cu temei), dintre carii unii de față, alții de dos defăima pre autorul numitei *Istoriei* românești (*ibidem*, p. 12).

Dar cel care își va etala virtuțile atașamentului său față de mentor va fi, cu precădere, editorul și traducătorul Bojincă. Astfel, acesta va îngriji a doua ediție a *Istoriei pentru începutul românilor în Dachia* a lui Petru Maior, care va vedea lumina tiparului la Buda, în 1834, cu sprijinul banului moldovean Iordachi Mălinescu. Bojincă obținuse susținerea tipăririi noii ediții, întrucât se mutase, la 1 aprilie 1833, de la Buda la Iași, ca jurisconsult permanent la Logofeția Dreptății. Cu toate că istoriile literare îl acreditează mai mult pe banul moldovean ca editor, datorită „precuvântării” sale, sau, cel mult, lucrând în colaborare, credem că rolul precumpănitor în editare i-a revenit lui Bojincă. „Pretipărită” cu alfabet chirilic de tranziție, cartea nu este o simplă reproducere a ediției princeps, având mai multe elemente novatoare. După editarea *Istoriei* și a celor două disertații, urmează, ca „adăugământ”, *Dialogu pentru începutul limbei română întră nepot și unchiu*, numai cu grafie chirilică, publicat prima dată ca apendice în scrierea lui Maior din 1819, *Orthographia Romana sive Latino-Valachica*,

și redat întocmai în introducerea *Lexiconului de la Buda* din 1825. În finalul ediției, sunt transpuse, cu o nouă paginație, pentru prima oară în versiune românească, cele trei intervenții celebre ale istoricului pe marginea recenziilor critice ale slavistului austriac de origine slovenă Bartolomeu Kopitar, apărute în presa vieneză²⁵. Replicile lui Petru Maior sunt reunite sub titlul *Disputațiile asupra Istoriei pentru începutul românilor în Dachia*, în traducerea din latină a lui Damaschin Bojincă, fiind precedate de o referire detaliată a aceleiași editor privind împrejurările în care s-a declanșat disputa și fazele escaladării ei:

Aceasta au fost cea mai de pe urma împărechere pentru *Istoria* lui Petru Maior, carele, învingând pre împotrivicul său, l-au mințit, iar *Istoriei* sale au dat prin acea deplină credință (*fidedignitatem*). Mai zicând o dată, în scurt: Petru Maior au dat la lumină *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*. Unul din Viena au făcut o rețenzie asupra *Istoriei*. Maior au făcut *Animadversii* la acea rețenzie. Vieneanul au făcut răspuns asupra *Animadversiiilor*. Maior au făcut *Reflexii* asupra acestui răspuns. Vieneanul au făcut iar o rețenzie asupra *Reflexiilor* lui Maior. Și mai pe urmă Maior au făcut *Contemplația* asupra acestei din urmă rețenzie, și așa au încetat vieneanul de a mai scrie asupra românilor (Maior 1834, partea a II-a, p. III).

Privirea retrospectivă îi oferă prilejul de a-și motiva oportunitatea întreprinderii sale editoriale, menită să asigure *Istoriei* lui Maior o circulație și o înțelegere mult sporite:

Deci pentru ca să se facă tuturor cunoscut cum că prealăudata *Istorie* au fost subpusă și criticei a celor mai învățați bărbați, cari, cunoscând mai pe urmă adevărul, au primit-o ca pre o *Istorie* vrednică de credință, am socotit a fi de trebuință a tălmăci prezisele *Disputații* românește și a le alătura la svârșitul zisei *Istorie*. Nici să se mire cineva văzându-mă zicând că eu le-am tălmăcit românește, după ce însuș autorul zice: e Valachico in latinum translatae, adecă: pre-ntoarse de pe românie pe latinie, pentru că poate că răpăosatul le va fi avut țesute și românește; dar însă nici știu să se fie dat în

²⁵ Semnalăm recenziile lui Kopitar, semnate cu inițiala K.: *Geschichte des Ursprungs der Römer in Dakien, geordnet von Peter Major* [...], în „Wiener allgemeine Literaturzeitung”, 1813, nr. 98, 7 decembrie, col. 1551–1565; idem, *Eine walachische Antikritik*, în „Intelligenzblatt zur Wiener allgemeinen Literaturzeitung”, 1816, nr. 7, februarie, col. 52–53.

tipariu, nici știu să se afle undeva în manuscript, măcar că destul am cercetat aceasta. Poate că au avut gând și voie să le deie la lumină și în limba românească, și apoi, prevenindu-l moartea, s-au pierdut doară acel manuscript, ca și multe alte manuscripturi a lui, dintre care cel mai însemnat și mai aducătoriu de durere este *Gramatica românească*, ce au avut-o Maior gata de tipariu, și acum s-au pierdut, ca și când nici n-ar mai fi fost. Deci să pășim drept la mai sus-numitele *Disputații*, și adecă (*ibidem*, p. IV).

Este notabilă, de asemenea, traducerea adecvată și plastică a textelor polemice maiorene, în care, pentru a facilita pătrunderea lexicului neologic, Bojincă apelează la procedeul glosării. Redăm un pasaj din textul latin al primului pamflet din 1814, în paralel cu traducerea editorului din 1834:

Porro ea confessio, quam D. Recensens ex praefatione appingit auctori: quod exterorum insectationes ipsum auctorem impulerint, ne ultra taceat, nusquam in brevissima auctoris praefatione invenitur. Sunt et alia eiusmodi pigmenta in Recensione, quibus D. Recensentem suos lectores recreare voluisse, Recensionem cum *Historia* contendenti luculentum fiet. Post interpretatam utcunque praefationem auctoris, pollicetur D. Recensens, se filium auctoris, et probarum seriem suis lectoribus adumbraturum; argumenta tamen auctoris pro suo commodo leviter tangit, solidiora omnino reticet (Maior 1814, p. 4–5).

Mai departe zicerea acea pre carea d. rețenzentul o însușește (alipește) autorului, cum că clevetirile seau prigonirile străinilor au îmboldit pre însuș autorul să nu tacă mai mult, nu se află nicidecum în scurta prefație a autorului. Sânt încă și alte asămine iscodiri în rețenzie, cu care cum că domnealui rețenzentul au vrut să desfăteze pre cetitorii săi lesne va putea vedea cel ce va cumpăni rețenzia cu *Istoria*. După ce d-lui rețenzentul can destul de binișor au tălmăcit prefația autorului, fâgăduiește cum că va adumbri, adecă va arăta cetitorilor săi firul autorului și șirul probelor seau a mărturiilor lui. Și totuși, pentru folosul său, numai pe ușor atinge argumenturile (temeiurile) autorului, iară pre cele mai tari le tace cu totul (Maior 1834, partea a II-a, p. 6).

Cu aceeași ardoare ca Damaschin Bojincă, Eftimie Murgu va da, în 1830, o replică usturătoare la adresa aceluiași Sava Tököly, al cărei titlu îl redăm integral în original și în traducere: *Widerlegung der Abhandlung, welche under dem Titel*

vorkommt: „Erweis, dass die Walachen nicht römischer Abkunft sind, und dies nicht aus ihrer italienisch–slawischen Sprache folgt. Mit mehreren Gründen vermehrt, und in die walachische Sprache übersetzt durch S.T. in Ofen, 1827” und Beweis, dass die Walachen der Römer unbezweifelte Nachkömmlinge sind, wozu mehrere zweckmäßige kurze Abhandlungen, endlich eine Anmerkung, über die in dem Anhang vorkommende Antikritik desselben S.T. [Contracarea disertației cu titlul „Arătare cum că românii nu sunt viță de romani și că aceasta nu reiese din limba lor italo–slavă. Cu o seamă de temeuri sporită și tradusă în românește de S.T. la Buda, în 1827”, precum și un Argument că românii sunt urmașii incontestabili ai romanilor, în care scop se oferă mai multe scurte disertații adecvate, urmate de o Notă explicativă despre anticritica ce se aduce în anexă lui S.T.].

Restituirea scrierilor lui Maior îi va capta, în secolul al XIX-lea, și pe alți cărturari, printre care Timotei Cipariu, care va edita, în 1855, în *Acte și fragmente...*, „partea inedită”, cenzurată, din *Istoria* sa bisericească, continuând în „Arhivă”, din 1867 și 1868, cu „tractate sau opure gramatece”, neterminate, rămase în manuscris. La fel va proceda și Grigore Silași, care va publica în „Sionul românesc” de la Viena, din 1865 și 1866, *Protopopadichia* lui Maior, considerată un „odor neprețuit în literatura noastră besericească”.

Influențele sistemului ortografic al lui Petru Maior s-au exercitat și asupra altor învățați din epocă, între care dascălul blăjean Nicolae Maniu Montan, care își tipărește la Sibiu, în 1826, *Orthoepia Latina, Latino–Valachica, Hungarica, Germanica et Serbo–Valachica*, unde îl numește pe mentor „cel mai mare în tră rumâni literator”, apoi asupra lui Ioan Alexi, viitorul episcop de Gherla, cu o *Grammatica Daco-Romana sive Valachica latinitate donata*, apărută la Viena, în 1826, în a cărei *Prefatio ad candidum lectorem* își venerează, de asemenea, maestrul. Ecouri ale operei maiorene apar și la Ștefan Popovici Neagoe, un „satelit” al Școlii Ardelene, după expresia lui N. Albu (1943, p. 606–611). Dascălul pestan publică în „Calendarul românesc” pe 1829, pe care îl scotea la Buda, un *Dialog seau vorbire între învățătoriu și școlariu despre romani și români seau dacoromani*, în proză și în versuri, redactat în paralel cu litere chirilice și cu scriere latină etimologizantă, cu referiri la „prelăudată” *Istorie* a lui Maior, dar și la *Orthographia* acestuia din 1819 și la *Lexiconul* de la Buda. La sfârșitul calendarului, el schițează și o *Scurtă ortografie a limbei dacoromână, cu strămoșeștile latinești litere*²⁶, o popularizare a principiilor lui Maior. Exemplele sunt ilustrative pentru

²⁶ Lucrarea, publicată și în broșură, a fost atribuită greșit lui George Mucio (Mutso), care este numai patronul „Calendarului”; cf. BRV, nr. 1422, III, p. 630–631.

forța de penetrare a ideilor maiorene, atât de puternic întipărite în conștiința generației iluministe și a celei care i-a succedat.

Fără a-i fi propriu-zis un discipol declarat, Ion Heliade-Rădulescu continuă seria admiratorilor lui Petru Maior, căruia îi conferă o aură aproape profetică în *Precuvântarea* la ediția a II-a a *Fabulelor* lui Țichindeal:

Istoria pentru începutul rumânilor a fericitului Petru Maior a fost un fel de toiag al lui Moise prin care, despiciând o mare de întunerec ce ținea pe rumâni, decindea pământul făgăduinței, îi face să treacă dincolo de Egiptul minciunilor și să-și cunoască adevăratul și slăvitul lor început (Țichindeal 1838, p. XI).

Sunt antologice, apoi, rememorările autobiografice ale lui Costache Negruzzi, *Cum am învățat românește*, în care *Istoria* lui Maior s-a dovedit mai utilă decât „abecedarul urgisit” pentru deprinderea slovelor chirilice. Fascinația pe care figura ilustrului cărturar a revărsat-o asupra semenilor săi se reflectă și în primele schițe monografice care i-au fost dedicate în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, începând cu discursul de recepție rostit la Academia Română de Atanasie Marian Marienescu, în 5 aprilie 1883²⁷, sub genericul *Viața și operele lui Petru Maior*, un panegiric într-o tonalitate romantică închinat creatorului de școală, pe care îl invocă cu patetism, trecând în revistă pe toți emulii acestuia:

Fericit e literatorul care a lucrat atâtea opere prețioase și merită, după moartea sa, ca să fie atât de glorificat de către luminătorii unui popor. Pentru aceasta, geniule al lui Petru Maior, mă întorc acum către tine, și-ți zic: „Caută din cer și vezi poporul tău românesc, în a cărui inimă învii cu toate simțămintele, și în al cărui suflet ai rămas nemuritor cu toate ideile tale!” (Marienescu 1884, p. 77).

Cu același ton înflăcărat ne întâmpină și evocarea lui G. Bogdan-Duică din volumul său de debut *Petru Maior. Un studiu biografic*, apărut la Cernăuți, în 1893, în care elogiază „chipul literar” al acestui „apostol al românismului”, căutând să suplinească monumentul ce ar trebui închinat triumvirilor acestei mișcări naționale:

Petru Maior a fost o inteligență mare, iar mărimea minții lui găsi nobile îndemnuri în – poate mai mare – inima lui. Bărbat mare, bărbat rar! Și ca și cum din vocea unei providențe, țesut gata, dar pen-

²⁷ Vezi AAR, seria II, tomul V, 1882–1883, secțiunea I. *Partea administrativă și dezbaterile*, București, Tipografia Academiei Române (Laboratorii români), 1884, p. 101.

tru noi ascuns, ar fi cursul vremilor ce ea le dezvălește, și ca și cum această providență ne-ar fi nouă, neamului românesc, purtătoare de multă grijă – el, Petru Maior și soții lui, George Șincai și Samuil Clain, toți trei nobili de Dicio-Sân-Mărtin, de Șinca și de Sad, se iviră ca dintr-a ei poruncă tocmai într-o vreme în care acest neam al nostru avea lipsă de lumină împărțită cu inspirație de apostol și cu îndrăznire de martir. Și ei apostoli au fost și martiri! Nu sclipește nicio marmoră albă, uu se zărește niciun bronz serios pe mormintele acestor trei eroi ai minții; ba nu cunoaștem nici cărările ce ne-ar duce la mormintele lor, să le aducem închinare. Monumentele lor și le-au înălțat ei înșiși din vieța lor, din scrierile lor! Vino, tinerime, și șterge praful de pe ele; vino și descopere izvoare adânci, nesecate de înțelepciune și iubire de neam; și dacă eroii aceștia vor fi în tine, fi-vei și tu măcar o parte din ei! (Bogdan-Duică 1893, p. 3).

Viitorul istoric literar nu uită să-i numească pe cei care i-au susținut opera polemistului înăscut și au întreținut vie memoria lui Maior, printre aceștia amintindu-i pe Damaschin Bojincă, Teodor Aaron sau At. M. Marienescu.

Posteritatea pare să fi fost pe măsura staturii intelectuale a strălucitului cărturar al Luminilor ardeleni.

Fabulele lui Țichindeal – între receptare și cenzură²⁸

În mod paradoxal, fabulistul „gură de aur”, venerat de Heliade-Rădulescu și Eminescu, a fost, în același timp, blamat și cenzurat, antum și postum. Interzicerea *Fabulelor* sale, traduse și prelucrate după Dositei Obradovici (Dositej Obradović)²⁹, pare să-i fi conferit lui Dimitrie Țichindeal un destin dramatic. Cauzele și desfășurarea acestei confiscări, imediat după apariția volumului în 1814, au fost analizate de istorici mai vechi (Ioanovici 1916; Aleksa Ivić³⁰) sau mai noi (Suciu 1975; Bocșan 1976), acestea fiind puse pe seama atitudinii revendicative a militantului bănățean în privința desemnării unor români în postura de director al școlilor naționale sau în aceea de episcop al diecezei ortodoxe a Aradului, ambele aflate sub jurisdicție sârbească. Acest afront adus ierarhiei prestabilite va declanșa reacția autorităților, instigate de Ștefan Avacumovici (Stefan Avakumović), episcopul Timișoarei, și de Uroș Nestorovici (Uroš Nestorović), directorul școlilor greco-neunite din Ungaria, amândoi de origine sârbă. La 26 aprilie 1814, Țichindeal este destituit din funcția de senior al Preparandiei arădene, iar în septembrie 1815 a fost scos și din profesorat. Concomitent, congregațiile comitatelor bănățene și apoi Consiliul Locumtenențial de la Buda decid confiscarea volumului de *Filosoficești și politicești prin fabule moralnice învățăături*, atât a exemplarelor difuzate deja, cât și a celor aflate la locuința autorului. Persecutat pe multiple planuri, pus sub „cenzură ecleziasitică”, acuzatul se adresează, fără rezultat, Curții de la Viena,

²⁸ Comunicare susținută la Conferința Internațională „Zilele Sextil Pușcariu”, Cluj-Napoca, ediția a V-a, 9 septembrie 2021.

²⁹ Prima ediție din *Fabulele* lui Obradović apare la Leipzig (Breitkopf, 1788). Țichindeal apelează la o ediție publicată la Buda, în 1800, sub îngrijirea lui Lukijan Mušicki.

³⁰ Vezi „Revista istorică”, XIII, 1927, nr. 10–12, p. 380–384.

convins că ideile sale literare nu pun în pericol ordinea constituțională, așa cum i s-a reproșat. În ultimii ani ai vieții, Țichindeal nu pregetă să-și apere cauza, așa cum reiese și dintr-o scrisoare din 15 iunie 1816, adresată lui Moise Nicoară, aflat la Viena, în care se interesa de soarta „confiscăluitelor fabule” (Fierăscu 1936, p. 151–152). De multe ori, cauza principală a persecuțiilor la care a fost supus Țichindeal pare să nu fi fost atât notele acide din morala unor fabule, cât acțiunile petiționare inițiate de neobositul animator băcănean. Aceasta este fișa succintă a contextului istoric al interdicției fabulelor sale din 1814.

Revenind asupra volumului propriu-zis, vom trece în revistă câteva dintre pasajele incriminate, după cum sunt specificate în diferite rapoarte ale oficialităților paginile care necesită revizuire și epurări (Suciu 1975, p. 1255–1257; Bocșan, 1976, p. 136). Un prim exemplu de text etichetat drept subversiv trimite la p. 14–15 din volum, respectiv la *Învățătura* fabulei 4, *Leul, vulpea și lupul*. Cel vizat în morală este chiar împăratul, „carele nu încungiuură țările sale” și dă crezare „aceluia carele mai formos știe vorbi și istețeaste minți și cu măiestrie a amăgi și a se linguși”. Tonul este atenuat prin încrederea în acel „stăpânitoriu luminat”, pe care îl invocă în virtutea imaginii „bunului împărat”, cultivată în epocă. O lectură mai comprehensivă din partea acuzatorilor nu ar fi socotit toate aceste afirmații drept defăimătoare, ci moralizatoare, cu bune intenții. Unul dintre cele mai incisive pasaje care face obiectul sesizării oficialilor vremii se regăsește în *Învățătura* fabulei 144, *Caprele și Iupiter*, conținând câteva accente naționale și sociale vehemente, într-un rechizitoriu față de „boiarii cei mari”, desigur străini, gata de a „suge măduha din oasele bieților supuși”:

„Vedem că cumpărătorii de dominiuri își pun capul după sate românești, iar de altele se feresc, căci altele nu așa lesne se lase a se supune. Și apoi tot strigă asupra românului că e leaneș și sărac. Trăbuie să fie leaneș, fiind obosit de atâta lucru care la domnul pă-mântesc au lucrat, și, așa, pre sama lui puțin lucrând, trăbuie să fie sărac” (Țichindeal 1814, p. 429).

În fine, aceeași reacție de respingere se întâmplă și în cazul *Învățăturii* fabulei 154, *Rânduneaua și cealelalte paseri*, o pledoarie înfocată pentru depășirea granițelor profesionale și toleranța între ortodocși și greco-catolici:

Și, oriunde se și află de se urăsc între sine în vecinătate, pricina cea mai mare de acolo vine că unii sânt de leagea grecească unită, iară alții de leagea grecească neunită. Cei dintâiu numesc pe ai doilea neuniți, iar ai doilea pre cei dintâiu uniți. Iară numele cel cinstit,

frățesc și sfânt, creștini, fieștecarele pentru sine îl ține (Țichindeal 1814, p. 478–479).

În mod curios, în rapoartele oficiale asupra fragmentelor cenzurabile nu este specificată *Învățătura* fabulei 111, *Muiarea și găina*, text suspect pentru aluziile fățiș unioniste, vizibile în acest avertisment celebru al autorului:

Mintea! Mărită nație dacoromânească, în Banat, în Țara Românească, în Moldova, în Ardeal, în Țara Ungurească, mintea! Când te vei lumina cu învățătura, cu luminatele fapte bune te vei uni, mai aleasă nație nu va fi pre pământ înaintea ta, de cum tu vei fi oculiruit [= altoit] în trupina din carea ai căzut” (Țichindeal 1814, p. 274–275).

Receptarea fabulelor traduse de Țichindeal a debutat, așadar, printr-o ofensivă de obstrucționare a cărturarului, îndepărtat din învățământ și supus unor măsuri restrictive în privința difuzării scrierii sale.

Cel de-al doilea moment al posterității sale este, în schimb, unul fast. Acesta îl are ca protagonist pe Ion Heliade-Rădulescu, care va îngriji, în 1838, ediția a doua a cărții lui Țichindeal, apărută cu un titlu puțin modificat, *Filosofice și politice prin fabule învățături morale*, fiind tipărită cu alfabet de tranziție mixt. În *Precuvântare*³¹, Heliade va adopta un ton encomiastic, arătându-și, fără rezerve, preferința pentru scriitorul bănățean, ale cărui fabule sunt prezentate ca un moment de cotitură în istoria literaturii:

Nu e carte din vremile acestea și până astăzi care să nu fie plină de asemenea barbarismuri, ca să zic așa: și fabulile lui Țichindeal (scoțând multe greșale tipografice ce s-au strecurat la ediția dintâiu, nefiind autorul de față, cum și altele care au trebuit să urmeze și în cea de-a doua, luându-ne după cea dintâiu), cuprind o limbă cât se poate pe acele vremi mai corectă și mai rumânească generală, încât fabula cobățului cu cucul și a rândunelii cu celelalte paseri, cu învățăturile lor, pot fi un model și de gramatică și de moral sănătos (Țichindeal 1838, p. X–XI).

Textul este reprodus după ediția budană din 1814, fără imixtiuni majore, doar cu mici modificări fonetice sau morfologice, efectuate conform opțiunilor sale de modernizare a limbii: *ajutoriu* (1814) – *ajutor* (1838), *bașă* – *pașă*, *blăs-*

³¹ Prefața va fi republicată în „Curierul românesc”, X, 1839, nr. 9, p. 33–36, și în „Foaie pentru minte, inimă și literatură”, II, 1839, nr. 8, p. 59–62.

tămat – blestemat, boiarii – boierii, cânească – câinească, cânele – câinele, deacă – dacă, frumoasă – frumoasă, iaste – este, înșălăciunile – înșelăciunile, leage – lege, mieu – meu, mulțămesc – mulțumesc, răotate – răutate, sălbatec – sălbatic, spăriiat – speriat, tipariu – tipar, dar și creangă – crangă, crengi – crângi, judecata – judicata, românească – rumânească, români – rumâni, românie – rumânie.

Reeditarea din anul 1838 a readus în actualitatea literară fabulele lui Țichindeal și a propulsat imaginea autorului mitizat și în celelalte provincii românești. Tonul îl dă V. A. Urechia într-o conferință apologetică din 28 noiembrie 1865, cu titlul *Despre fabule în genere și în speciale despre Țichindeal*, în care face elogiul acestui „apostol al românismului” (Urechia 1878, p. 103), susținând originalitatea „apoloagelor” sale. Pornind de la cele două modele anterioare, Heliade și Urechia, îi va face o prezentare în aceeași termeni laudativi și Aron Pumnul, în *Lepturariu* (Pumnul 1864, p. 53–55), fără a reproduce fragmente de texte, dar contribuind la creșterea aurei sale. Pe această filieră, fabulistul ajunge la cunoștința lui Eminescu, care îi schițează portretul din *Epigonii*, atât de vehiculat, profil cu care se deschid „zilele de-aur a scripturelor române”. Cu tot reproșul lui Titu Maiorescu pentru „lauda ditirambică a lui Țichindeal”, enunțat în 1872 în studiul *Direcția nouă în poezia și proza română* (Maiorescu 1967, p. 162), eticheta eminesciană a făcut carieră.

Urmează o nouă perioadă de recul care își va pune amprenta asupra postumității lui Țichindeal și anume apariția ediției lui Ioan Russu din 1885. Supunând unei critici volumul din 1814, parohul din Arad crede că „traducerea e în multe locuri smintită și fără înțeles” (Țichindeal 1885, p. XLVII). El își propune să facă lumină în privința paternității fabulelor, îndreptând „smintele” pe care le-a depistat în traducerea lui Țichindeal și oferind o nouă echivalare a originalului sârbesc al lui Obradovici, transpus integral. Rezultatul este o contrafacere, prin care sunt anihilate eforturile creatoare ale moralistului bănățean, încercările de prelucrare și de localizare ale acestuia. Redăm o paralelă dintre cele două versiuni, unde surprindem diferențele între „învățătura” în varianta Țichindeal a fabulei 149 (155), *Privighetoarea și vulturele*, și varianta „învățăturii morale”, simplificate, în viziunea lui Ioan Russu:

Mai voiesc în Becicherecul Mic sau în sat la Berecsou să fiu preot sărac, cu mintea luminată și cu cuget curat, decât în București un mitropolit cu mintea întunecată și cu cuget fără de pace. Aceia carii numai pentru aceea poftesc învățătura, ca printr-înșă să poată a se înălța la vreo deregătorie din ceale mai sus numite, iară nu ca să fie mai înțelepți, mai luminați, mai perfecți, apoi, de vor și învăța pruncii în sate, unii ca aceștia precum despre învățătura așa și despre sufletul lor întunecată și netreabnică socotință au. Zic unii dintră bătrâni cătră prunci: „Nu vreăți să meargeți la școală? Nu veți fi popi, și de nu veți fi popi nu veți mânca prescuri”. Ei socotesc că pentru aceea trebuie să meargă neștine la școală ca să fie popă și să mănânce prescuri. Ei sânt proști și trăbuie să le iertăm, căci că din auzite grăiesc și văd cum că mulți după ce au învățat sânt asemenea vulturelui, care, zburând, se rădică la înălțime numai ca să vadă vreun iepurel sau vreo broască țestoasă (Țichindeal 1814, p. 453).

Mai voiesc să fiu la Semarton sau în Voiteg preot sărac, cu mintea luminată și cu cuget curat, decât mitropolit în Beograd, cu mintea întunecată de neștiință și cu conștiința nepacinică. Aceia care împlă după învățătură ca printr-înșă să devină la cutare domnie, iar nu ca să se facă mai pricepuți, mai luminați, mai buni și mai perfecți, apoi de vor învăța și la sat copilașii, au opiniune stângace, întunecată și rea, precum despre învățătura așa și despre sufletul său și simt asemenea vulturului din fabulă, care se înălța sus numai ca să vadă undeva vreun iepuraș sau vreo broască țestoasă (Țichindeal 1885, p. 198).

O nouă recuperare a personalității cărturarului va încerca Iosif Vulcan, care rostește în 29 martie 1892 discursul de recepție în Academia Română, intitulat *Dimitrie Țichindeal. Date nouă despre viața și activitatea lui*³². Autorul intuieste particularitățile limbii fabulistului, care i-au asigurat cărții acestuia o popularitate pe scară largă:

Defectele de sintaxă, rezultat al studiilor făcute în limbi străine, opuse geniului limbei române, sunt un timbru al epocii în care limba română nu era formată deloc și scriitorii n-aveau modele dinaintea lor. Încât pentru provincialismii, aceia dau lucrării un fel de colorit poporal, care a contribuit mult ca ea să fie cetită cu atâta plăcere până și de clasele mai puțin culte (Vulcan 1893, p. 324).

³² Textul este publicat în „Analele Academiei Române” din 1894, fiind reluat în „Familia”, XXXI, 1895, nr. 38–46.

Contribuțiile documentare ale publicistului orădean constau, mai ales, în valorificarea corespondenței inedite purtate de Samuil Vulcan cu Țichindeal, pe care îl susținuse în acțiunile sale de emancipare națională, precum și în reabilitarea sa ca profesor și scriitor. De altfel, în 19 septembrie 1816, episcopul intervenise printr-un recurs la împărat în favoarea ridicării sechestrului asupra volumului de fabule aflat în litigiu (*ibidem*, p. 361–362). În răspunsul său la discursul lui Iosif Vulcan, V. A. Urechia reiterează multe dintre ideile conferinței sale omagiale publicate în 1866, în cunoscutul său stil bombastic, în acea „beție de cuvinte” pe care i-o imputase Maiorescu.

Ultima secvență a acestei evocări istoriografice o plasăm mai aproape de zilele noastre. Ne referim la prima reeditare a fabulelor în perioada contemporană, respectiv la volumul apărut în 1975, sub îngrijirea istoricului literar Virgil Vintilescu, autor și al unei monografii modeste consacrate cărturarului în 1965. Publicată la Editura Facla, ediția aduce un deserviciu restituirii fabulelor lui Țichindeal, fiind lipsită de rigorile unei transcrieri interpretative adecvate (*epurii, trebuie, înflară, înparte, împărat, shoală, iubésce, nascere, urasce*), având, totodată, o punctuație defectuoasă. În plus, titlul este din nou modificat, *Fabule și moralnice învățături*, intervenție care aparține editurii timișorene. Dar ceea ce a atentat la integritatea textului a fost intervenția brutală a cenzurii comuniste. Volumul este marcat de zeci de întreruperi, fiind vizate pasajele cu conținut religios din învățături sau diferite contexte în greacă. Vom semnala și vom reconstitui în continuare, tot între croșete, câteva dintre fragmentele epurate:

44. *Măgariul în piala leului.*

...și tot norodul va fi bun [și atunci se va plini prorocia Mântuitorului nostru, adecâte vor fi toți oamenii pre lumea aceea-sa o turmă și un păstoriu, Dumnezeu] (Țichindeal 1814, p. 114; cf. Țichindeal 1975, p. 72).

57. *Cocoșul, vulpea și găinile.*

...iaste cel de bun neam și prea formos [dar al lui Domnezeu, care sântem deatori, până ce vom fi vii, să îl grijim, să-l aducem întru săvârșire și fără de dânsul nici să gândim, nici să facem ceva] (Țichindeal 1814, p. 134; cf. Țichindeal 1975, p. 80).

64. *Șarpele și lucrătoriul de pământ.*

... cum putem fi de acum înainte mai buni. [Dumnezeul cel prea-bun ne-au dat noao minte înțeleaptă și cuvântătoare ca să ne slujim cu dânsa spre binele nostru, iară nu spre răul și <ne>norocirea.

Fieștecarele care e cu minte și de omenie las să prejudece oare iaste cu dreptul și cu înțelepciune aceea casa bătrânilor nostri carii au urât-o, au blăstămat-o și au gonit unii pre alții pentru leage și pentru că fură ei nenorociți și noi să fim? Au mai bine și mai cu înțelepciune ar fi de vream ce sântem creștini (precum ne și numim) o dată să ascultăm pre Hristos Mântuitoriul carele grăiaște: „Pacea mea dau voao! Pacea mea las voao!” Și numai despre aceea veți cunoaște că sânteti ai miei ucenici de veți avea dragostea mea și pacea mea întră voi! Iar vezi că zice acesta și aceasta și aceasta, acela. Frații miei, minciunilor sânt scurte picioarele, drept tot ce nu e cu înțelepciune aceea e cu nebulie, și tot tot ce nu e de la Dumnezeu aceea e de la vrăjmașul. Că Hristos, Mântuitoriul nostru, n-au urât nici pre jidovi, nici pre samarineani, nici pre hananeani, nici pre râmleani. Și când s-au rugat nu s-au rugat numai pentru apostoli, ci pentru toți, grăind Părintelui celui ceresc: „Pentru toți te roagă, fă să te conoască pre tine adevăratul Dumnezeu și pre carele l-ai trimis tu pre Isus Hristos”. Așadară, pre cine au urât? Pre aceia ce mințea de față, pre fățarnicii cei vicleani, carii, supt chipul bunei-cuviință și al sfințeniei, au fost lupi, vulpi și șărpi, că aceia l-au și omorât, și de ar veni iar l-ar omorî, numai de ar putea. Și cine sânt aceia? Nu va putea zice careva că sânt fericiți lucrători de pământ, ci vameși, cărturari și preoți, carii numai ale sale iar nu ale lui Hristos caută. Pentru aceea, pace și dragoste să aibă! Care va să fie creștin, iară care nu va el, lasă, că destul au mințit, lasă să înceate odată] (Țichindeal 1814, p. 150–152; cf. Țichindeal 1975, p. 87).

154. *Rânduneaua și cealelalte paseri.*

...pre alții a-i osândi. [Să cetim cu mare luare de seamă preasfânta și dumnezeiasca Evanghelie a lui Hristos și vom afla aceste cuvinte: „Nu judecați ca să nu fiți osândiți”! Și aceasta va să zică: nu urâți, nici goniți pre alții dacă voiți să nu fiți urâți și goniți. Binecuvântați și faceți bine dacă voiți să fiți binecuvântați și iubiți. Aveți pacea mea și dragostea mea dacă voiți a fi ucenicii și frații miei, căci care ascultă cuvintele mele și care face voia aceluia ce m-au trimis pre mine acela e fratele, sora și maica mea. Iată, iubiților frați, creștinătatea, iată pravoslovia! Buna credință și împreunare.] Nu e aciia grec, nici latin, unit și neunit (Țichindeal 1814, p. 483–484; cf. Țichindeal 1975, p. 218).

În aceeași manieră arbitrară sunt trunchiate pasaje întregi din fabulele 31, 80, 82, 84, 91, 92, 96, 98, 102, 104, 105, 107, 110, 111, 114, 115, 117, 118, 119, 121, 123, 124, 125, 126, 128, 129, 135, 137, 138, 140, 141, 142, 146, 151 și 153, la fel de mutilate pentru a oculta orice invocare a divinității. Puse sub lupa cenzurii comuniste, fabulele lui Țichindeal au fost supuse, întocmai ca în 1814, unui tratament abuziv, cu repercusiuni asupra autenticității textului și, implicit, asupra moștenirii literare din epoca respectivă³³. Culmea ignoranței și a neprofesionalismului este că ediția din 1975 va fi reprodusă, *ad litteram*, în 2012, la Editura Eurostampa din Timișoara, unde se preia textul cu toate suprimările anterioare. După mai bine de două secole de la apariție, fabulele lui Țichindeal își așteaptă încă editorul avizat.

³³ Notăm că unele dintre pasajele de acest gen sunt reproduse, totuși, în antologia îngrijită în 1983 de Florea Fugariu la Editura Minerva.

Alexandru Philippide și sfera filologiei³⁴

Dacă ar fi să schițăm un profil cât mai aproape de real al lui Alexandru Philippide, care să surprindă fidel fațetele unei personalități complexe, filologia propriu-zisă s-ar situa într-o poziție periferică. La umbra marelui edificiu, început cu *Principii de istoria limbii*, primul volum, de fapt, din *Istoria limbii române*, și definitivat prin *Originea românilor*, celelalte laturi ale creativității sale par să pălească. Nici critica și nici istoria literară nu-i vor capta prea mult interesul, disciplinele respective fiind privite de el, la un moment dat, chiar disjuncte. Și, totuși, contribuțiile filologice și istoriografice ale savantului, cu o aplicare evidentă înspre critica textuală, ca și în direcția elucidării unor concepte, fără a fi extinse, au scilipiri și intuiții demne de un creator de școală.

Una dintre primele intervenții publicistice ale tânărului filolog, decis să aducă lumină într-o chestiune controversată, prin critica neautenticității unui fals grosolan din epocă, face deja dovada unei stăpâniri impecabile a subiectului cercetat: *Cronica lui Huru* (Philippide 1882, p. 245–258). Spiritul critic junimist pe care și-l asumase cu fervoare se va manifesta prin demantelarea unei copioase „mistificațiuni”, ca s-o numim cu o expresie a lui Mircea Anghelescu (2008, p. 27–46), o contrafacere care va stârni multe valuri în dezbaterea cultural-istorică a vremii. Descoperit și publicat în 1856, în tipografia lui Gh. Asachi, precedat de o epistolă a marelui hatman Gh. Costachi Boldur-Lățescu, care subvenționase tipărirea, documentul în cauză fusese prezentat drept o traducere românească făcută de Petru Clănău, marele spătar al lui Ștefan cel Mare, în anul 7003 (1495), după originalul latin, dispărut misterios, al lui Hur(u), presupusul cancelar al lui Dragoș-vodă. Originalul ar fi provenit dintr-o străveche cronică latină a lui Arbure Campodux, care se referea la istoria premergătoare părăsirii

³⁴ Articol apărut inițial în AUI, tom LIX, 2013, p. 31–41.

Daciei de către romani și mergând până la moartea lui Dragoș, acoperind perioada dintre anii 274–1290. De la început, A. Philippide este contrariat de faptul că acest manuscris, care ar fi trebuit să aducă mărturii neprețuite atât de natură „limbistică”, cât și sub aspectul istoriei naționale, a rămas complet necunoscut până atunci istoriografilor, ceea ce îi sugerează că e vorba de un artefact dubios, merit să susțină ambiții de ordin genealogic.

Pledoaria sa istorico-filologică, construită printr-un șir de demonstrații succesive, este riguroasă și obiectivă, cu argumente la fel de irefutabile. El își dă seama că multe dintre fanteziile cronicii au similitudini frapante cu *Hronicul vechimei a româno-moldo-vlahilor* al lui Dimitrie Cantemir, care fusese publicat cu câteva decenii în urmă, în 1835, la Iași, de către G. Săulescu. Ultimul pare să nu fi fost străin nici de fabricarea apocrifului, care va fi pus, în principal, pe seama memorialistului Constantin Sion, în complicitate cu frații săi, paharnicul Costache și spătarul Antohi Sion. Sursa de inspirație a plastografiei putea fi depistată, așadar, într-o operă de notorietate, iar multe dintre teoriile puriste ale principelui moldav, privind nepărsirea Daciei de către romani, descinderea directă și continuitatea populației romanizate, se regăsesc și în așa-zisa cronică a lui Huru, alături de alte asemănări de nume și de fapte istorice mai mult sau mai puțin credibile. Un mozaic la fel de ciudat apare în denumirile funcțiilor și ale rangurilor civile și militare, între care sunt amestecați termeni de origine latină cu alții alogeni, alături de instituțiile romane întâlnindu-se, într-o mixtură inabilă, cele bizantine sau feudale, fapt care îl face pe Philippide să se întrebe, nu fără o notă de ironie: „Ce caută șoltuzul și purgarii pe la 274? Erau tare naivi oamenii pe vremea lui Săulescu!” (Philippide 1882, p. 251). Argumentul hotărâtor îl va constitui alăturarea unui act municipal din 1591, publicat în „Arhiva istorică”, cu textul cronicii cu pricina, datat, chipurile, în 1495, din compararea cărora lingvistul va constata diferențe flagrante de limbă, tendința vizibilă a „plăsmuitorului” de a vehicula forme fonetice, morfologice, sintactice sau lexicale, unele imposibile, într-o exprimare atât de „încâlcită”, încât să creeze neapărat un „efect arhaic”. Exegetul avizat este convins, în final, că aberațiile puse în evidență sunt suficiente pentru ca cititorul „să judece singur asupra nămolului de absurdități” (*ibidem*, p. 253) conținute în acest fals devenit celebru, în încercarea de a se atribui neamului Sioneștilor o descendență cvasilegendară, prin care aceștia să fie asimilați, probabil, boierimii evghenisite, de divan. Debutul filologului avusese loc sub cele mai bune auspicii³⁵.

³⁵ Ca o curiozitate, menționăm că în anecdotică din cercul „Junimii”, în care fusese admis în 1880, lui A. Philippide i se atribuisse, nu întâmplător, porecla *Huru* (Săteanu 1936, p. 297).

O etapă de pionierat în istoriografia noastră va fi reprezentată prin micul tratat de istorie a limbii și literaturii române, conceput de A. Philippide, în 1888, socotit, pe bună dreptate, „prima încercare conștiincioasă asupra materiei” (Șăineanu 1892, p. 376), o operă care, potrivit lui N. Iorga, deși era mai mult „o biobibliografie, și nu o istorie literară”, putea servi „de model ca sistematică așezare a materiei, ca științifică orânduire a lucrurilor tratate” Iorga 1968, p. 33). Autorul își structurează *Introducerea* în mai multe subdiviziuni, în care consemnează fenomene „limbistice”, autori și scrieri, tipărite sau manuscrise, începând din secolul al XVI-lea, cu o perspectivă și asupra epocilor premergătoare, și până în anul 1821, dar depășind această graniță prin comentarii și referiri bibliografice. În preambul, el schițează, într-o tentativă ordonatoare a discursului, o insolită paradigmă a cunoașterii intelectuale, jalonată sub forma unei triade de așa-zise „genuri literare” (istoria, știința și poezia), care se întrepătrund într-un mod paradoxal:

Baza Științei și a Poeziei o formează Istoria. Cunoștințele istorice și poetice se produc mai întâiu, și numai târziu, încetul cu încetul, capătă omul cunoștințele sale științifice, servindu-se mintea la aceasta de o procedare, de care animalele celelalte nu sunt apte decât în mic grad, anume de adunarea la un loc într-un sâmbure comun a caracterelor comune din cunoștințele istorice. (...) Adeseori, amestecul între cele trei cunoștinți este în așa de egale proporții, încât nu putem hotărî, nici chiar judecând după maximum și minimum, dacă avem a face cu Istoria, cu Știința ori cu Poezia (Philippide 1888, p. 5–7).

Filologia este definită, într-o accepțiune foarte largă, în spirit neogramatic, drept o ramură a istoriei, care are ca „obiect de expunere viața omenească în toate manifestările sale” (*ibidem*, p. 7). Sfera filologiei include, după părerea sa, domenii vaste precum „istoria vieții publice”, ceea ce ar echivala cu „istoria politică”, sau, mai concis, istoria, apoi așa-zisa istorie a vieții private, denumită și „istoria socială”, cea a vieții artistice (istoria artelor), precum și a celei intelectuale (istoria literară). Suficient de informat, el citează somități mondiale ale domeniului, începând cu Friedrich August Wolf, considerat fondatorul filologiei moderne. Într-o altă definiție, formulată într-o lucrare datând din 1883–1885, rămasă în manuscris, în care se despărțea, fără menajamente, de cei trei mari înaintași ai săi, T. Cipariu, B. P. Hasdeu și A. Lambrior, Philippide identifica filologia cu istoria limbii:

În mod arbitrar, nu s-a dat numele de *filologie* decât acelei îndeletniciri științifice care are în vedere nu numai studiul limbii astfel cum este într-un moment dat, ci mai ales comparația între diferitele stări ce-a avut o limbă în timpul existenței sale (Philippide 2006, p. 113).

În deceniile următoare, potrivit unei remarci a lui G. Ivănescu privind schimbarea concepției despre limbaj a lui A. Philippide după 1914, profesorul va reveni asupra acestor definiții laxo, restrângând obiectul filologiei la studiul limbii și al literaturii vechi (Pamfil 2008, p. 48, n. 119). În ansamblul vieții intelectuale sunt înglobate, astfel, în opinia lui A. Philippide, domenii foarte largi, precum istoria, știința și poezia, care, manifestate prin scris, compun însăși literatura. De aici el deduce că „istoria literară este rezumatul literaturii unui popor” (Philippide 1888, p. 8), întreprins prin mai multe modalități de interpretare, căroro le corespund următoarele tipuri de critică: *gramaticală, istorică, generică sau estetică, individuală, externă*. Sunt prefigurate conexiunile posibile între critica și istoria literară, raporturile în care se află cele două discipline înrudite. Analiza istoricului literar este determinată, în primul rând, „de mersul genurilor literare, de stilurile generice”, iar în al doilea rând „de stilurile individuale”, cu moduri de expunere specifice (*idografic și sincronistic*), dar într-o strânsă interdependență (*ibidem*, p. 9). Ideea va fi reluată, mai târziu, cu un plus de claritate, de G. Ibrăileanu, în „Viața românească”, după care diferența dintre critica și istoria literară constă în „obiectul analizei”, cea de-a doua studiind o întregă literatură, „ceea ce este comun la o sumă de scriitori”, apartenența lor la școli, curente și epoci, și nu individualitatea scriitorului, ca în cazul criticii (Ibrăileanu 1925, p. 78; Ibrăileanu 1974, I, p. 366–367).

Conceptul de istorie literară nu era fixat pe deplin în epocă, iar studiul literaturii era încă nedespărțit de cel al limbii. Chiar dacă recunoaște că istoria limbii a pătruns oarecum „pe furis” în cadrul filologiei, A. Philippide consideră că aceasta nu poate fi marginalizată, situându-se pe același palier cu istoria literară. Neogramatic, prin formație, el acordă istoriei limbii o extensiune semnificativă, incluzând în componența acesteia celelalte compartimente lingvistice, precum *fonologia, morfologia, sintaxa, dicționarul* (cu subdiviziunile *etimologia și semasiologia*), precum și *grafia sau paleografia*. Istoria limbii are, în viziunea sa, o componentă sincronică, *gramatica*, „care cercetează obiectul său numai într-un moment dat”, și o componentă diacronică, *gramatica comparată*, „care cercetează obiectul său într-o scurgere mai lungă sau mai scurtă de vreme” (Philippide 1888, p. 11). Cu toate aceste abordări eclectic, autorul intuiește

necesitatea unei delimitări, astfel că separarea între diferitele ramuri filologice „trebuie să stea înaintea noastră ca un ideal la care să tindem” (*ibidem*, p. 12). În același timp, în pofida oportunității unei culturi enciclopedice, specialistul trebuie să se restrângă la un domeniu cât mai bine conturat, să admită „țărnuirea” ariei sale de interes, prin care să se elimine riscul superficialității și al diletantismului:

Alegerea, deci, într-un moment oarecare al activității noastre a unui material precis și cât se poate mai puțin amestecat cu elemente eterogene va fi totdeauna o garanție pentru succesul întreprinderii noastre, oricât de vast ar fi materialul acela, oricât de deosebită materie am alege noi într-un moment oarecare și oricât de puțină aplecare am avea în general de a ni sacrifica munca la unul și același lucru: mărginirea, într-un cuvânt, la un singur gen literar trebuie numai de cât preferită amestecului fără unitate a tot felii de materii disparate luate din tot felii de genuri literare (*ibidem*, p. 14).

Fără a-și nega, însă, aceste disociații, altfel, pertinente și rezonabile, el va reveni, dintr-o altă perspectivă, asupra condiției filologului în cultura universală și în cea română, căruia îi va reproșa, pornind de la exemple ilustre (cu săgeți spre Hasdeu, Gherea sau O. Densusianu), tocmai specializarea strâmtă și excesivă, îngustimea orizontului în care se plasează în multe dintre cercetările întreprinse (Philippide 1900, p. 91–117). Pe de altă parte, ezitățile lui Philippide sunt simptomatice în descrierea disciplinei, din structura căreia ar trebui să se elimine biografismul, dar acceptă, totodată, că „biografiile autorilor sunt foarte trebuitoare pentru înțelegerea istoriei literare” (Philippide 1888, p. 15). El operează o distincție între uneltele biografului și cele ale istoricului literar, celui dintâi solicitându-i imperios o detașare față de materialul analizat, oricât de „sec” ar deveni acesta, și „să se stăpânească de la orice apreciere în bine sau în rău” (*ibidem*, p. 16), adoptând astfel o obiectivitate care să-i garanteze credibilitatea. În schimb, istoricul literar nu poate să rămână pasiv în judecarea fenomenului, ceea ce îl îndreptățește să apeleze la critica estetică a operelor diferiților autori. Aceeași poziție este împărtășită și în privința referințelor bibliografice, elemente ce ar ține mai mult de apanajul istoriei sociale, și nu al celei literare. Și totuși, ele sunt acceptate să facă parte din arsenalul istoricului literar, ca instrumente ale unei metode științifice solide. Perspectiva lingvistică și biobibliografică rămâne însă dominantă pe parcursul sintezei sale, ceea ce o face să se plaseze într-o măsură mai mare în categoria lucrărilor de introducere în filologie și în istoria limbii române literare decât în a celor de istoriografie literară propriu-zisă. Această opțiune metodologică, însoțită de o grilă interpretativă adecvată, va deveni, într-o

anumită perioadă, o constantă a școlii ieșene de istorie literară, fiind preluată și de Gorge Pascu, care concepea istoriografia veche mai mult ca o istorie a textelor. În esență, prin concepția sa privitoare la interpretarea fenomenului literar, Philippide pare a fi mai apropiat de Hasdeu, cu care se aflase într-o adversitate fățișă, decât de Maiorescu și de ceilalți junimiști (Florescu 1996, p. 158).

Pe baza acestor principii, A. Philippide își propune să reconstituie și să ordoneze istoria limbii române literare și, implicit, a literaturii noastre vechi, concomitent cu înregistrarea elementelor bibliografice referitoare la cărțile manuscrise și la cele tipărite în veacurile trecute, precum și a datelor biografice ale autorilor care au scris în perioada respectivă. Cele trei coordonate – bibliografii, fenomene lingvistice, biografii – sunt reluate în cadrul fiecărui secol evaluat în cuprinsul acestui repertoriu, iar informațiile sunt ordonate în mod sincron și după genuri (scrieri religioase, științifice, istorice, poetice, periodice). Iată, bunăoară, o listă a autorilor din secolul al XVII-lea, pe care îi tratează (enumerați în ordinea și transcrierea sa) într-o panoramă cvasicompletă, dar și cu un anume schematism, dând impresia de factologie: ieromonahul Silvestru, popa Ioan din Vinți, Ștefan Fogarași, preotul Ioan din Sâmpetru, Alexandru Dascalul, Teodor Corbea, Ioan Viski, în Transilvania; mitropolitul Varlaam, mitropolitul Dosofteiu, Eustratie Logofătul, Nestor Ureche, Grigore Ureche, Miron Costin, Neculai Costin, Tudosie Dubău, Ioan Neculcea, Neculai Spatar Milescu, mitropolitul Petru Moghilă, în Moldova; Meletie Macedoneanul, Melhisedec, Daniel Andreiu Panonianul, mitropolitul Ungro-Vlahiei Varlaam, ieromonahul Inochentie, mitropolitul Teodosie Veștemeanul, Iordache Cantacuzin, Radu Greceanul, Șerban Greceanul, Filoteiu Sfintagorețul, Udriște Năsturel Herescu, în Muntenia. Sunt mai consistente paragrafele consacrate biografiei cronicarilor moldoveni, între care cel despre Miron Costin, caracterizat, într-o tentă romanțată, drept „franc, viteaz și cavaleresc”. Din veacul următor, un spațiu privilegiat îl ocupă reprezentanții Școlii Ardelene (Ioan Bob, Samuel Klein, George Șincai, Petru Maior, Ioan Budai-Deleanu, Dimitrie Țichindeal, Paul Iorgovici, I. Molnar Müllersheim, Samuel Körösi, George Lazăr, Vasile Aaron), principele Dimitrie Cantemir (comparabil cu „învățații contemporani ai Apusului”) sau Ienăchiță Văcărescu, căruia îi remarcă scurtul „tractat” de prozodie de la sfârșitul gramaticii. Mai multe paragrafe sunt dedicate literaturii populare scrise (denumită și *folklore*), în care autorul include *apocrifele religioase*, precum și diferitele tipuri de cărți populare didactice (*științifice, istorice, poetice*).

Modelul acestui manual „introducător” se întâlnește în scrierile lui Timotei Cipariu, citate de altfel la izvoare, de la *Acte și fragmente* la *Crestomație* sau *Principii de limbă și de scriptură*, care, cu toate limitele apartenenței lor la

„productele filologiei pasionate” (Philippide 2006, p. 122–130), îl vor impresiona în mod constant pe Philippide. Nu același lucru se va întâmpla cu alți doi filologi importanți, B. P. Hasdeu și A. Lambrior, pe care îi va supune, în aceeași scriere rămasă manuscrisă, unei avalanșe dezlănțuite de critici, motivate în parte, deși unele elemente din *Cuvente den bătrâni*, respectiv din *Carte de citire*, menționate ca surse, nu puteau să nu se răsfrângă și asupra construcției *Introducerii*. După cum nici lucrările lui M. Gaster, respectiv *Literatura populară română* și *Chrestomatie română* (ultima cu mențiunea „sub presă”), nu au fost ocolite în elaborarea eșafodajului său documentar.

Desigur, sunt detectabile în lucrare limitele investigațiilor de specialitate din vremea respectivă, o serie dintre supozițiile lui A. Philippide privind datarea, localizarea sau paternitatea unor texte fiind invalidate de cercetarea filologică actuală. Astfel, *Codicele Voronețean* este datat de către filolog, fără argumente, la începutul secolului al XVI-lea, *Psaltirea Scheiană*, pe la 1550, iar *Cazania I coresiană*, între 1570–1580. O localizare greșită este, apoi, cea a *Psaltirii slavo-române*, din 1577, la Sebeș, în consonanță cu opiniile lui M. Gaster și Gr. Crețu, și nu la Brașov. Fără susținere este și filiația pe care el o stabilește între versiunea *Tatălui nostru cu tâlc* din *Codicele Sturdzan* și *Catehismul* tipărit la Sibiu în 1544. Lui I. Budai-Deleanu îi este atribuită eronat drama *Muntenii sau frații gemeni*, în realitate, o traducere a lui Alexandru Beldiman după *Les Ménechmes* de J. Fr. Regnard. Într-o recenzie din „Revista nouă” din 1889 (nr. 4, p. 159–160), Ioan Bogdan îi reproșează înregistrarea Diplomei bărlădene din 1134, dovedită drept falsă, precum și a două evangheliare slavone din secolul al XII-lea, care nu pot fi localizate în acest teritoriu.

Bogația de informații privind manuscrisele și tipăriturile care au circulat în spațiul cultural românesc, precum și modul sistematic de prezentare analitică îi conferă totuși lucrării o anumită însemnătate în orientarea studiilor asupra epocii vechi din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. Prin rigorismul pe care l-a profesat cu multă consecvență în scrierile sale, A. Philippide și-a atras eticheta de savant „încarcerat în disciplina severă a mentalității pozitivistice” (Petrovici, 1935, p. 19), cu toate câștigurile și excesele acesteia, dar care vine să caracterizeze, în acest caz, nu atât cantonarea filologului într-o pletoră de idei rigide, cât un crez imuabil în supremația științei teoretice.

Este de remarcat poziția lui A. Philippide în cadrul dezbaterilor pe marginea conceptului de limbă literară, pentru care va utiliza în lucrări, după modelul francez, termenul de limbă comună. În compendiul din 1888, el pune în opoziție cele două „dialecte stilistice”, respectiv limba vorbită sau populară și limba scrisă. În *Principii de istoria limbii*, profesorul ieșean acceptă existența

unor variante literare în vechiul scris românesc, susținând că „până la 1859 n-a putut exista o singură limbă comună pentru toată românimea, căci în fiecare din provinciile Daciei era plină de provincialisme” (Philippide 1984, p. 13). Punctul său de vedere, prefigurat de M. Gaster, s-a dovedit viabil, fiind îmbrățișat de G. Ibrăileanu, ca și de majoritatea lingviștilor, de la Al. Rosetti, G. Ivănescu, Iorgu Iordan la Emil Petrovici și Ion Gheție. El a lansat, în aceeași lucrare, pentru prima oară, teoria – discutabilă – potrivit căreia limba română literară nu ar avea la bază un anumit grai, ci este rezultatul unei conlucrări între toate graiurile dacoromâne. Prin influența exercitată de operele scriitorilor moldoveni, poziția hegemonică a graiului muntean a fost treptat estompată, iar spre sfârșitul secolului al XIX-lea ar fi început „să se fixeze ca limbă comună un compromis între dialectele diferitelor provincii românești” (*ibidem*), idee care va deveni ulterior port-drapelul școlii lingvistice ieșene.

Omul de știință nu pregetă să pășească, la anumite intervale, în agora literară, punându-și în valoare, de fiecare dată, combativitatea sa explozivă, într-un stil inconfundabil, uneori pretențios. Într-un articol intitulat *Idealuri* (Philippide 1892, p. 1015–1023, 1893, p. 289–320), el se angajează deschis în disputa junimiștilor cu C. Dobrogeanu-Gherea, persiflând multe dintre tezele și poncifurile doctrine ale criticului. Nu acceptă, de pildă, neglijarea tradiției literare, căci orice creator al unei opere de valoare trebuie „să se împărtășească mai întâi din cultura deja existentă”. Este adeptul amoralismului în literatură, susținând că idealurile „înalte” nu pot să conducă decât la simple lucrări moralizatoare. De aici și concluzia sa după care nu idealul scriitorului va produce automat opere „durabile, adică adevărate și înțelese și frumoase”, ci alte împrejurări ce țin de cultură, inteligență sau gustul de a scrie. În acești termeni tranșanți, polemistul disecă cu aplomb întreaga perspectivă deterministă asupra artei promovată de criticul de la „Contemporanul”, cu toate că în unele pasaje, cu precădere din partea a doua a studiului, devine prolix. Replica adversarului său nu va întârzia, ea fiind dată într-un articol intitulat *Idealurile sociale și arta* din „Literatură și știință” (I, 1893, p. 247–272). Gherea nu ezită să taxeze aici pamfletul lui Philippide (ortografiat Filipide!) drept „confuz, fără început și fără sfârșit, cu o mulțime de chestii abordate, însă fără șir, fără sistem, fără o idee conducătoare”. Față de pledoaria acestuia mult mai aplicată, cu o retorică exersată, dar închistată în sociologismul său funciar, profesorul găsește de cuviință să nu mai reacționeze.

Într-un alt articol, *Istoria și critica literară*, subintitulat *Un raport asupra Catedrei de istoria literaturii române de la Universitatea din Iași*, Philippide va reitera schema tipurilor de interpretare a operelor literare („lucrurile povestite”),

care fusese descrisă și în *Introducere în istoria limbei și literaturii române*, însă puțin simplificată de data aceasta, prin renunțarea la critica așa-zis externă:

Iar mai înainte de a face povestirea lucrului, istoricul literar trebuie să cunoască în mod prealabil limba în care lucrul e scris (interpretare gramaticală), genul literar din care el face parte (interpretare generică), stilul autorului (interpretare individuală), și trebuie să priceapă lucrul (interpretare istorică). Și, tot așa, mai înainte de a face povestirea lucrului, istoricul literar trebuie să cerceteze în mod prealabil dacă el e scris în limba poporului căruia se atribuie (critică gramaticală), dacă are caracterele specifice ale genului literar cutare ori cutare (critică generică), dacă posedă stilul autorului căruia se atribuie (critică individuală), dacă posedă cunoștințele poporului căruia se atribuie (critică istorică) (Philippide 1906, p. 38).

Tabloul criticii și al istoriei literare contemporane i se pare dezolant, acestea fiind subminate de subiectivism și de lipsa de imparțialitate, de diferite „elucubrații” izvorâte din dorința originalității cu orice preț. Aluziv, fără a-i numi direct, sunt vizați, printre alții, Aron Densușianu, detractor al lui Eminescu, apoi H. Sanielevici, cu intervențiile despre „morală” lui Sadoveanu din „Curentul nou”, dar și Titu Maiorescu și C. Dobrogeanu-Gherea. A. Philippide încearcă să traseze încă o dată profilul istoricului literar autentic, pe care îl întrevede ca „un altfel de om decât un critic improvizat, cu criterii ad-hoc, pătimaș partizan ori dușman” (*ibidem*, p. 43). El rămâne reticent față de analiza după criterii estetice a poeziei, gen pe care îl consideră, în mod aberant, în virtutea crezului său pozitivist, inferior științei și istoriei. Față de *Introducerea* din 1888, în care admitea că istoricul, spre deosebire de biograf, poate profesa și o critică estetică, de data aceasta este mult mai exclusivist, susținând că „productele literare înregistrate de istoric sunt pentru acesta numai niște manifestări ale naturii, care trebuiesc *pricepute*, nu lăudate, nici batjocorite” (*ibidem*, p. 44). Abia în 1939, G. Călinescu va statua legătura indisolubilă dintre critica și istoria literară, supuse, deopotrivă, primatului criteriului axiologic, afirmând categoric: „O istorie literară fără scară de valori este un nonsens, o istorie socială arbitrară” (Călinescu 1968, p. 83).

Virtuțile de polemist redutabil ale lui A. Philippide sunt evidențiate pregnant și în seria de foiletoane, publicate în „Viața românească”, având ca temă „specialistul român”, o diatribă privind modul tendențios în care, prin intermediul unor „fraze goale, generalități fără miez”, ajung să fie promovate falsele valori. Convins că recenzia este „o istorie literară în mic”, iar cititorul trebuie să descopere în ea „reflexul fidel al operei însăși”, cu obligația ca recenzentul „să cetească

cu adevărat”, el găsește suficiente exemple care nu confirmă aceste cerințe elementare. Mai mult, cu intenția de a oferi un model după care trebuie alcătuită o recenzie, supune dicționarul lui H. Tiktin unor critici aplicate, pătimăse, uneori nedrepte, în urma cărora încheie sarcastic: „Tare mici mai sunt oamenii cei mari când îi cunoști de-aproape”. Nici alți „specialiști” nu sunt scutiți de observații, uneori tăioase, precum cele care îi ținteau pe G. Weigand sau pe Sextil Pușcariu, chiar fostul său protector, Titu Maiorescu, este admonestat fără prea multe scrupule, cu un îndemn către cititori de a se emancipa „de tirania verdictelor” acestuia. El îi reproșează magistrului limitele gândirii sale critice, faptul că „se lasă înșelat de aparențele științei” și confundă știința cu perfecțiunea formei științei, prin promovarea acelei „forme goale”, nefiind capabil să judece operele și din punctul de vedere al conținutului:

Aceasta nu înseamnă că Dl. Maiorescu *cu bună hotărâre și cu știință* a încurajat acea *formă goală*, contra căreia a avut pretenția de a se lupta. D-sa a făcut aceasta din *neștiință*, căci D-sa, în afară de *poezie*, pe ale cărei fond și formă le stăpânește destul de bine și asupra căreia a stabilit chiar o teorie, poate originală, *arta pentru artă*, nu știe decât *metafizică și logică*. Însă ori că știi metafizică, ori că nu știi nimic e tot aceea; iar logica, cum știe oricine, e *știința formei goale*. Fiind astfel, oricât de multă bunăvoință ar fi avut Dl. Maiorescu de a judeca operele specialistului român și din punct de vedere al cuprinsului, n-ar fi putut (Philippide 1907, p. 77).

Colaborarea lui A. Philippide la „Viața românească”, pentru care va deveni un veritabil „mentor din umbră” (Oprîșan 1987, p. 10), fără implicații ideologice, totuși, marchează despărțirea definitivă de ambianța „Junimii”, nu însă și abdicarea de la principiile critice pe care și le asumase de la început. Spirit acid, incomod, dar atras de construcții solide, eruditul profesor ieșean se întâlnește pe aceeași undă, în panteonul lingviștilor și al filologilor români, cu un alt mare șef de școală, Sextil Pușcariu, mai presus de ostilitatea în care s-au aflat deseori. Amândoi au fost teoreticieni exemplari ai limbajului, au întemeiat instituțiile de profil, și-au legat numele, într-un fel sau altul, de Dicționarul tezaur al limbii române, și-au repudiat efuziunile lirice ale tinereții și au îmbrățișat sporadic filologia, critica și istoria literară, mai mult însă decât un simplu *violon d’Ingres*. Undeva, în posteritate, ei rămân, totuși, afini.

DOCUMENTAR
SEXTIL PUȘCARIU

Sextil Pușcariu și editarea textelor vechi³⁶

Studierea unei laturi aparent periferice a personalității creatoare a lui Sextil Pușcariu, aceea de editor și îngrijitor de texte, poate dezvălui filologului de azi aceeași exemplaritate în abordarea fenomenului lingvistic și literar. Este mai puțin cunoscut faptul că S. Pușcariu a coordonat, între anii 1922–1924, colecția populară „Cartea cea bună” de la Cultura Națională, editând scrieri ale lui Constantin Negruzzi, Vasile Alecsandri și Mihai Eminescu, cel din urmă prefațat de Lucian Blaga. Dar ceea ce i-a conferit o anumită notorietate în istoria textologiei românești a fost publicarea, în 1914, în colaborare cu Alexe Procopovici, a uneia dintre cele dintâi ediții critice riguroase prin metoda transcrierii interpretative: Diaconul Coresi, *Carte cu învățătură (1581)*. Restituirea *Cazaniei a II-a* a lui Coresi, apărută la Brașov, una dintre tipăriturile reprezentative din secolul al XVI-lea, a fost inițiată de Ioan Bogdan, în calitatea sa de președinte al Comisiunii Istorice a României, căruia îi este și dedicată cartea. Corespondența dintre istoric și Sextil Pușcariu, purtată între 1910–1914, oferă amănunte semnificative privind gradul de implicare a celui din urmă, etapele parcurse în pregătirea ediției și efectuarea corecturilor de tipar³⁷.

Vom valorifica în această intervenție un material documentar rămas necunoscut, constând atât din pagini de corespondență, avându-i de această dată ca protagoniști pe George Giuglea și, respectiv, pe Al. Procopovici, aflați într-un dialog epistolar cu Sextil Pușcariu, cât și piese din „arhiva” ediției, preconizată să apară în două volume, dintre care doar primul a văzut lumina tiparului.

³⁶ Articol publicat inițial în „Caietele Sextil Pușcariu”, I, 2013 (2015), p. 147–156.

³⁷ Scrisorile dintre cei doi au fost publicate și comentate în Istrate 1977, p. 36–48; Istrate 2001, p. 186–221.

Ideea unei posibile colaborări, nematerializată în final, a lui G. Giuglea la realizarea ediției a fost reiterată și în corespondența lui Ioan Bogdan cu Sextil Pușcariu, publicată de Gavril Istrate. În fondul „Sextil Pușcariu – corespondența primită”³⁸, se află și un set de 28 de scrisori inedite adresate savantului de către G. Giuglea. Una dintre scrisori, datată 29 decembrie 1910, aduce câteva clarificări privind discuțiile care au premers alegerea colaboratorului în activitatea de editare. Reproducem o parte din acest prim document epistolar:

[...] Dl Bogdan m-a întrebat dacă aş putea să ajut la publicarea unui text vechi românesc, care s-a încredințat D-voastră. Mi-a spus că e vorba de colaționarea mai multor manuscrise.

N-am decât să fiu mulțumitor Dlui Bogdan și D-voastră că v-ați gândit și la ajutorul ce l-aș putea da eu. În domeniul filologiei noastre atât de sărac în oameni, trebuia luate în vedere și puterile cele mai modeste.

Totuși, îmi dau seama de greutatea, timpul lung ce-l va cere și responsabilitatea unei astfel de lucrări, mai ales, când în fruntea Comisiunii Istorice se află d. Bogdan.

Așa fiind, îmi permit a vă întreba pe Dv., ca specialist, cum veți înțelege această lucrare, după câte manuscrise să se facă colaționarea? Eu voi face apoi o probă ca să văd în cât timp se va putea face, de ex., o foaie, pentru ca să mă conving dacă s-ar putea da lucrarea mai în scurtă vreme, fiindcă d. Bogdan spunea că ar fi bine să se facă cât mai repede. Dar, cum timpul ne e scump tuturor, când mai ales îl întrebuițăm pentru nevoile zilnice, ar fi greu să mă angajez la lucrări prin care aş încurca pe alții, cu toată bucuria ce aş avea să contribui și eu la lucrări de știință importante.

Eu i-am spus, de altfel, dlui Bogdan că aş putea consacra, cel mult, două jumătăți de zi pentru asemenea lucru. Rămâne însă să văd cuvântul D-voastră.

Am citit în „Tribuna” părți din studiul ce l-ați făgăduit că-l continuați în mai multe numere³⁹. Ați avut o idee foarte nimerită.

³⁸ Arhiva Sextil Pușcariu (ASP) este păstrată la Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu”, în urma dispoziției testamentare a nepoatei savantului, lingvista Magdalena Vulpes (1936–2003).

³⁹ Este vorba de serialul *Din carnetul unui filolog*, apărut în „Tribuna” (Arad), XIV, 1910, nr. 278, p. 1–3; nr. 279, p. 13–14; nr. 280, p. 13, XV, 1911, nr. 1, p. 5–6; nr. 6, p. 1–4; nr. 14, p. 2–4; nr. 17, p. 1–3; nr. 29, p. 2–4; nr. 38, p. 1–2; nr. 41, p. 2–4; nr. 53, p. 2–3; nr. 105, p. 1–2; nr. 109, p. 2–4.

Filologia, înainte de toate, ar trebui vulgarizată, pentru că studiază limba care e pe buzele tuturor.

V-am mulțămît astă-vară că mi-ați trimis și mie studiul asupra reconstruirii limbei străvechi românești. Foarte interesantă, între altele, reconstruirea a două regiuni lingvistice deosebite, după existența celor 2 forme: *staur* și *staul*.

Păcat că nu se ocupă mai mulți de problema vechimei noastre la nordul Dunării, care nu s-a lămurit încă deplin și [pe] care cred, și eu, că numai filologia o va lămuri desăvârșit în cele din urmă.

D. Iorga însă nu vrea să creadă în această putere a filologiei...

Aud că s-ar fi ocupat și la curs de această chestiune, aducând în discuțiune și cartea D-voastră [...].

Deschidem aici o paranteză explicativă. Ultimele rânduri citate din scrisoarea lui Giuglea au în vedere lucrarea lui Sextil Pușcariu asupra reconstrucției românei primitive, care tocmai apăruse în germană (Pușcariu 1910), precum și luarea de poziție a lui N. Iorga față de această scriere. În recenzia pe care o va publica în „Neamul românesc literar”, istoricul remarca acuitatea acestui „cercetător tânăr, care a dovedit totdeauna interes pentru problemele nouă în specialitatea sa” (Iorga 1910, p. 465–466). În acest sens, contribuția acestuia privind reconstituirea vechii limbi românești poate fi apreciată drept „o *hotărnicie*, o *alegere* pentru a ieși din *devălmășia* păgubitoare de până acum” (*ibidem*, p. 466–467). N. Iorga nu acceptă însă ca filologul să intre pe tărâmul istoricului, arătându-se sceptic față de instrumentarul pe care îl are la îndemână, fapt pentru care încearcă, orgolios, o subtilă punere la punct a acestuia:

Terenul cel sănătos e deci chiar acela pe care, cu câteva pagini înainte, îl arătase d. Pușcariu însuși. Filologia în marginea filologiei. Iar, afară de cazuri excepționale, în ce privește faptele istorice, dacă acestea sunt contestate între istorici, nu aprecierea filologului va hotărî (*ibidem*, p. 467).

Idea colaborării lui G. Giuglea cu S. Pușcariu la realizarea ediției va fi abandonată, poate și datorită rezervelor celui dintâi de a se angrena efectiv la o asemenea muncă presantă. Acesta lucra pe atunci la Biblioteca Academiei din București, iar abia după 1919 se va integra școlii lingvistice clujene. Ca urmare a acestor tatonări, bucovineanul Al. Procopovici, unul dintre emulii lui Sextil Pușcariu, este cooptat alături de magistrul în operațiile de editare, pe care le va efectua cu multă acribie, fapt reflectat și în corespondența lor. Într-una dintre

scrisori, datând din 28 iunie 1912, Al. Procopovici face dovada unei implicări efective în munca de corectare și de colaționare a transcrierii, el emițând, printre altele, supoziții privind proveniența originalului pornind de la sintagmele *grecește* și *elinește*:

Vă trimit coala 11, pentru că am făcut la pg. 162 o corectură nouă pe care doresc s-o controlați. Cred că îndreptarea aceasta nu mai trebuie motivată. Astfel, lucrul acesta devine de tot clar și ca construcțiune, și ca înțeles, și se potrivește f. bine cu totul ce se opune la pg. 177 (ms.). [...] Poate în loc de Θ ar trebui scris *e*, nu *ias-te*. Dar mai adese urmând la Coresi mai multe greșeli de tipar după olaltă, observăm că e tot același cuvânt care se tipărește greșit. [...]

Am arătat odată că originalul grec<esc> al lui Coresi trebuie să fie din sec. VII. La pag. 162 se vorbește de o dreptate „creștinească” și una „elinească”. Filipica aceasta arată că pe timpul predicătorului trebuie să fi existat o „rătăcire elinească”. Cunoaște Coresi cuvântul „grecește” și face vreo deosebire între acesta și „elinește”?

Într-o altă scrisoare, expediată din Cernăuți în 19 iulie 1912, Al. Procopovici îi comunică mai multe detalii privind transcrierea și interpretarea textului coresian, propunând o serie de soluții la care solicită, punctual, acordul lui Pușcariu:

[...] Vă trimit coala 13 ca s-o mai vedeți o dată. La pg. 194, r. 10 prefer virgula după *legiei*. Înțelesul cred că este clar: Crucea cu care se pedepsiau păcatele cele mai mari și care era fără de cinste după legea veche numai pentru b<i>s<erica> slavă a fost⁴⁰. [...]

La pg. 198, r. 4. Cred că ar trebui totuși să facem alineatul la *Iarăși* și nu la *După*. Greșala se poate îndrepta ușor, zețarul n-are decât să plaseze cuvintele *va priimi* în cele dintâi 3 rânduri ale paginei. Ca să nu ne mai încurcăm însă cu variantele, *nu* tipărim cursiv cuvintele din evangh<elii>.

La pg. 199, r. 27 și urm. Punctuația mea corăspunde mai mult celei a lui Coresi, argument care n-are multă valoare. Pe *învățămune* nu l-am interpretat ca un fel de conjunctiv, ci *ca* = cum, precum. *Ca* mi se pare că se mai găsește cu funcțiunea aceasta la Coresi. Vă comunic interpretarea mea, despre care nu sânt convins ca este

⁴⁰ Pușcariu adnotează: *bine!*

ireproșabilă, dar nici *arătându* ca *cu duhul sfânt* = înfățișându-se ca d<u>hul sf<ânt> nu mă satisface. Admițând însă interpretarea Dvoastră, aș face următoarea punctuație: ... a răbda: *arătându* ca *cu duhul*, în *troiță desfârșită închinăciune învățamu-ne*. Că *duh* iaste etc. Adecă: lui Dzeu ne-am închinat totdeauna, ne închinăm și fiului de când a fost pe pământ, și acum, înfățișându-se Dzeu în chipul Duhului sfânt, ne-a învățat (învățamu-ne) să ne închinăm troiței desăvârșite. În cazul acesta am accepta întocmai punctuația lui Coresi.

Eu interpretasem astfel: Dzeu-fiul, înălțându-se la ceriu, n-a voit să lase pe apostoli singuri și s-a pogorât de Rusalii în mijlocul lor cu Dzeu, duhul sfânt. Să nu îndrăznim a suporta fără a îngenunchia vederea aceasta, dovedindu-se (= arătând) – precum am învățat a ne închina și D<u>hului sf., nu numai tatălui și fiului, închinându-ne troiței desăvârșite (cu D<u>hul sf. în troiță etc.) – că duh este Dzeu. [Deci, fiind „îndrăznitori” față de d<u>hul sf., am fi îndrăznitori și față de Dzeu], și cine se va închina lui Dzeu se cade să se închine lui Dzeu-duhul (duhului) și lui Dzeu-fiul (adevărului, celuia ce a propovedit cuvântul adevărului).

Vă rog să hotărâți. Mă gândesc acum că *aratând* etc. = înfățișându-se ca etc. merge de tot bine și cred că rămânem la interpretarea aceasta, cu punctuația pe care am arătat-o sus.

Pag. 199, r. 35. Cred că Coresi putea să traducă *d-zeiasca și sfințit* *besearecă*, chiar dacă n-o fi vorbit așa. Coresi traduce adese, mai cu seamă când atributele să grămădesc, cuvinte, nu propozițiuni, și atunci firește că acordul nu iese bine uneori. Probabil că în același fel se explică și forme ca *viață-făcătoriu* (r. 32). Cred însă că e bine să transcriem *sfințită*, arătând greșala în nota de jos. Am putea scrie și *sfințita*, dar mult mai adese în astfel de cazuri Coresi are forma nearticulată. [...]

La pag. 207, r. 19 și urm. Nu pare prea lămurit. Nu s-ar putea închide parantezul după *Dzeu* (r. 20), punându-se virgula după *împăratul* (r. 21)? Mi se pare că am mai discutat locul aceste, dar nu mai ții minte cum l-am explicat.

Corectura I merge foarte încet [...].

În fine, într-o scrisoare din 28 iulie 1912, este anunțată finalizarea corecturii I, precum și semnalarea unor variante date după exemplarul din *Tâlcul evangheliilor* consultat la Biblioteca Centrală din Blaj (aflat acum la BAR Cluj):

Vă trimit corectura I. Cred că nu e nevoie s-o citați întregă. Controlați, Vă rog, locurile însemnate cu roșu (creion) în mss. Poate e nevoie de vreo notă, care nu s-ar mai putea adăuga după paginație. Se pare că în 2–3 locuri au fost sărite vro 2 cuvinte. Nu știu ce facem cu astfel de greșeli de tipar. Adăugăm cuvintele în text sau dăm la urmă explicația convenită? La urma urmelor, acele locuri se pot explica poate și așa, deși nu e probabil că în 600 pagini tipărite să nu se găsească și astfel de greșeli de tipar. S-a întâmplat ca și zețarul nostru a sărit vro câteva cuvinte chiar într-un loc, unde s-ar putea presupune o astfel de lipsă la Coresi (pg. 291). – La variante – pg. 290, pare-mi-se – e de îndreptat ceva după notele ce le-am luat la Blaj.

Văzând corectura aceasta, Vă rog să-mi scrieți, dacă e nevoie să Vă trimit și de aci înainte corectura I [...].

Iată, așadar, câteva aspecte relevante din laboratorul de editare a *Evangheliei cu învățătură* din 1581, prin care Sextil Pușcariu își etalează, aparent din umbră, virtuțile de filolog, atent la stabilirea și transpunerea cât mai fidelă a textului. Dacă Al. Procopovici va efectua transcrierea propriu-zisă, S. Pușcariu va decide asupra diferitelor modalități de interpretare a grafiei, realizând revizia textului în diferite faze, inclusiv după colile pregătite pentru tipar. O simplă confruntare ne dovedește faptul că majoritatea observațiilor lui Al. Procopovici au fost acceptate și operate în textul final al ediției.

Într-o scurtă prefață la ediția publicată în 1914, editorii avertizau că primul volum este rezervat textului propriu-zis, urmând ca un al doilea volum să cuprindă, pe lângă partea de gramatică, note și glosar, o introducere în care să se specifice „principiile de care am fost călăuziți la editare”. Deși nu a mai fost întregită prin studiul filologic promis, ediția este dotată totuși în subsolul textului cu un aparat critic adecvat, care cuprinde note referitoare la grafia sau la posibilele interpretări ale grafiei textului, precum și diferențele de ordin fonetic, morfologic și lexical înregistrate de *Tetraevanghelul* lui Coresi (1561), *Tâlcul evangheliilor* (c. 1567–1568) și *Evangheliarul* lui Radu de la Mănăcești (1574), acesta din urmă după transcrierea lui M. Gaster. Referitor la stadiul pregătirii celui de-al doilea volum al ediției *Evangheliei cu învățătură*, Sextil Pușcariu nota în jurnalul său, pe data de 27 februarie 1917, că

e scos pe fișe întreg glosarul și anume până la pag. 100 cuvânt de cuvânt, până la pag. 250 toate cuvintele care din punct de vedere gramatical cuprind ceva interesant, iar de la 251 înainte

aproape numai cuvintele de interes lexicografic. Aproape 20 000 de fișe așteaptă, așezate după alfabet, de a fi preluate în glosar. Materialul acesta [...] va fi apoi lucrat în *Gramatică*, arătându-se toate particularitățile fonologice, morfologice, derivative, lexicografice și sintactice (Pușcariu 1978, p. 193).

În Arhiva Sextil Pușcariu am identificat întregul material lucrat pentru cel de-al doilea volum, o parte fiind redactată deja, iar altă parte excerptată și ordonată în mai multe cutii, evaluate ulterior de editori la peste 50. 000 de fișe (vezi *infra*). Un text inedit pe care îl prezentăm acum (cota ASP 30), cu grafia recunoscutibilă a lui Sextil Pușcariu, constă într-o introducere la *Glosar*, o expunere detaliată de principii (publicată *in extenso* în Anexă), care probează faptul că cel de-al doilea volum al ediției depășise stadiul de proiect, fiind redactat deja în mare parte, așa cum mărturisește cu probitate în *Memorii*. În textul pe care îl comentăm, lexicograful redutabil, care își câștigase deja o experiență prin elaborarea primelor fascicule din *Dicționarul limbii române*, formulează la început câteva principii generale care ar trebui să stea la baza oricărui glosar, urmate de o serie de norme de ordin tehnic, însoțite de exemplificări adecvate. Autorul pornește de la ideea că un glosar are menirea „de a fi cât se poate de util cu cea mai mare economie posibilă de spațiu”. În acest sens, el precizează că „bogăția și extensiunea unui glosar trebuie să se acomodeze scopului întreg al ediției”. În cazul de față, în care se urmărește un „scop aproape exclusiv filologic”, această componentă de neeludat a unei ediții critice este pusă în valoare într-o măsură mai mare decât în situația în care se editează un text doar pentru valoarea sa istorică sau literară intrinsecă. Aparatul critic va viza atunci doar „înțelegerea” textului, iar munca de editare are în vedere, cu precădere, alcătuirea indicelui, dar nu și a glosarului, redus numai la clarificarea sensului unor cuvinte mai greu de înțeles. Pentru S. Pușcariu, tipăritura lui Coresi constituie un incontestabil document lingvistic, prin intermediul căruia poate fi cunoscută limba română de la sfârșitul secolului al XVI-lea, putându-se reconstitui astfel „gramatica acestei limbi”. În funcție de aceste deziderate, un glosar nu poate fi restrâns doar la explicarea unor cuvinte rare sau puțin cunoscute, care să faciliteze înțelegerea textului, ci trebuie să reflecte cât mai fidel „imaginea tezaurului de cuvinte” aflat în bagajul lexical al lui Coresi.

Sextil Pușcariu întrevăde cu claritate locul pe care îl ocupă glosarul în configurația unei ediții, criteriile de alcătuire a acestuia și modul în care este structurat, normele esențiale după care se ghidează de regulă editorii. Pentru aceștia, formația de lexicografi, în general, și cea de redactori ai *Dicționarului*

Academiei, în special, se dovedește a fi deosebit de utilă în privința soluțiilor adoptate. De exemplu, în legătură cu alegerea citatelor ilustrative pentru cuvintele care prezentau „un deosebit interes din punctul de vedere al dezvoltării lor semantice sau servesc spre elucidarea unor probleme etimologice”, nu s-a optat pentru analizarea lor în cuprinsul glosarului, ci într-un capitol distinct de lexicologie din cadrul studiului introductiv. Filologul este conștient de faptul că glosarul este o lucrare exclusiv analitică, iar „deslușirile” lexicologice trebuie tratate într-o parte introductivă, sintetică. Pe de altă parte, acceptă și inserarea unor citate scurte, date în paranteze, atunci când se impune scoaterea în relief a unor „întrebuințări” lexicale.

Conceput pe aceste coordonate, glosarul nu se limitează doar la înregistrarea și explicarea cuvintelor, ci este considerat, totodată, „o lucrare pregătitoare” pentru elaborarea unui Dicționar istoric al limbii române.

Materialul documentar inedit pe care l-am prezentat oferă suficiente premise pentru filologii actuali de a-și asuma restituirea și finalizarea ediției critice a *Evangheliei cu învățătură* a lui Coresi, pe care Sextil Pușcariu, împreună cu Al. Procopovici, o publicaseră parțial în urmă cu peste un secol.

Anexă

SEXTIL PUȘCARIU, *GLOSARUL*

O normă pentru alcătuirea glosarelor edițiilor de texte nu există, afară doară de principiul de a fi cât se poate de util cu cea mai mare economie posibilă de spațiu. Bogăția și extensiunea unui glosar trebuie să se acomodeze scopului întreg al ediției. Pentru noi, care urmărim un scop aproape exclusiv filologic, glosarul are o importanță cu mult mai mare decât pentru cel ce editează un text pentru valoarea sa istorică sau literară. În cazul din urmă, aparatul filologic servește numai spre înțelegerea textului și grija principală a editorului se va îndrepta la alcătuirea *indicelui*, nu a *glosarului*, care va avea să clarifice numai sensul cuvintelor grele de înțeles. Pentru noi, *Evangheliarul cu tâlc* al lui Coresi e un bogat document lingvistic, care ne dă prilej să cunoaștem limba românească la sfârșitul veacului al XVI-lea; pe baza lui vrem să reconstruim gramatica acestei limbi. O parte principală a gramaticii e lexicografia, iar glosarul cel mai important capitol al ei. Prin urmare, nu ne putem restrânge, în glosar, la relevarea unor cuvinte rare sau

la clarificarea înțelesului unor vorbe care îngreunează înțelegerea textului, ci trebuie să dăm însăși imaginea tezaorului de cuvinte întrebuițate de Coresi, ținând seamă de toate întrebuițările lor lexicografice.

Un glosar ideal ar fi deci acela care ar înregistra, cu o împărțire rațională a materialului rânduit alfabetic, t o a t e cuvintele, cu indicarea t u t u r o r locurilor în care le întâlnim în text. Urmarea acestui princip la un text de peste 550 de pagini ar însemna însă o muncă – în mare parte mecanică – care ar cere 2–3 ani de lucru intensiv și al cărei folos real nu stă în raport cu vremea cheltuită. Cum vremea e dușmanul cel mai mare al oricărui muncitor pe ogorul științei, principiul economiei trebuie să ne preocupe mai mult decât vanitatea de a ajunge idealul unei lucrări și deci a trebuit să facem un compromis și în privința aceasta. Calea pe care am ales-o a fost următoarea: Am extras vorbă de vorbă – dar absolut toate cuvintele, nefăcând excepție nici cu articolele și cu cuvintelele enclitice și proclitice – cele 99 de pagini dintâi, deci aproape a cincea parte din întreg textul. Din cele patru părți următoare, am căutat să extragem mai întâi cuvintele pe care nu le-am întâlnit pe cele 99 pagini dintâi – pentru ca în glosar să fie cuprinse toate cuvintele textului – apoi pe acelea care au un înțeles nou și, în sfârșit, pe cele ce prin înțelesul, forma, întrebuițarea sau construcția lor ni se păreau remarcabile. Astfel am adunat un material foarte bogat, de peste 50 000 de fișe, care, deși nu dă imaginea completă a tezaorului lexical, totuși cuprind tot ce e remarcabil și fac posibil, prin indicarea paginei (în numărător) și a rândului (în numitor), controlul și aflarea cuvântului în text.

Disponând de un material de fișe atât de bogat, grija noastră dintâi a fost să micșorăm după putință extensiunea glosarului, eliminând din el tot ce ni se părea de prisos și să facem atâta economie de spațiu cât permitea utilitatea și claritatea lucrării.

Fiindcă în partea gramaticală a acestei lucrări au fost relevate toate fenomenele fonologice, morfologice, derivative, sintactice și lexicologice care ni s-au părut caracteristice pentru limba lui Coresi, ne-am putut restrânge în glosar la partea curat lexicografică. Cu alte cuvinte, variantele fonologice și formele morfologice n-au fost relevate în glosar și cuvintele s-au dat sub forma nominativului la nume și a infinitivului la verbe, fără a se deosebi dacă bunăoară

un substantiv masculin se termină în *-ŭ* sau *-u* (după cum era urmat de un cuvânt enclitic sau nu), dacă verbul se întrebuițează la prezinte sau la aorist sau la gerundiu etc. Pronumele, verbele ajutătoare etc., care din punct de vedere lexical nu prezintau nicio particularitate remarcabilă, ale căror forme însă erau de un interes deosebit gramatical, au fost citate în partea morfologică a lucrării, cu toate formele și cu toate locurile din text, iar la glosar s-a putut face o simplă retrimiteră la §§ respectivi din gramatică. Tot astfel cele mai multe dintre conjuncțiuni, prepozițiuni și adverbii au fost tratate pe larg în partea sintactică a gramaticii. Conjuncțiunile și prepozițiile nu au, cu alte cuvinte, un *înțeles* pregnant, ci exprimă numai un *raport gramatical*, cum reiese din întrebuițarea lor în unire cu alte cuvinte; ele pot fi tratate deci mai bine în sintaxă decât în lexicon. Dar și unele adverbii – cel puțin acelea care prezintă în textul nostru particularități deosebitoare de limba de azi – puteau mai bine fi tratate în partea sintactică, unde, prin economia de spațiu urmărită în glosar, nu eram împiedecați ca să dăm citații mai lungi din text și deci să ilustrăm prin exemple cele susținute.

Tot trebuința aceasta, de a ilustra prin citații diferitele sensuri ale cuvintelor, ne-a hotărât ca să scoatem din glosar și să tratăm în capitolul intitulat „lexicologie” acele cuvinte care prezintau un deosebit interes din punctul de vedere al dezvoltării lor semantice sau servesc spre elucidarea unor probleme etimologice. Căci glosarul nu ne putea dispensa de acest capitol, care pe nedrept se neglijează de cei mai mulți editori de texte. Glosarul poate numai înregistra, în ordine alfabetică, cuvintele, el nu poate da deslușirile lexicologice necesare; glosarul e o lucrare pur analitică, alături de care trebuie să existe și o parte sintetică.

Tot astfel în „Note” de multe ori a trebuit să explicăm întrebuițarea figurată, improprie, greșită sau stângace a vreunui cuvânt sau să recunoaștem că nu l-am putut înțelege. Printr-un asterisc așezat în urma fracțiunii ce arată locul în text, am atras atenția cetitorului că în note va găsi mai multe explicări decât i s-a putut da în glosar. Astfel, bunăoară, la cuvântul *neplecare*, în glosar aflăm, în loc de orice altă explicare: 293/22*, adică o trimitere la nota ce se face despre acest cuvânt întrebuițat în rândul 22 al paginii 293 din text, unde se dă o explicare mai lungă ce nu se putea repeta, din lipsă de spațiu, în glosar.

După ce am limitat astfel materialul față de diferitele capitole ale gramaticii, a trebuit să ne dăm seama întrucât avem să revelăm particularitățile de natură pur lexicală ale singuraticelor cuvinte.

În privința aceasta iarăși nu există o normă. Numai bunul simț ne poate călăuzi. Foarte utile sânt observările lui Jan Urban-Jarník, un maestru în alcătuirea glosarelor. Mai folositoare ne-au fost, ca redactori ai Dicționarului Academiei, experiența ce am făcut-o cu glosarele existente, ale căror merite și scăderi am avut ocazia să le cunoaștem de nenumărate ori. Căci un glosar ca cel de față nu are a lămuri numai pe cetitor asupra înțeleșurilor cuvintelor întrebuițate în textul nostru, ci este și o lucrare pregătitoare pentru alcătuirea Dicționarului istoric al limbei române. Dându-ne seama și de această menire a glosarului, n-am dus până la extrem principiul economiei, ci am căutat, prin citațiuni scurte, date în paranteze, să relevăm întrebuițări lexicale vrednice de a fi scoase în relief.

În general, după cuvântul tipărit **cu aldine** în fruntea articolului (dintre cuvintele variabile, substantivele în nominativ singular, adjectivele și pronumele în nominativ singular masculin și feminin, verbele în infinitiv) urmează, cu literă dreaptă, definiția gramaticală, cu scurtările uzuale (vezi lista lor în nota de la pagina primă a glosarului). Când un adjectiv se întrebuițează și ca substantiv, sau invers, de obicei formele se dau promiscue (căci, de cele mai multe ori, în funcțiune predicativă, nu se poate preciza dacă avem a face cu un adjectiv sau cu un substantiv), mai rar se dau întâi locurile cu o întrebuițare și apoi cu alta (după semnul ||), ceea ce se face de obicei cu adjectivele întrebuițate ca adverbiu. La verbe de regulă se deosebește (prin punct și virgulă [;] sau prin liniuță [-]) forma transitivă (uneori și cea absolută) de cea intransitivă și de cea reflexivă.

După această deosebire gramaticală (care însă adesea, în același timp, cuprinde și o deosebire de sens), se dă traducerea în limba românească modernă, *cu litere cursive*. Remarcăm că atunci când cuvântul are același înțeles ca și azi, de obicei nu mai dăm această traducere (ceea ce va să zică că, de câte ori traducerea lipsește, sensul e cel modern, căci uneori – și în acest caz se citează și propoziția – traducerea n-am dat-o fiindcă sensul nu ne-a fost clar). Numai când, afară de sensul modern, cuvântul are și alte sensuri, se dă traducerea românească și când e aceeași ca vorba din

titlu. Rareori, când în nemțește sau franțuzește există un corespondent pregnant, care arată în același timp în care înțeles de astăzi vrem să fie priceput corespondentul modern pe care l-am dat, se dă și acesta, cu cursive și în paranteze, d. ex., la „silă” se dă germ. „Vergewaltigung”, ca să indicăm că cuvântul românesc nu trebuie înțeles în sensul din celelalte multe accepțiuni ale sale (d. ex. germ. „Überdruss”). În traducerea românească modernă am căutat să cităm mai multe sinonime sau cvasisinonime, spre a preciza cât mai exact înțelesul, uneori luând refugiu la circumscriseri mai largi sau la neologisme, chiar când acestea nu sânt tocmai literare. Căci scopul nostru nu a fost să fim literari, ci să deosebim, pe cât se poate, diferitele înțelesuri și nuanțe de înțeles.

După aceste traduceri, despărțite or olaltă prin || când vrem să relevăm deosebiri fundamentale, prin – pentru deosebirile mai puțin decizive, dar cu toate astea marcante și prin punct și virgulă (;) pentru cele mai puțin importante, urmează, pagină de pagină, citațiile din text, în formă de fracțiuni. Dintre acestea se dau mai întâi exemplele care nu prezintă nimic deosebit. Urmează apoi exemplele care au vreun interes frazeologic, dându-se, cu litere drepte și în paranteze rotunde, câte un cuvânt sau o citațiune scurtă, care arată legături mai frecvente ale acestui cuvânt cu alte cuvinte. Astfel, bunăoară la unele verbe se dă subiectul (d. ex. la *lumina* subiectele „soarele”, „focul”) sau complementul (d. ex. la *sparge* complementele „jitnița”, „case”, „cetăți”, „pizmă”, „moarte”, „vrajbă”, „leage”, cămașa”, „mrejele”), la unele substantive adjectivul atributiv (la *lună* atributele „plină”, „noao”, la *nărav* atributele „bun”, „rău” etc.), la unele adjective substantivele pe care le determină mai de aproape (d. ex. la *luminat* substantivele „luceafăr”, „veșminte”, „carte” etc.) ș.a.m.d. Mai adesea se relevă cuvintele sinonime sau apropiate ca înțeles, pe care Coresi le leagă prin „și” foarte adesea, întrebuițând cu predilecție figuri stilistice ca „spământarea și frica”, „frică și spaimă” „furii și tâlharii”, „lesne și preiușor”, „săraci și mișei”, „frați și surori”, „ca zăbala și ca frâul” etc. sau cuvinte opuse ca înțeles, care se dau în paranteze rotunde după două puncte, d. ex. la *lumină* (: întunecare), la *rău* (: bun), la *slugă* (: domn), la *sănătate* (: boala) etc. Mai ales se relevă construcțiile importante pentru frazeologie, d. ex. la *foame* „a pieri de ~”, „topit de ~” etc., unele din ele relevate și prin l i t e r e

s p a ț i a t e, d. ex. la *milă*: a-i f i (c u i v a) ~ d e ..., a i s e f a c e (c u i v a) ~, a f a c e ~ c u c i n e v a etc. Tot în paranteze rotunde după semnul + se arată prepozițiunile, conjuncțiunile, cazurile, modurile etc. cu care se leagă un cuvânt de cele următoare sau regimul lor. Astfel, glosarul nostru întregește partea sintactică a gramaticii, care nu s-a putut extinde asupra tuturor chestiunilor de amănunt și să dea liste complete. În sfârșit, acolo unde am avut locuri paralele, am dat în paranteze colțuroase [] sinonimele întrebuințate în variante (A. B. C.) sau în alte locuri ale textului (mai ales în T. = tâlc), apoi foarte adesea în Bl. (Biblia de la București din anul 1688), precum și din bibliile în alte limbi (franceză, latină, slavonă).

Cetitorul, deprinzându-se cu acest sistem de semne convenționale, întrebuințate consecvent, va afla în câteva rânduri o mulțime de indicații lexicografice prețioase (compară bunăoară articolul *ruga*, care relevă și explică o mulțime de particularități lexicale și sintactice ale acestui verb în câteva rânduri).

Afinități electiv: Sextil Pușcariu și Iorgu Iordan⁴¹

Atunci când între doi oameni de știință, aparținând unor școli diferite, adeseori aflate în dispută, se stabilesc punți de legătură durabile, ne întrebăm, pe bună dreptate, pe ce fundamente s-a clădit această comuniune de idei. Este și cazul relațiilor statornicite, imediat după Primul Război Mondial, între Sextil Pușcariu și Iorgu Iordan, deveniți peste timp doi veritabili coloși ai lingvisticii noastre.

Este cunoscut faptul că Pușcariu nu avea prea mulți adepți sau simpatizanți la Iași. Dimpotrivă. Se pare că, după preluarea *Dicționarului Academiei*, el a trezit destule resentimente din partea lui A. Philippide, care îi va critica teza de doctorat despre diminutivele românești, precum și lucrarea de docență, imputându-i ulterior că i-ar fi împrumutat, chipurile, 22 de etimologii⁴². Nici elevii lui Philippide nu se vor lăsa mai prejos, între care Ilie Bărbulescu și Giorge Pascu, ultimul pretându-se chiar la atacuri dure, neprincipiale, taxând unele dintre studiile lui Pușcariu drept o „monstruozitate”, iar pe autorul lor, „un șarlatan” (Pascu 1922, p. 287, 292). În acest concert cvasidenigrator, o voce va face excepție. Este cea a tânărului lingvist Iorgu Iordan, concitadinul acestor detractori fără scrupule, el însuși discipolul lui Philippide, dar care va avea tactul și înțelepciunea de a privi cu o reală deferență și admirație înfăptuirile confratelui mai mare, stabilit între timp la Cluj.

Paginile de corespondență inedită pe care le vom prezenta își propun să surprindă nașterea și evoluția acestor raporturi, științifice și umane, care s-au derulat,

⁴¹ Articol publicat inițial în „Caietele Sextil Pușcariu”, II, 2015, p. 327–384.

⁴² Față de cavalcada criticilor lui A. Philippide, declanșate în „Viața românească” din 1906 în jurul „specialistului român”, care îl vizau și pe Pușcariu, acesta va răspunde la obiect, caustic, demontând acuzațiile, dar refuzând în final să mai continue discuția: „Articolul d-lui Ph. va urma – nu însă pentru mine” (Pușcariu 1907, p. 208).

pe parcursul anilor 1921–1937, prin intermediul celor 56 de scrisori adresate de Iorgu Iordan lui Sextil Pușcariu. Începuturile dialogului epistolar la care ne referim sunt declanșate de recenzia amplă pe care Pușcariu o dedicase, în primul volum din „Dacoromania”, tezei de doctorat din 1921 a lui Iorgu Iordan, intitulată *Diftongarea lui e și o în pozițiile ă, e*. Recenzentul remarca modul în care autorul discută chestiunea metafoniei „cu talent, cu pricepere și sânguință, întemeiat pe un material cu mult mai bogat, pe care îl clasează în mai multe categorii și subdiviziuni, izbutind să dea câteva explicații nouă și de amănunt și – ceea ce merită a fi relevat îndeosebi – discutând și chestiuni de ordin principiar” (Pușcariu, 1920–1921, p. 377–378). Desigur, Pușcariu va surprinde și limitele lucrării, ale concepției pe care se edifică, „neogramaticianul” clujean avertizând că „trebuie să ne lepădăm de prejudecățile și concepțiile aprioristice ale școlii neogramaticale, care privește evoluțiunile fonologice ca un fel de molimă ce se răspândește fără ca noi să avem cunoștință de ea, sau ca niște avalanșe care cuprind dintr-odată toate cuvintele construite la fel” (*ibidem*, p. 386).

Prompt, Iordan îi va scrie plin de emoție lui Pușcariu, mărturisindu-i, în prima scrisoare datând din 20 ianuarie 1921, că rândurile acestuia i-au umplut „inima de acea bucurie firească pe care oricine o simte când își vede prețuite, chiar cu rezerve, munca și osteneala într-o ramură de activitate oarecare”. El se arăta, totodată, deschis oricăror observații și îndreptări izvorâte dintr-un „cuget curat”. Surprinderea lui Iordan față de gestul profesorului clujean de a-i analiza lucrarea era cu atât mai mare cu cât, așa cum se va destăinui peste mai multe decenii (într-o conferință rostită la centenarul lui Sextil Pușcariu, la Academia Română), s-ar fi așteptat, după adversitatea mentorului său față de Pușcariu, ca acesta din urmă să-l ignore total, „să nu se ocupe de mine ca cercetător, să tacă din gură, cum se spune familiar, ceea ce ar fi fost deja foarte mult, dacă ținem seama de felul cum s-au manifestat alți contemporani ai săi” (Iordan 1977a, p. 576). Făcând abstracție de antecedente, Pușcariu dă dovadă de un spirit aristocratic exemplar, de comprehensiune și răbdare în a judeca, *sine ira et studio*, contribuțiile unui lingvist în formare.

Marea calitate morală, prin excelență, pe care i-o găsește Iordan lui Pușcariu, în aceeași rememorare târzie, este obiectivitatea. Cuvântul apare ca un laitmotiv și în scrisorile pe care i le trimitea Iordan interlocutorului său. O încercare temerară a lui Pușcariu de punere la punct a lui G. Weigand, fostul său profesor de la Leipzig, în cadrul rubricii *Pe marginea cărților* din „Dacoromania”, este aprobată fără rezerve, într-o scrisoare din 26 martie 1927, în special pentru faptul că „ați putut în chip minunat să vă păstrați calmul și obiectivitatea”. Referindu-se tot la notele extinse de lectură ale lui Pușcariu, Iordan este impresionat apoi de

modul în care este receptată, pe un ton neutru, deloc ostil, publicarea primului volum din *Originea românilor* de A. Philippide. Cu mult tact, lingvistul clujean se eschivase, de fapt, să se pronunțe îndeaproape despre această scriere, motivând că așteaptă apariția volumului II, dar fără să se sustragă totuși de la un verdict de bun simț: „E o lucrare fundamentală, care denotă o putere de muncă ce trebuie să inspire oricui cel mai profund respect” (Pușcariu, 1924–1926, p. 1333). Față de această lecție de onestitate, mai tânărul coleg ieșean îi scrie, într-o efuziune de sinceritate:

Mare satisfacție mi-au produs aprecierile Dvoastre asupra operei lui Philippide. Reputația de om obiectiv pe care v-ați câștigat-o de mult, și pe care eu personal am avut ocazie s-o verific așa de des, va crește și mai mult în ochii tuturor specialiștilor.

Nu lipsesc din scrisoarea amintită a lui Iordan nici comentariile de ordin strict științific, unele dintre construcțiile legate de „gramatica dialectului” prezentate de Pușcariu în articol incitându-l să aducă noi precizări pertinente:

[...] despre expresii ca *are să-l certe el preoteasa pe popă* am vorbit și eu pe scurt în „Arhiva”, 1923, pag. 408, explicându-le ca având două subiecte: *el* este subiectul primitiv, când se referea, se înțelege, la un lucru sau ființă de genul masculin; dar adesea vorbitorul se teme că acest *el* nu spune lămurit la cine se gândește, și atunci căuta să precizeze, adăugând după pronume substantivul, căruia acesta trebuie să-i ție locul. Cu vremea s-a generalizat *el* și la construcții unde subiectul era de genul feminin, fiindcă *el* s-a gramaticalizat”.

În 1933, când va fi propus prima oară de către Pușcariu pentru a fi ales membru corespondent al Academiei Române, Iordan face din nou elogiul, într-o scrisoare datată 21 mai, al acelorași calități rar întâlnite, generozitatea și imparțialitatea, pe care le etalase cu prisosință profesorul de la Cluj:

Este încă o dovadă, între atâtea altele, de interesul pe care mi-l arătați de atâta vreme și care izvorăște, în primul rând, din părerea D-Voastre, mai mult sau mai puțin favorabilă, despre activitatea mea științifică. În același timp însă, atitudinea D-Voastre înseamnă ceva care în ochii mei valorează mai mult decât orice: din ea se vede obiectivitatea adevăratului om de știință, care apreciază lucrurile bune nu numai atunci când vin de la discipolii și prietinii

săi, ci și atunci când este vorba de oameni care aparțin altor școli și profesează convingeri științifice adesea deosebite.

Iar atunci când va fi primit în Academie, Iordan nu va pierde ocazia de a-i mulțumi, într-o scrisoare din 5 iunie 1934, protectorului său dezinteresat și de a-i pune în evidență trăsăturile de caracter binecunoscute:

Ați dovedit încă o dată că sunteți stăpâniți și în asemenea chestii, mai mult ori mai puțin personale, de aceeași obiectivitate care se manifestă în toate operele D-Voastre științifice. Căci legăturile pur omenești dintre noi, oricât de strânse ar fi, n-au acel caracter de veche prietenie care singur hotărăște, în majoritatea cazurilor, de soarta unei candidaturi la Academie.

Proiectele științifice desfășurate în cadrul Muzeului Limbii Române îi suscită și ele interesul lui Iordan, determinându-l să-și expună punctele de vedere, să intervină cu sugestii, așa cum procedează în cazul *Atlasului lingvistic român*, pe marginea căruia își exprimă opinia, într-o scrisoare din 8 noiembrie 1929. Invitat să se pronunțe cu privire la chestiunile care vor figura în chestionarul alcătuit pentru ancheta pe teren, Iordan este de părere că ar fi util

...să se acorde cea mai mare atenție granițelor dialectale din toate punctele de vedere (fonetic, morfologic, sintactic și lexical). De aceea trebuiesc alese printre cuvinte și forme mai ales de acelea care ne pot informa asupra întinderii geografice a diverselor graiuri. În ce privește sunetele, chestia pare mai ușoară, întrucât se cunosc diferențele de la o regiune la alta.

Temele în jurul cărora gravitează corespondența rămân în rest cele specifice unor oameni de știință absorbiți de preocupările universitare și academice: schimbul de publicații, promisiunea unor viitoare recenzii, numirea ca suplinitor la Catedra de filologie romanică, concursurile de la catedră, organizarea unor congrese, dificultatea tipăririi unor cărți, călătoriile în străinătate, întâlnirile cu marii lingviști ai vremii (printre care Meyer-Lübke, Leo Spitzer, Carlo Battisti, Antoine Meillet sau Karl Jaberg), legăturile cu diverși lingviști români, dintre care nu lipsesc „muzeiștii”, cum îi numește și Iordan. Vizitându-l, de pildă, în 1921, la Bonn, pe Meyer-Lübke, Iordan se simte flatat de felul neconvențional, afabil, în care a fost primit, sesizând însă și o situație care l-a pus pe gânduri:

Două lucruri m-au mirat în biblioteca acestuia: bogăția neobișnuită, cel puțin pentru un român, a colecțiilor de texte, reviste și tratate de orice fel asupra limbilor romanice, pe de-o parte; pe de altă parte, sărăcia, aproape rușinos simțită de mine, ca român, privitoare la limba noastră.

De aici și decizia sa de a se implica în acoperirea acestor goluri, făcând apel la Pușcariu și la alte instituții de cultură să completeze urgent biblioteca „celui dintâi seminar romanic din Germania”.

Atent, el îl va anunța de fiecare dată pe Pușcariu atunci când îi va recenza acestuia o lucrare, fie în „Arhiva”, fie în „Zeitschrift für romanische Philologie”, „al cărei recenzent am devenit în mod oficial de acum aproape un an”, după cum scria în 28 noiembrie 1926. E drept, primele recenzii ale lui Iordan la scrierile lui Pușcariu sunt oarecum expositive, fără evaluări, în special cele publicate în „Arhiva” ieșeană, unde nu ezită să-și exprime câteva rezerve. Dacă în recenzia sa despre discursul academic *Locul limbii române între limbile romanice* admite prudent că nu și-a propus să verifice „soliditatea tuturor afirmațiilor” (Iordan 1921a, p. 129), în cea dedicată lucrării *Der lu- Genetiv im Rumänischen*, el conchide că „argumentarea autorului este ingenioasă, dar nu așa de convingătoare” (Iordan 1921b, p. 130). Mai târziu, în „Buletinul Institutului de Filologie Română «Alexandru Philippide»”, al cărui director devenise, Iordan îi va consacra o cronică elogioasă la *Études de linguistique roumaine*, autorul fiind considerat „un învățat perfect obiectiv, capabil să pătrundă în sistemele de gândire și în metodele de lucru ale altora, fără a se lăsa influențat de obișnuință, de șablon”⁴³ (Iordan 1938, p. 300). Gândindu-se, poate, la atacurile vindicative ale lingviștilor ieșeni din urmă cu mai mulți ani, el simte nevoia, într-un mod reparatoriu, să reitereze o dată în plus obiectivitatea și echilibrul lui Pușcariu, ale cărui polemici sunt „potolite și urbane în cel mai înalt grad”, încât orice adversar ar trebui să se simtă dezarmat în fața unui om „atât de blajin și de ponderat” (*ibidem*).

Ceea ce îl fascinează, sub raport științific, la Pușcariu este receptivitatea acestuia la conceptele novatoare, neînchistarea în teorii depășite, așa cum îi mărturisise într-o scrisoare din 8 octombrie 1930, în care îl admiră pentru faptul că,

deși teoretic sunteți un partizan al școlii vechi, în realitate arătați la tot pasul o largă înțelegere și o mare obiectivitate față de tot ce se abate de la doctrina neogramaticilor.

⁴³ Spiritul de obiectivitate și temperamentul de „om blajin” ale savantului clujean vor fi evocate de Iordan și peste câteva decenii (vezi Iordan 1966, p. 151 ș. u.), nu însă și în *Memorii*.

Mergând pe meandrele confesiunii epistolare, Iordan pare a se lamenta de câte ori are prilejul, excedat fie de grijile familiale („Nu numai că-s căsătorit și, prin urmare, am o gospodărie destul de complicată, dar întrețin la școală pe o soră a mea”), fie de slujbele care îl consumau („Afară de asta sunt asociat la un liceu particular, unde sunt obligat prin statutul de asociație să predau un anumit număr de ore pe săptămână. Nevoile vieții!”), fie de problemele de sănătate („Umblu cu șoșoni, fiindcă gheată nu pot pune, și merg foarte puțin pe jos, ca să nu-mi obosesc piciorul și, deci, să agravez rana”), fie de lipsa banilor care îl împiedica să-și publice lucrările. Nu știm, deocamdată, cum a reacționat Pușcariu la acest gen de văicăreli, oarecum excesive, pe care i le împărtășea fără reticențe interlocutorul său epistolar.

Capitolul cel mai consistent al acestei corespondențe este însă cel privitor la colaborarea lui Iorgu Iordan la *Dicționarul limbii române*. Invitat de Pușcariu să se alăture colectivului de la Cluj, Iordan acceptă, cu multă satisfacție, această ofertă, așa cum rezultă din primele rânduri ale scrisorii de răspuns din 29 iunie 1924:

Propunerea Domniei voastre de a colabora la *Dicționarul Academiei* mă bucură cu atât de mult, cu cât vine de la un om care știu că-mi apreciază activitatea filologică în afară de orice considerații de persoană sau de „școală”, ba, s-ar putea spune, împotriva acestor considerații. De aceea vă declar că în principiu primesc din toată inima invitația pe care mi-o faceți și că, potrivit puterilor și mijloacelor mele științifice destul de modeste, voi lucra cu râvnă și cu dragoste.

Bine calculat, lingvistul ieșean începe să-și „negocieze”, totodată, partea sa de contribuție, modalitățile de preluare a fișelor și de predare a materialului redactat și alte „chestii de amănunt”, între care, desigur, condițiile de plată, de care rareori era mulțumit. Încredințat că au ajuns la o înțelegere, Iordan va reveni peste o săptămână, animat de o convingere fermă: „În urma lămuririlor pe care le dați în ultima Dvoastră scrisoare, colaborarea mea la *Dicționarul Academiei* este asigurată și de fapt. Rămâne să vie toamna pentru a mă apuca de muncă și mă rog lui Dumnezeu ca activitatea mea în acest domeniu să corespundă încrederii Dvoastre și dorinții mele”. Va urma o etapă de inițiere în lucrul la Dicționar, în care figura neapărat și o vizită documentară la Cluj. În memorialul său din 1977, Iordan consemnează: „Personal, l-am cunoscut pe Pușcariu în septembrie 1924, când m-am dus la Cluj” (Iordan 1977a, p. 575). În realitate, cei doi nu s-au cunoscut atunci, întrucât venirea lui Iordan la Cluj s-a suprapus cu plecarea lui Pușcariu la Geneva, pentru a participa la Sesiunea Ligii Națiunilor

(Pușcariu 1978, p. 687 ș. u.). Iordan fusese avertizat deja de către Pușcariu în legătură cu absența sa din Cluj și îi mulțumea într-o carte poștală din 5 august 1924 pentru că îl însărcinase pe Theodor Capidan să-l ghideze și să-l introducă în laboratorul dicționarului.

Paginile de corespondență din 16 octombrie 1924 clarifică și mai bine acest episod. Iordan va relata acum, cu lux de amănunte, impresiile despre atmosfera pe care a întâlnit-o la Muzeu, precum și modul în care au decurs primele sale zile de lexicograf:

Mi-a părut rău că nu v-am găsit și pe Dv. acolo, căci sigur că folosul meu ar fi fost mai mare. Mai pe urmă m-am gândit că această întâmplare a avut și o parte bună: am cunoscut bine pe dnii Lacea, Capidan și Drăganu (ca să nu mai pomenesc pe d. Pop, cu care am fost foarte multă vreme împreună), ceea ce n-aș fi putut face în aceeași măsură, dacă ați fi fost și Dvoastră acolo. Ați aflat, desigur, și de ceea ce am făcut, mai exact de ceea ce... n-am făcut, cât am stat în Cluj.

Urmează un raport amănunțit prezentat în fața coordonatorului dicționarului, conceput din perspectiva învățăcelului conștiincios, gata să-și ia în serios noua postură și să-și însușească cât mai temeinic normele de redactare:

M-am inițiat într-o oarecare măsură în partea tehnică a dicționarului. În primul rând, mi-am notat toate prescurtările din care s-au luat citațiile cuprinse în cele cinci casete cu fișe luate de mine pentru anul 1924–25. Apoi am luat cunoștință, notând ce mi s-a părut mai greu de reținut, despre tot ce privește redactarea: așezarea exemplelor, definiția vorbelor, felul de a scrie explicațiile ș.a. Desigur că această parte e cea mai grea și de aceea numai după o experiență mai îndelungată voi fi stăpân, cu oarecare aproximație, pe ea. Am început acolo să lucrez și un cuvânt, nu prea simplu: verbul *a întina*, pe care d. Capidan l-a găsit lucrat satisfăcător.

În săptămâna următoare, conștient de dificultatea și de amploarea lucrării, de termenele presante ce trebuiau onorate, dar care nu-i înfrânaseră pofta de lucru inițială, Iordan este decis să-și schimbe programul, „măcar că mi-am propus să lucrez trei după-amiezi, câte cel puțin 4–5 ore în șir, mă tem că voi lucra în fiecare zi, cel puțin acum, la început”, spre a se deprinde cu partea tehnică, care i se pare cea mai complicată. În ritmul alert pe care și-l impusese, el va reuși să încheie primele cuvinte „redactate definitiv” și să expedieze deja la 1 decembrie 1924 „un manuscript de vreo 40 șferturi de coală”, care cuprindea munca

sa la *Dicționar* din primele săptămâni ale lunii noiembrie. Va avea loc și prima întâlnire dintre cei doi, Iordan ajungând la Cluj, potrivit corespondenței, în 14 decembrie 1924. Cu timpul, însă, entuziasmul din primele momente pare să se fi diminuat, iar planificarea nu va fi întru totul respectată, căci, peste aproape un an, pe data de 6 noiembrie 1925, Iordan își exprima speranța că abia

pe la începutul lunii viitoare să termin tot materialul luat de mine în toamna lui 1924 pentru campania de lucru 1924–25. Lăsând la o parte neologismele, conform înțelegerii cu Dvoastră, mai am numai ceva mai mult de o cutie bună de fișe.

Totodată, el își dă seama că munca sa „lasă de dorit supt raportul calității”. Inevitabilul părea să se producă nu peste mult timp, căci aglomerarea activităților în care se angrenase, la care se adăugau călătoriile de studii în străinătate, nu-i mai lăsau răgazul să se dedice muncii la dicționar cu dăruirea necesară. De altfel, plecarea sa la Paris, în ianuarie 1925, pusese deja sub semnul îndoielii posibilitatea de a-și mai menține colaborarea. El îl va anunța astfel pe Pușcariu, în 2 decembrie 1925, că, începând din anul următor, se va retrage, neuitând să adauge în final că, „orice ar fi, sentimentele mele nu se pot schimba”⁴⁴. Va continua totuși să-și recupereze restanțele, deși încasarea „onorarului” nu îl satisfăcea întotdeauna. La 1 mai 1926, îi scria lui Pușcariu că „au rămas nelucrate ceva mai mult decât o cutie de fișe, dar pe la mijlocul lui iunie sper să le isprăvesc și cu aceasta să împlinesc angajamentul de a fi lucrat cinci cutii”. În fine, în 14 mai 1926, îi comunică lui Pușcariu că a reușit să redacteze „definitiv de la cuvântul *interes* până la *isțeli* incluziv”. Epistolarul ne oferă, prin urmare, elemente suficiente de a reconstitui mai exact contribuția lui Iordan la DLR, desfășurată în intervalul septembrie 1924 – iunie 1926, mai ales că el însuși mărturisea: „am lucrat puțin la dicționar, n-aș putea să precizez cam cât, la litera *i*, care, cum știți, în forma veche a Dicționarului este pusă împreună cu litera *î*” (Iordan 1977a, p. 575). După cum se menționează în prefața la tomul II din DLR, partea I, F–I, semnată de S. Pușcariu, partea redactată de I. Iordan constă numai în „cuvintele ÎNCĂ și o parte a celor începătoare cu ÎNSI- și ÎNSU-, în total 18 coloane”. Sunt numeroase indicii, însă, pe care ni le relevă scrisorile, pentru a deduce că partea sa de contribuție nu s-a limitat doar la atât. Pe de altă parte, Iordan va recunoaște și el mai târziu, cu toată franchețea, că nu l-a captivat în mod deosebit munca la dicționar:

⁴⁴ Va interveni, probabil, o răcire temporară a relațiilor, căci, într-o scrisoare către Constantin Lacea, din 22 februarie 1926, Iordan spunea: „Pușcariu nu mi-a mai scris de la discuția pe care am avut-o în chestia colaborării mele la *Dicționar*” (Mangu 1982, p. 124).

Nu mi-a plăcut mult această muncă, deși mă interesa, fiindcă este grea, migăloasă și nu prea dă satisfacții strict științifice. Este mai interesantă munca de revizor, adică de control și verificare a ceea ce fac alții, pe care o fac, în continuare, de mulți ani, cu mare plăcere (*ibidem*).

Încetarea colaborării la dicționar nu a atras după sine și o deteriorare a raporturilor umane, corespondența lui Iordan păstrând aceeași ritmicitate, cu un schimb de informații la fel de consistent, lăsând cale deschisă și unor destăinuiri cu un conținut mai sensibil. Aflat într-un moment de cumpănă, confesiunea epistolarului Iordan invocă pentru prima oară în această corespondență orientările sale ideologice, într-o scrisoare din 18 mai 1936. Profesorul ieșean evocă plin de amărăciune „campania” dezlănțuită datorită simpatiilor de stânga pe care le afișase și care dăduseră apă la moară unora dintre detractorii săi universitari și nu numai. El este contrariat de faptul că, deși după interzicerea mișcării antifasciste și percheziția la care a fost supus în noiembrie 1934 „afacerea” s-a clasat și i s-a dat ordonanță de neurmărire, tracasările din partea adversarilor politici nu s-au oprit. De aceea, se arată dispus chiar să renunțe la calitatea de membru corespondent al Academiei pentru a nu-i produce lui Pușcariu eventuale neplăceri. Stigmatizat pentru convingerile sale politice, Iordan îi declară franc companionului său epistolar:

A fi comunist nu mi se pare ceva infamant, pentru că nu văd întru cât *concepția* politico-socială care poartă acest nume ar fi mai condamnabilă decât altele.

Nu punem în discuție aici compromisurile politice pe care le-a făcut Iorgu Iordan de-a lungul anilor⁴⁵, himerele care l-au bântuit, nici poziționările ideologice cunoscute ale lui Sextil Pușcariu, ci doar paradoxul pe care ni-l oferă acest moment: un om de stânga se destăinuie, frust, fără inhibiții, unui om de dreapta, convins că resorturile intelectuale care stăteau la baza relației lor sunt mai presus de orice implicare de ordin politic, iar crezul fiecăruia nu ar avea de ce să afecteze schimburile lor de idei. Este aceasta nu numai o lecție de toleranță, care nu și-a pierdut actualitatea, dar și un argument pentru a percepe corespondența celor doi iluștri cărturari atât ca document biografic și afectiv, cât și ca model existențial⁴⁶.

⁴⁵ Vezi, în acest sens, Bozgan 1998, p. 320–332.

⁴⁶ Corespondența pe care o edităm în continuare se află în Arhiva Sextil Pușcariu, păstrată la Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu”.

Anexă

1

Iași, 1921, ianuarie 20

Mult stimate Domnule Pușcariu,

Rândurile Dvoastre, așa de binevoitoare față de mine⁴⁷, mi-au umplut inima de acea bucurie firească pe care oricine o simte când își vede prețuite, chiar cu rezerve, munca și osteneala într-o ramură de activitate oarecare. Vă asigur cu toată sinceritatea că voi primi bucuros toate obiecțiile și toate îndrumările, pe care le voi găsi pornite dintr-un cuget curat, cum m-am încredințat deja că vor fi ale Dvoastre. Sfatul de a audia în străinătate cursuri de filologie romanică l-aș urma cu atât mai repede, cu cât eu însumi nutresc același gând încă dinaintea războiului. Dar tot felul de împrejurări m-au împiedicat de la realizarea acestei dorinți. Printre aceste piedici cea mai importantă și care va dăinui încă este lipsa de mijloace materiale. Fiindcă veni vorba despre asta, îmi permit să vă destăinuiesc că de 6 ani de zile nevoi de tot felul m-au silit să muncesc în școală câte 30 ore pe săptămână, câteodată chiar mai mult. În asemenea condițiuni înțelege oricine că nu se poate lucra cum se cuvine într-o disciplină științifică atât de pretențioasă cum este filologia română.

Întemeierea la Paris a Institutului de Istorie și Filologie⁴⁸ mi-ar da dreptul să privesc mai optimist viitorul; orice speranță însă încetează aproape deplin la gândul că și în această chestie s-ar putea proceda potrivit urâtului nostru obicei al pământului. În orice caz, voi face tot posibilul să plec în Germania măcar pentru un an. Mă tem numai că va mai trece vreme până atunci.

Vă mulțumesc pentru trimiterea discursului Dvoastre de recepție și vă rog să mă socotiți ca abonat la publicația despre care vorbiți în scrisoare.

Primiți, vă rog, salutările mele distinse.

I. Iordan
str. Lăpușneanu 32

2

⁴⁷ Iordan are în vedere recenzia pe care Pușcariu o publicase în DR, I, p. 377–396, despre teza sa de doctorat, *Diftongarea lui e și o în pozițiile ă, e*, apărută la Iași, Institutul de Arte Grafice și Editură „Viața Românească”, 1920 [pe copertă: 1921], 352 p.

⁴⁸ Se referă la înființarea, în 1920, sub egida Academiei Române, a Școlii Române de la Paris (Fontenay-aux-Roses), care va fi inaugurată, sub conducerea lui Nicolae Iorga, abia în 1922.

Iași, 1921, februarie 27

Mult stimate Doamnă Pușcariu,

Am primit extrasul din „Zeitschrift”, conținând articolul Dvoastre asupra genitivului românesc cu *lu*⁴⁹, pe care ați avut bunăvoința de a mi-l trimete, și vă mulțumesc călduros pentru această amabilă atenție. Nădăjduiesc să pot face în curând o dare de samă despre acest articol⁵⁰, precum și despre discursul Dvoastre, rostit la Academie⁵¹, în revista de filologie și istorie „Arhiva”, care va ieși peste câțva timp. Cunoașteți activitatea dinaintea războiului a acestei publicații, care a apărut aproape 30 ani fără întrerupere.

Un număr de profesori din Iași au hotărât să scoată din nou revista aceasta, întemeind o societate de istorie și filologie, care nu va fi decât continuarea supt o altă formă, mai specializată, a vechii societăți literare și științifice din orașul nostru. Greutatea cea mai mare este, negreșit, găsirea fondurilor necesitate de tipărirea, care acum este așa de costisitoare, a revistei; avem totuși speranța că vom birui această greutate.

Mulțumindu-vă încă o dată pentru trimeterea publicațiilor Dvoastre, vă rog să primiți salutările mele distinse.

I. Iordan
str. Lăpușneanu 32

3

Bonn, 24 octombrie 1921

Prea stimată Doamnă Pușcariu,

Împrejurările mi-au permis să vin încoace poate chiar mai repede decât speram astă-iarnă. Prin aceasta mi-am împlinit o dorință, pe care am purtat-o în inimă ani de-a rândul; în același timp, am putut urma și sfaturilor Dvoastre, date cu atâta bunăvoință.

Mă găsesc aici de patru săptămâni, după ce am stat la Berlin mai bine de o lună. Voi rămânea un an întreg, poate și doi, în cazul când speranța mea de a mă duce în toamna viitoare la Institutul Românesc din Paris nu se va putea realiza⁵². Pe d. prof. Meyer-Lübke⁵³, căruia, din pricina amabilității și bunăvoinții sale, îi

⁴⁹ Pușcariu 1921, p. 76–82.

⁵⁰ Vezi Iordan 1921b, p. 129–131.

⁵¹ Iordan, 1921a, p. 126–129.

⁵² În legătură cu această tentativă nereușită de a fi admis la Fontenay-aux-Roses a se vedea și corespondența lui I. Iordan cu N. Iorga, în „Manuscriptum”, V, 1974, nr. 2 (15), p. 81–84, precum și Iordan 1977b, p. 64–66.

⁵³ Wilhelm Meyer-Lübke (1861–1936), cunoscut romanist elvețian, profesor la universitățile

datoresc în bună parte venirea mea la Bonn, l-am văzut chiar din primele zile ale sosirii mele încoace, iar de atunci până în momentul de față am fost deseori împreună, fie pentru a ne vizita reciproc, fie pentru diferite informații, pe care împrejurările m-au silit să i le cer când și când. De la început mi-a arătat o extremă bunăvoință și simpatie, punându-se la dispoziție pentru tot felul de lămuriri și sfaturi trebuincioase unui începător în ale filologiei romanice. Tot în primele zile a avut bunătatea de a mă însoți până la Seminarul Dsale, unde iarăși mi-a dat toate explicațiile trebuincioase și, bineînțeles, cheia, ca oricărui membru regulat al seminarului. Două lucruri m-au mirat în biblioteca acestuia: bogăția neobișnuită, cel puțin pentru un român, a colecțiilor de texte, reviste și tratate de orice fel asupra limbilor romanice, pe de-o parte; pe de altă parte, sărăcia, aproape rușinos simțită de mine, ca român, privitoare la limba noastră. Din primul moment am luat în cugetul meu hotărârea de a face tot posibilul pentru ca situația aceasta să se îmbunătățească în ceea ce ne privește: m-am hotărât, adică, să mă adresez autorilor și instituțiilor de cultură din țară pentru trimetere de cărți seminarului romanic din Bonn. Oricât de pesimiste socoteli aș face, sper totuși să pot aduna măcar 80–100 volume, care ar reprezenta chiar cu oarecare modestie, să zicem, dar ar reprezenta și limba românească alături de surorile ei în biblioteca celui dintâi seminar romanic din Germania. Dacă vă scriu și Dvoastră despre această intenție a mea, o fac pentru că am nevoie de sprijinul Dvoastră în aducerea ei la îndeplinire. În calitate de romanist și membru al Academiei, sper că veți încerca să susțineți cu toată căldura această cerere a mea la Academie, care singură ar putea întrece modestele mele pretențiuni, socotite mai sus la 80–100 volume. De aceea vă fac aici rugămintă formală în sensul celor de mai sus, în speranța că dorința exprimată în această scrisoare, dorință care cred că e și a Dvoastră, se va realiza.

Primiți, vă rog, salutările mele distinse.

I. Iordan
Rosental 15 Parterre

P.S. Când va apărea „Buletinul Muzeului Limbii Române”, vă rog să mi-l trimeteți și mie, ca abonat.

I. I.

Mult stimată Doamnă Pușcariu,

Binevoitoarele Dv. rânduri, pentru trimeterea căroră vă mulțămesc cu recunoștință, îmi dau prilej să vă adresez două rugăminți.

În vara anului acestuia am cunoscut doi oameni care ar fi vrut să aibă *Locul limbii române*⁵⁴. M-am adresat unui librar din Iași, care-i singurul depozitar de aici al publicațiilor Academiei, dar nu l-am putut face să-mi procure lucrarea Dv. Deoarece țiu să aduc cunoșcuților miei acest serviciu, care e în aceeași vreme și un serviciu făcut științii românești, îmi permit să vă întreb cum aș putea obține două exemplare din scrierea pomenită. În caz când nu se mai găsește în comerț, iar Dv. ați mai avea câteva exemplare și, se înțelege, ați fi dispus să le dați, vă pot comunica numele doritorilor: 1) Giovanni Maver⁵⁵, prof. supl. la Padova (la Universitate!), fost elev al lui Meyer-Lübke, și cunoscut de mine astă-vară la Spitzer⁵⁶, cu care-i foarte bun prieten; 2) Dr. Heinrich Kuen⁵⁷, Innsbruck, Fischergasse 19, elev de-al lui Gamillscheg⁵⁸ și camarad de studii al meu în semestrul de vară al acestui an la Berlin.

A doua cerere mă privește pe mine. Aș dori să am lucrarea Dv. *Din perspectiva Dicționarului*, II, apărută numai în broșură aparte⁵⁹. O cunosc numai dintr-o lectură superficială făcută la Bonn, unde am căpătat-o de la Spitzer.

În caz când nu puteți satisface niciuna din aceste rugăminți, nu-i nevoie să mă înștiințați în chip special.

Mulțămindu-vă din nou pentru bunele Dv. cuvinte, vă rog să primiți salutările mele cordiale.

I. Iordan

5

Iași, 1923, noiembrie 29

⁵⁴ Discursul de recepție, cu titlul *Locul limbii române între limbile romanice*, rostit de Pușcariu în ședința solemnă a Academiei Române, din 11 iunie 1920, cu un răspuns de Ioan Bianu, a apărut în seria Academia Română, *Discursuri de recepțiune*, XLIX, București, Librăriile Cartea Românească și Pavel Suru, 1920, 54 p.; republicat în Pușcariu 1974, p. 133–169.

⁵⁵ Giovanni Maver (1891–1970), slavist italian, specialist în studii poloneze, profesor la Universitatea din Padova și apoi la Universitatea „La Sapienza” din Roma.

⁵⁶ Leo Spitzer (1887–1960), romanist și hispanist austriac, promotor al criticii stilistice. Profesor la Universitățile din Marburg și Köln, s-a exilat în anii '30 în Statele Unite. Iordan a recenzat în „Arhiva” din 1923 cărțile acestuia *Die Umschreibungen des Begriffes 'Hunger' im Italienischen. Stilistischonomasiologische Studie*, Halle, M. Niemeyer, 1921 și *Italienische Umgangssprache*, Bonn-Leipzig, K. Schroeder, 1922.

⁵⁷ Heinrich Kuen (1899–1989), romanist austriaco-german, care a predat la universitățile din Innsbruck, Leipzig, Wartburg, Freiburg și Erlangen.

⁵⁸ Ernst Gamillscheg (1887–1971), renumit romanist german, autorul unor studii despre graiurile dacoromâne, membru corespondent străin al Academiei Române (1929). I. Iordan a recenzat lucrarea acestuia, *Wetzstein und Kumpf im Galloromanischen*, apărută în „Archivum romanicum”, VI, 1922, fasc. 1, p. 1–104, în „Arhiva”, XXX, 1923, nr. 1, p. 119–123.

⁵⁹ Broșura a apărut la Cluj, Tipografia „Ardealul”, Institut de Arte Grafice, 1922, 55 p.

Mult stimate Domnule Pușcariu,

Vă mulțămesc călduros în numele prietenilor miei din Padova și Innsbruck, cărora ați binevoit să le trimeteți câte un exemplar din lucrarea Dv. *Locul limbii române*. Sunt sigur că amabilitatea Dv. va fi răsplătită prin interesul cu care scrierea Dv. va fi cetită și folosită în lucrările lor științifice de dñii Maver și Kuen. Pentru *Din perspectiva Dicționarului*, II, mă voi adresa Academiei, deși mă tem că cererea mea nu va fi satisfăcută. Publicațiile Academiei, dacă este să judecăm după enormele greutăți cu care și le poate procura publicul cetitor obișnuit, parcă există numai pentru... a sta în depozitele Academiei. Nici măcar în primele zile după apariție nu poți fi sigur că găsești în comerț aceste publicații. De cele mai multe ori depinde de o neprevăzută împrejurare norocoasă ca să poți pune mâna pe vreo operă editată de Academie.

Dorița Dv. de a avea scrierile mele o voi satisface, se înțelege, cu cea mai mare plăcere. Repet însă că din ceea ce am publicat până acum nu vă pot trimete decât *Rumänische Ortsnamen*⁶⁰ și recenzia despre *Ital. Umgangssprache* a lui Spitzer⁶¹. Știți foarte bine că revistele românești nu prea au obiceiul de a scoate în extrase articolele publicate. De aceea autorul însuși trebuie să-și comande extrase. O asemenea comandă înseamnă în ochii miei un deosebit preț pe care-l pune autorul pe scrierile sale. Fiind sceptic de felul meu, mai cu samă când e vorba de produsele-mi proprii, am ezitat de cele mai multe ori de a face comenzi de extrase. Negreșit că e un procedeu curios acesta, căci odată ce ai publicat un articol în revistă poți tot așa de bine să-l scoți și în broșură aparte. Dar așa-s oamenii, au curiozitățile lor. Pentru *Dialectele ital. de sud și lb. rom.*⁶² am comandat de la început 50 extrase, dar, de mult ce sunt deprinse tipografiile de pe aici cu acest obicei, s-au pierdut în lipsa mea din țară. Pentru viitor voi fi mai puțin... scrupulos și mai cu băgare de samă, astfel că voi putea să vă trimet pentru fiecare articol câte un extras.

Mulțămindu-vă din nou pentru bunăvoința pe care mi-ați arătat-o totdeauna, vă rog să primiți salutările mele distinse.

I. Jordan

6

Iași, 1924, iunie 29

⁶⁰ Se referă la studiul *Der rumänische Ortsnamenforschung*, publicat în „Zeitschrift für Ortsnamenforschung”, I, 1925, p. 64–70.

⁶¹ Jordan 1923a, p. 399–415.

⁶² Studiul *Dialectele italiene de sud și limba română* a apărut inițial în „Arhiva”, XXX, 1923, nr. 1, p. 35–50, nr. 2, p. 20 [=148]–165, nr. 3–4, p. 327–367. Studiul va fi amplificat în „Arhiva”, XXXIII, 1926, nr. 1, p. 9–20, nr. 3–4, p. 177–192, XXXIV, 1927, nr. 1, p. 20–34, nr. 2, p. 11 [=91]–22 [102], XXXV, 1928, nr. 1, p. 13–30, nr. 3–4, p. 181–204.

Mult stimate Domnule Pușcariu,

Propunerea Domniei voastre de a colabora la *Dicționarul Academiei* mă bucură cu atât de mult, cu cât vine de la un om care știu că-mi apreciază activitatea filologică în afară de orice considerații de persoană sau de „școală”, ba, s-ar putea spune, împotriva acestor considerații. De aceea vă declar că în principiu primesc din toată inima invitația pe care mi-o faceți și că, potrivit puterilor și mijloacelor mele științifice destul de modeste, voi lucra cu râvnă și cu dragoste.

Rămâne numai să luăm o hotărâre definitivă după ce vom fi discutat anume chestii de amănunt, dintre care îmi permit să relevez pe următoarele două: 1) aș dori să știu în ce va consta colaborarea mea la Dicționar, adică de ce natură va fi munca mea; 2) despre o venire pentru vreme îndelungată la Cluj nu poate fi vorba, fiindcă sunt legat aici de tot felul de interese, care-mi fac imposibilă deplasarea. Nu numai că-s căsătorit și, prin urmare, am o gospodărie destul de complicată, dar întrețin la școală pe o soră a mea, care ar trebui în cazul plecării mele să stea în gazdă, căci urmează la o școală specială, inexistentă în alte orașe. Afară de asta sunt asociat la un liceu particular, unde sunt obligat prin statutul de asociație să predau un anumit număr de ore pe săptămână. Nevoile vieții!

Nu cred însă că această piedică ar stingheri prea mult puțința colaborării mele la Dicționar. Mai întâi, sunt dispus să petrec la Cluj aproape întreaga lună septembrie: din spusele Dv., am înțeles că pe la sfârșitul lui august reveniți din vacanță. Așadar la începutul lui septembrie eu pot veni la Cluj, unde în curs de 3 săptămâni, la nevoie și de 4, îmi va fi posibil să mă inițiez în lucrarea care mă așteaptă. Pentru timp mai scurt (5–6 zile) pot veni acolo și în cursul anului școlar. În sfârșit, vacanțele de Paști și de Crăciun iarăși stau la dispoziție pentru astfel de călătorii în interes de serviciu... filologic.

Dv. cunoașteți foarte bine condițiile în care se lucrează și se poate lucra la Dicționar; prin urmare, sunteți în drept să hotărâți asupra propunerii mele.

Cu această ocazie îmi iau voia să vă întreb dacă ați primit înainte de Paști 2 extrase de ale mele (*Karl Vossler* din „Arhiva”⁶³ și *Der heutige Stand der rom. Sprwiss* din *Festschrift W. Streitberg*⁶⁴), de care mă tem să nu se fi prăpădit.

Cu cele mai călduroase salutări,
I. Iordan

⁶³ Iordan 1924a, nr. 1, p. 27–35, nr. 2, p. 101–109.

⁶⁴ Iordan 1924b, p. 585–621.

Iași, 1924, iulie 8

Mult stimate Domnule Pușcariu,

În urma lămuririlor pe care le dați în ultima Dvoastră scrisoare, colaborarea mea la *Dicționarul Academiei* este asigurată și de fapt. Rămâne să vie toamna pentru a mă apuca de muncă și mă rog lui Dumnezeu ca activitatea mea în acest domeniu să corespundă încrederii Dvoastre și dorinții mele.

Aș fi fost, se înțelege, mai bucuros să vă fi găsit și pe Dvoastră la Cluj, dar îmi pare bine că ceilalți colaboratori vor fi așa de buni ca să-mi dea ajutorul de care știu sigur că voi avea nevoie.

Dicționarul, cât a apărut până acum, îl am și pot spune că-l cunosc destul de bine, deoarece l-am consultat foarte des cu diferite prilejuri. Cât despre celelalte opere, necesare pentru controlul citațiilor, cred că în bună parte le voi găsi în biblioteca de aici, care este destul de bogată în scrieri românești, mai ales de cele mai vechi. Numai de la război încoace stă cam rău în această privință, pentru că diferitele case de editură eludează sistematic dispozițiile legii care le obligă să trimeată câte două exemplare din fiecare lucrare apărută în editura lor. Pe de altă parte, direcția bibliotecii însăși nu le urmărește cum se cuvine pentru executarea prescripțiilor legale. În orice caz, până pe la mijlocul lui septembrie voi ști precis ce cărți pot să am de aici și pentru care altele va trebui să mă adresez Academiei.

Dorindu-vă din toată inima odihna și distracția de care orice om în situația Dvoastră are așa de mare nevoie, vă rog să primiți salutările mele cordiale.

I. Iordan

8

[c.p.]

Borca (jud. Fălticeni), 5 aug. 1924

Mult stimate Domnule Pușcariu,

Vă mulțănesc călduros pentru cuvintele măgulitoare pe care mi le adresați în ultima c.p., precum și pentru intervenția pe lângă d. Capidan⁶⁵ ca să-mi dea la venirea mea la Cluj informațiile necesare în vederea colaborării mele la *Dicționarul Academiei*. Peste 7–8 zile părăsesc această localitate, unde

⁶⁵ Theodor Capidan (1879–1953), profesor de dialectologie sud-dunăreană și de lingvistică generală la Universitatea din Cluj, membru al Muzeului Limbii Române, colaborator principal la *Dicționarul Academiei*, coordonat de Sextil Pușcariu. Este autorul scrierii *Meglenoromâni*, vol. I–III, București, Cultura Națională, 1925–1935.

mă găsesc de vreo trei săptămâni, și imediat ce ajung în Iași voi scrie dlui Capidan spre a mă înțelege cu d-sa asupra timpului celui mai potrivit pentru amândoi de a mă duce la Cluj. De asemenea, îl voi ruga, dacă-i va sta în putință, să-mi găsească printre cunoscuți o cameră pentru cele 2–3 săptămâni, cât voi șede acolo; căci știu că Clujul, ca orice oraș de azi al țării, suferă de criză de locuințe.

Primiți, vă rog, salutările mele cordiale.

I. Jordan
[pe recto:] Domnului Profesor
Sextil Pușcariu,
com. Bran, jud. Făgăraș

9

Iași, 1924, octombrie 16

Mult stimată Doamnă Pușcariu,

Aflând de la d. Lacea⁶⁶ de întoarcerea Dvoastră din străinătate, îmi iau permisiunea să vă adresez câteva rânduri. În primul rând vă doresc bună-sosire și spor la munca pe care veți fi și început-o, căci e multă, grea și anevoioasă. În al doilea rând aș putea să vă spun ceva despre impresiile mele de la Cluj, dacă n-aș ști că ați aflat deja de la colaboratorii și prietini Dvoastră că aceste impresii sunt, cu un cuvânt singur, excelente. Mi-a părut rău că nu v-am găsit și pe Dv. acolo, căci sigur că folosul meu ar fi fost mai mare. Mai pe urmă m-am gândit că această întâmplare a avut și o parte bună: am cunoscut bine pe dnii Lacea, Capidan și Drăganu⁶⁷ (ca să nu mai pomenesc pe d. Pop⁶⁸, cu care am fost foarte multă vreme împreună), ceea ce n-aș fi putut face în aceeași măsură, dacă ați fi fost și Dvoastră acolo.

Ați aflat, desigur, și de ceea ce am făcut, mai exact de ceea ce... n-am făcut, cât am stat în Cluj. M-am inițiat într-o oarecare măsură în partea tehnică a dicționarului. În primul rând, mi-am notat toate prescurtările din care s-au luat

⁶⁶ Constantin Lacea (1875–1950), profesor de franceză și germană la Academia de Înalte Studii Comerciale și Industriale din Cluj, membru al Muzeului Limbii Române și custode al bibliotecii, unul dintre colaboratorii importanți ai lui Pușcariu la elaborarea *Dicționarului limbii române*.

⁶⁷ Nicolae Drăganu (1884–1939), filolog, lingvist și istoric literar, profesor, din 1919, la Catedra de istoria limbii și literaturii române vechi de la Facultatea de Litere și Filosofie a Universității clujene, membru al Muzeului Limbii Române și colaborator la elaborarea *Dicționarului limbii române*.

⁶⁸ Sever Pop (1901–1961), dialectolog, doctor în litere la Universitatea din Cluj (1925) cu o teză despre terminologia calului, membru al Muzeului Limbii Române, anchetator și redactor al *Atlasului lingvistic român*, I.

citațiile cuprinse în cele cinci casete cu fișe luate de mine pentru anul 1924–25. Apoi am luat cunoștință, notând ce mi s-a părut mai greu de reținut, despre tot ce privește redactarea: așezarea exemplurilor, definiția vorbelor, felul de a scrie explicațiile ș.a. Desigur că această parte e cea mai grea și de aceea numai după o experiență mai îndelungată voi fi stăpân, cu oarecare aproximație, pe ea. Am început acolo să lucrez și un cuvânt, nu prea simplu: verbul *a întinã*, pe care d. Capidan l-a găsit lucrat satisfăcător. Dar despre dicționar voi vorbi pe larg cu altă ocazie, când voi putea să vă trimet și câteva cuvinte redactate definitiv (pentru mine!). Acum sunt preocupat de altceva și de aceea nu m-am apucat încă de dicționar.

Știți de la Pascu⁶⁹ de catedra de filologie romanică de aici și ați aflat de asemenea că sunt și eu printre candidați. Adversarii miei, destul de numeroși ca să-mi primejduiască reușita, aduc ca singur argument împotriva mea faptul că n-am publicat nimic privitor la literatură, iar ei pretind că obiectul principal al catedrei trebuie să fie literaturile, nu limbile romanice. Pretenția-i cam neseri-oasă, mai ales că eu văd în ea, cel puțin în ceea ce privește pe unii profesori, un pretext pur și simplu. Ca să închid gura unora din ei și să înlesnesc astfel o eventuală sprijinire din partea lor, m-am gândit să umplu încet-încet câteva pagini cu lucruri pe care să le poată... gusta, adică ceti, onorații filozofi și ce mai sunt, dușmanii declarați ai filologiei, pentru că văd că aceasta-i mai mult știință decât filozofia așa cum o fac ei. În această nouă activitate a mea, pe care n-o pot lua prea în serios, pentru că nici nu mă atrage prea tare, nici nu se potrivește prea bine cu preocupările și ocupațiile mele de mai înainte, am nevoie și de sprijinul Dvoastră. În acest scop vă trimet aici alăturat 14 pagini de manuscris, care tratează o chestie interesantă și de actualitate. Prin subiectul lui am crezut acest articol foarte potrivit pentru „Cultura”. Vă rog să binevoiți a-l publica, și, de se poate, într-un număr cât mai apropiat (– mi se pare că va apărea un număr dublu pentru sept.– dec. 1924), în cazul când, bineînțeles, îl găsiți că merită aceasta. Am gata mai demult un studiu mai mărișor despre *Divina Commedia*: astă-iarnă am ținut la Seminarul „Veniamin”⁷⁰ o conferință, cu prilejul patronului școlii. Văzând interesul și bunăvoința cu care a fost ascultată această conferință de către oameni cu o cultură aleasă, am crezut că este de folos să fac un articol mare, prin care să popularizez conținutul și unele chestii de istorie și critică literară privitoare la poema divină a marelui poet italian. Să văd cum voi putea să public acest

⁶⁹ George Pascu (1882–1951), lingvist și istoric literar, profesor la Catedra de istoria literaturii române vechi și dialectologie a Universității din Iași. Figură controversată, polemist incomod, a fost unul dintre contestatarii lui Pușcariu.

⁷⁰ Jordan a fost profesor la seminar în perioada martie 1914–iulie 1927.

articol. Dacă nu izbutesc la „Viața românească”, voi sacrifica vreo 5–6000 lei și îl voi tipări pe proprie socoteală. Se poate să mă mai apuc și de alte lucruri. Nu-mi fac nicio iluzie asupra rezultatelor acestei nouă activități, dar vreau să dovedesc greșeala unor oameni, care-și închipuie că, dacă cineva, din sfială și din conștiința că poate produce lucrări mai bune în alt domeniu, nu se vâără în toate, apoi chiar este de tot incapabil să abordeze chestii, care mai demult nu-l atrăsese.

Mi-am îngăduit să vă fac aceste destăinuiri și încă așa de sincer, pentru că mi-ați arătat totdeauna cea mai mare bunăvoință. Dacă am mers prea departe, vă rog să mă scuzați, căci în lupta întreprinsă de mine pentru a ocupa un loc, care mi-ar da mai mult ocazia și puțința să lucrez cu oarecare folos pentru știința românească, nu-s mulți aceia căroră cred că mă pot destăinui așa cum am făcut aici.

Cu cele mai distinse salutări,
I. Iordan

10

Iași, 1924, octombrie 23

Mult stimate Domnule Pușcariu,

Astăzi am primit scrisoarea Dvoastră din 19 cor. și mă grăbesc cu atât mai mult să vă răspund cu cât vă sunt dator cu încă un răspuns, anume la scrisoarea din 14 cor., pe care am avut-o în mână, după ce vă scrisesem și vă trimisesem articolul pentru „Cultura”. Vă mulțămesc din toată inima pentru primirea articolului și pentru vorbele de încurajare pe care mi le spuneți în legătură cu candidatura mea la catedra de romanistică, de altfel neexistentă încă din punct de vedere legal. Nu-mi fac deloc iluzii că cu articolul amintit sau cu altele de aceeași natură voi izbuti să înduplec pe acei care sunt împotriva mea din motive personale ori din calcule politice. Dar e o chestie de amor propriu a le dovedi oricum că se înșală, cel puțin în parte, atunci când, din faptul că mă ocup numai cu filologia, trag încheierea că n-aș fi deloc priceput în ale literaturii. În același scop am dat la tipar și conferința de care v-am amintit în scrisoarea precedentă. Ca să termin cu acest paragraf, vă rog să dați ordin la tipografie, atunci când se va lucra articolul meu, să se scoată 50 extrase. Se înțelege că cheltuielile mă privesc pe mine.

Să trec acum la chestia care și pentru Dvoastră și pentru mine prezintă importanță mai mare. De când am venit de la Cluj, adică de vreo lună, n-am putut lucra nimic la dicționar, din cauză că am avut alte treburi. De felul meu sunt un om care, când

se apucă de ceva, nu se mai interesează aproape deloc de alte lucruri. Așa se va întâmpla și cu dicționarul: măcar că mi-am propus să lucrez trei după-amiezi, câte cel puțin 4–5 ore în șir, mă tem că voi lucra în fiecare zi, cel puțin acum, la început, spre a mă deprinde cu partea tehnică a lucrării, care-i cea mai grea, și astfel voi neglija lectura atâtor lucrări și reviste, ceea ce iar nu va fi bine. Și acesta a fost un motiv care m-a făcut să amân cu începerea lucrului la dicționar până acum câteva zile, când m-am apucat de el cu toată stăruința. Cum vedeți, manuscriptul cerut va mai întârzia cel puțin câteva săptămâni ca să vă pot trimete măcar 10–12 cuvinte lucrate definitiv. Până atunci am să vă mai scriu, se înțelege, pentru a vă cere diferite lămuriri, de care văd că am nevoie destul de des, precum și pentru a vedea ce-i de făcut cu unele cărți care lipsesc din Bibl. Univ. de aici.

Chitanțele de care vorbiți vi le voi trimete ceva mai târziu, căci nu știu cum îmi vine să încep a încasa bani înainte de a fi făcut ceva efectiv. Cred că nu vă deranjează această întârziere, din punctul de vedere al gestiunii financiare a dicționarului. La Cluj cred că voi veni cu o săptămână înainte de Crăciun. Nu s-ar putea să capăt de la Minister prin Academie o foaie de drum spre a face cheltuieli mai mici venind la Cluj? Știu că asemenea foi se dau destul de ușor când e vorba de interese reale de serviciu. Și nu cred să-i vie greu Academiei să obție câte o foaie pentru mine la fiecare din cele 2–3 călătorii pe care le voi face pe an la Cluj⁷¹.

Mi-a făcut mare plăcere știrea despre vizita Dvoastră la Meyer-Lübke. Mi-am adus aminte de anul petrecut la Bonn în condiții așa de favorabile în toate privințele. Mi se pare că ar fi vorba de lucruri de demult. Spitzer mi-a scris că în urma scrisorii Dvoastre, prin care-i anunțați vizita, v-a așteptat cu bucurie și nerăbdare, dar se vede că nu se întorsese încă de la Pörschach (Austria), când ați trecut Dvoastră prin Bonn. Desigur că regretă mult asta, căci știu de mult cât ținea să vă cunoască și personal. Poate îi va fi lui posibil să vie prin România într-un viitor mai apropiat. Eu mereu îl îndemn la asta.

Mulțămindu-vă din nou pentru cele scrise, vă rog să primiți salutări cordiale și totodată să salutați din partea mea pe toți colaboratorii Dvoastră cunoscuți mie.

I. Iordan

11

Iași, 1 Decembrie 1924

Mult stimate Domnule Pușcariu,

⁷¹ Înștiințându-l pe Ioan Bianu, într-o scrisoare din 24 octombrie 1924, că „Iordan încă n-a împlinit luna de când a început să lucreze” la Dicționar, Pușcariu menționează și solicitarea acestuia de a obține „un bilet de drum de fier” (vezi Bianu 1976, p. 617).

Acum două săptămâni și mai bine v-am trimis un manuscript de vreo 40 șferturi de coală, care cuprindea munca mea la Dicționar din primele săptămâni ale lui noiembrie. De asemenea, vă scrisesem și o scrisoare foarte lungă, în care vorbeam de greutățile lucrului și mai ales vă ceream mai multe lămuriri. Sunt foarte neliniștit că n-am primit până acum niciun răspuns, căci pun această tăcere a Dvoastră în legătură cu o eventuală pierdere a pachetului poștal. Ar fi o adevărată nenorocire dacă bănuiala mea s-ar dovedi îndreptățită. În caz când ați primit pachetul, pe care, se înțelege, l-am trimis recomandat, și nu aveți încă vreme să-mi răspundeți imediat ce primiți aceasta la toate întrebările mele, vă rog să binevoiți a pune pe d. Pop să-mi scrie două rânduri confirmând primirea pachetului, pentru a scăpa de neliniștea care mă stăpânește.

Peste 2 săptămâni cred că voi putea veni la Cluj. M-am hotărât să vin cu 10–12 zile înainte de vacanță, atât în interesul liniștei Dvoastre în timpul sărbătorilor și al vacanței, cât și în interesul meu propriu. Voi aduce atunci și ce voi fi lucrat, cam de două ori cât v-am trimis deja. În acest moment am terminat o cutie de fișe. Merge destul de bine, dar lucrez mai mult de 2–3 ore pe zi. Se înțelege că voi aduce cu mine și fișele lucrate deja. Dacă aveți să-mi faceți vreo comunicare în legătură cu venirea mea acolo, vă rog să mi-o faceți.

Cu cele mai distinse salutări,
I. Iordan

12

Iași, 1924, decembrie 8

Mult stimată Domnule Pușcariu,

Am primit scrisoarea Dvoastră de la 29 nov. a.c. acum câteva zile și vă mulțamesc în chip deosebit pentru trimeterea ei, căci, pe lângă atâtea lucruri bune pe care le cuprinde, m-a scăpat și de o mare neliniște cu privire la soarta manuscriptului meu.

Lămuririle date de Dvoastră îmi sunt foarte prețioase și voi căuta să mă țin întocmai de ele. Alte informații, de care desigur că voi mai avea nevoie, le voi afla cu prilejul convorbirilor noastre de la Cluj. De asemenea, vă mulțamesc călduros pentru tot ce făgăduiți să faceți pentru ca colaborarea mea la Dicționar să mă scutească de anumite năcazuri, care se pot ușor evita, și pentru ca munca depusă să fie mai folositoare decât este în momentul de față.

În ce privește procurarea prin Academie a cărților care-mi trebuie nu voi face deocamdată nicio intervenție pentru următorul motiv. Acum câtva timp am cerut valută pentru Paris. De mult doresc să mă duc și acolo, dar vitregia împrejurări-

lor și mai cu samă răutatea oamenilor m-au împiedecat. Dacă legile ar avea vreo trecere în țară la noi, măcar în fața aceluia care fac mare caz de nerespectarea dispozițiilor legale, eu m-aș fi găsit acum la sfârșitul celui de al doilea an de studii la Paris. Dar să las asta acum. Am cerut, vrasăzică, valută și, dacă mi se aprobă, mă duc în ianuar la Paris pentru vreo 7–8 luni, adică până prin august sau septembrie anul viitor. În acest timp se înțelege că nu mai pot lucra la Dicționar și de aceea nu vreau să cer de pe acum de la Academie cărțile necesare. După ce m-aș întoarce însă aș căuta să lucrez tot ceea ce am în acest moment la mine și aș face așa fel, încât în cursul unui an aș termina și ceea ce aș avea de lucrat pentru anul 1925–26. Speranțe de a căpăta valuta nu prea am, astfel că nu-i cazul să vă... neliniștiți prea mult cu privire la Dicționar.

La Cluj am de gând să plec sâmbăta aceasta, 13 dec., ca să fiu acolo duminică noaptea pe la 12. Vreau să fac drumul prin Ploiești, unde voi prinde acceleratul de la București spre Cluj, care trece pe acolo pe la 10 dimineața. În caz când se ivește vreo piedică, vă telegrafiez. Deoarece mai este foarte puțină vreme până atunci, am crezut că nu mai e nevoie să vă trimet fișele, mai ales că aș mai tremura că se pot pierde, ci le voi aduce eu. Voi veni și cu a doua cutie spre a face controlul citatelor de mai înainte, în cursul celor 7–8 zile cât sper să stau pe la Dvoastră. Ca și astă-vară pe Dvoastră întâi, apoi pe Dl Capidan, și de data asta vă rog să binevoiți a-mi înlesni găsirea unei gazde. În septembrie am putut constata de visu ce mare fericire este să ai asigurat dinainte un cămin într-un oraș relativ mare și vizitat de multă lume.

La București am intenția să mă duc, căci sunt și alte chestii de aranjat. Aș face acest drum la plecarea din Cluj, măcar că va fi în preajma Sărbătorilor. Cred că la Academie pot vorbi cu d. Bianu⁷² și marți înainte de Crăciun, căci nu se prăpădește lumea. De altfel voi discuta asupra acestui lucru și cu Dvoastră, care cunoașteți bine protocolul convorbirilor cu d. Bianu.

Mulțămindu-vă pentru salutările Dvoastră și ale cunoștințelor, vă salut călduros și vă zic tuturor la revedere.

I. Iordan

13

Iași, 1924, decembrie 31

Mult stimată Doamnă Pușcariu,

⁷² Ioan Bianu (1856–1935), filolog și bibliograf, directorul Bibliotecii Academiei (din 1884), secretar general al Academiei Române (1927), precum și președinte al acestei instituții (1929).

Deși ocupat și mai ales neliniștit peste măsură din cauza plecării, pe care o zoresc cât se poate mai mult, găsesc vreme să vă trimet câteva rânduri. În primul rând vă urez pentru anul care vine, atât Dvoastră personal, cât și familiei, sănătate, fericire și ani mulți.

Îmi pare bine că pot să vă mulțămesc și acum pentru bunăvoința pe care mi-ați arătat-o totdeauna, un lucru rar pentru vremea și țara noastră, unde interesele și combinațiile personale primează. Aceleași urări le fac și colaboratorilor Dicționarului, pe care vă rog să-i salutați din partea < mea > și să le cereți scuze pentru mine că nu le pot scrie direct fiecăruia.

Vă trimet toate fișele cu exemple despre *întru* și *între*, conform înțelegerii de la Cluj. Cred că vor ajunge la destinație, căci altfel ar fi o adevărată nenorocire.

De la Paris vă voi scrie când și când pentru a vă ținea în curent cu isprăvile mele de pe acolo, precum și pentru a mai afla câte ceva și despre Dvoastră și ceilalți cunoscuți clujeni.

Cu cele mai cordiale salutări,
Al Dvoastră devotat,
I. Iordan

14

[c.p.]

Paris, 18 ianuarie 1925

Mult stimată Doamnă Pușcariu,

Neputând să vă scriu deocamdată mai multe, mă mulțămesc să vă trimet aceste câteva rânduri. Sunt aici de aproape 2 săptămâni și m-am instalat destul de bine. De asemenea, am început să „încerc” cursurile care cred că mi-ar folosi. Sunt destule și interesante, numai că de multe ori trebuie să alerg de la o școală la alta. Același cusur îl au și bibliotecile: sunt prea depărtate și de școli și între ele. E curios că centralismul francez, așa de rău în alte domenii de activitate, nu lucrează deloc aici, unde ar fi adus mari avantaje: economie de timp și, deci, de forță nervoasă. Cel mai mare câștig se pare că-l voi avea de la A. Meillet⁷³ și J. Gilliéron⁷⁴, cu care am și făcut cunoștință și care, mai ales primul, s-au arătat extrem de binevoitori.

⁷³ Antoine Meillet (1866–1936), important lingvist francez, profesor la Collège de France, specialist în istoria și structura limbilor indo-europene.

⁷⁴ Jules Gilliéron (1854–1926), renumit lingvist de origine elvețiană, fondatorul geografiei lingvistice, profesor de dialectologie la École Pratique des Hautes Études din Paris. Publică, între

Înainte de a pleca din Iași v-am trimis în trei plicuri fișele cu citatele lui *între* și *întru*. Le-ați primit? Sunt foarte nerăbdător să aflu, căci mă îngrozește gândul că s-ar fi putut pierde. În chestia articolului meu pentru „Cultura”⁷⁵, v-aș ruga, în cazul când revista nu mai apare, să-l trimiteți la rev. „Năzuința”, Craiova. Dacă puteți scoate „Cultura” înainte, ceea ce ar fi foarte bine, nu uitați, vă rog, că am nevoie de 50 extrase.

Salutări respectuoase Dvoastră, salutări amicale Dlor Drăganu, Lacea, Capidan și Pop.

I. Iordan

[pe recto:] Monsieur Sextil Pușcariu
Strada Elisaveta 23
Cluj (Roumanie)

15

Paris, 13 martie 1925

[notat cu creionul de Pușcariu: 25. III. 25]

Mult stimat Domnule Pușcariu,

Vroiam de mult să vă scriu, dar nu s-a putut. Am fost cam ocupat, adică mai ocupat decât de obicei, căci altfel nu se poate spune că la Paris n-are cineva ce face. Mă uit cu oarecare neliniște la vremea care trece așa de iute și mă gândesc că acuși-acuși mă găsesc la sfârșitul anului, când trebuie să mă întorc acasă, fără să fi văzut măcar ceea ce-i mai important în acest muzeu universal care-i Parisul.

Afară de ocupații, ceea ce m-a făcut să întârziu cu această scrisoare, mai mult decât aș fi dorit, a fost scrisoarea Dvoastră, care vorbea de o eventuală vizită a Dvoastră aici. E drept că nu spuneți nimic sigur, dar eu am așteptat cu destulă încredere să se confirme această veste. Se pare că crearea Institutului de cooperare intelectuală⁷⁶ se lovește de oarecare greutate financiară din partea francezilor. În „Le Temps” am citit cu indignare un articol care discuta această chestie: autorul dădea dovadă de un spirit cu desăvârșire obtuz, când spunea că cele 3 milioane de franci, necesare pentru crearea institutului, ar însemna mai mai un dezastru financiar. Pe lângă asta se întrezărea în articolul menționat și un spirit de xenofobie, care m-a surprins extrem de neplăcut la un franțuz. Dacă Franța nu

anii 1902–1910, *L'Atlas linguistique de la France*.

⁷⁵ Publicația condusă de Sextil Pușcariu a apărut la Cluj în perioada ianuarie–iulie 1924.

⁷⁶ Pușcariu este abordat în calitatea sa de reprezentant al României în cadrul Institutului Internațional de Cooperare Intelectuală de pe lângă Societatea Națiunilor.

înțelege că aici e domeniul în care ea poate sta cu drept cuvânt în fruntea omenirii atunci e trist. Sper însă că-i vorba numai de o părere izolată, care are și substrat politic: guvernul pare că vrea să dea această sumă, și de aceea „Le Temps”, adversar declarat al actualului guvern, combate acordarea fondului bugetar.

Vă spuneam, mi se pare la Cluj, că aș fi voit să fac aici mai mult literatură decât filologie. Împrejurările m-au împiedecat de la realizarea acestei intenții. Istoricii literari – mă gândesc la literaturile romanice, minus cea franceză – sunt în general așa de puțini și de slabi (Hauvette⁷⁷ face o excepție onorabilă) –, iar în același timp lingviștii alcătuiesc o falangă așa de numeroasă și puternică, încât nu mi-a fost greu deloc să renunț la scopul urmărit. Desigur că la această schimbare a contribuit și ocupația mea de lingvist. Nu-mi pare rău deloc de ceea ce s-a întâmplat căci, dacă ocupația cu literatura mi-ar fi adus, poate, un folos imediat și de natură practică, profitul pe care-l am de la lingviștii parizieni va fi mult mai durabil și de natură pur științifică.

În cartea poștală pe care v-am trimes-o din primele zile ale sosirii mele aici, vă întrebam ce s-a făcut cu „Cultura” și vă rugam să trimeteți articolul meu *Influențe culturale* la revista „Năzuința”⁷⁸ din Craiova, în cazul când revista Dvoastră nu mai apare. În răspunsul Dvoastră nu pomeniți nimic de această chestie; desigur că erați grăbit și ați uitat de ea.

În speranța că voi afla câte ceva despre Dvoastră și despre ce se petrece pe la Cluj și prin țară, vă rog să primiți salutările mele cordiale. De asemenea, vă rog să salutați pe Dni Drăganu, Lacea, Capidan, Giuglea⁷⁹ și Pop, iar pe cei trei dintâi să-i... liniștiți cu privire la tăcerea pe care am păstrat-o până acum.

I. Jordan

16

[c.p. ilustrată]

Paris, 15. IV. 1925

⁷⁷ Henri Hauvette (1865–1935), romanist francez, specializat în literatură comparată, profesor la Sorbona. Despre impresia pe care acesta a exercitat-o asupra profesorului ieșean, a se vedea și Jordan 1977b, p. 74–75.

⁷⁸ Articolul a fost publicat cu acest titlu în „Năzuința”, IV, 1925, nr. 1–2, p. 25–33; și în extras, Craiova, Scrisul Românesc, 1925, 11 p.

⁷⁹ George Giuglea (1884–1967), lingvist, profesor, între anii 1919–1947, la Catedra de filologie romanică a Facultății de Litere și Filosofie a Universității din Cluj, membru al Muzeului Limbii Române.

Mult stimate Domnule Pușcariu,

Vă mulțămesc pentru răspunsul pe care mi l-ați dat la ultima scrisoare a mea. Mi-ar părea rău dacă n-ar mai putea apărea „Cultura”, o revistă așa de bună pentru propaganda românească printre noii cetățeni ai României. Poate tocmai de asta nu se mai găsesc... banii trebuincioși pentru a o scoate mai departe. Vestea despre apropiata începere a publicării *Dicț. Acad.* mă bucură. Ar trebui să nu se mai producă niciun fel de amânare supt cine știe ce pretext.

De Paști vă doresc, familiei și Dvoastră, sănătate, voie bună și veselie.

Al Dv.,
I. Iordan
[pe verso:] Domnului Sextil Pușcariu
str. Elisabeta 23, Cluj
Roumanie

17

[c.p. ilustrată]

Firenze, 14 august 1925

Via S. Reparata 53
Mult stimate Domnule Pușcariu,

A trecut vreme cam multă de când nu mai știm, direct, nimic unul de altul. Am părăsit Parisul acum o lună și, după o călătorie cam sumar făcută în Sudul Franței și prin Italia, m-am stabilit de la 1 august aici, unde sper să pot rămânea până pe la 15 septembrie. Voi avea mare folos chiar din această scurtă ședere, căci n-am altceva de făcut decât să cetesc, iar bibliotecile de aici sunt destul de bogate. Și limba am prilej s-o deprind binișor, întrucât locuiesc într-o familie cu care pot sta de vorbă. Cred că Dv. o duceți bine și vă odihniți cum se cuvine în munții noștri, de care mi-i așa de dor.

Cu salutări cordiale, rămân al Dv.,
I. Iordan
[pe verso:] Domnului Profesor Sextil Pușcariu
Bran (Transilvania)
Romenia

18

Iași, 1925, noiembrie 6
Mult stimate Domnule Pușcariu,

Vă mulțămesc din toată inima pentru scrisoare și pentru extrasul cu recenzie despre *Rumänische Toponomastik*, I⁸⁰. Partea a doua a acestei lucrări se află supt presă – patru coli sunt deja gata –, așa că pe la începutul anului viitor, cel mai târziu, va fi și ea gata. În acel moment mă voi simți ușurat ca după luarea unei pietre de moară pe care aș fi avut-o pe umeri: cu tipărirea ei am îndurat năcazuri peste năcazuri. De altfel, însuși faptul că apare la 8 ani după ce a fost concepută și redactată aproape definitiv vorbește îndeajuns în acest sens: cine o judecă ține sama de momentul când a apărut, nu de acela al terminării manuscriptului. La sfârșitul părții a doua, în *Nachträge und Berichtigungen*, voi lua în considerare observațiile de amănunt ale Dvoastră și-mi voi îngădui să combat pe acele care mi se par nedrepte.

De asemenea, vă mulțămesc cu recunoștință pentru cinstea ce-mi faceți prin invitația de a colabora la „Dacoromania”. Îmi pare însă nespus de rău că, pentru moment cel puțin, îmi este imposibil să mă folosesc de amabilitatea Dvoastră.

Nu pot arăta nici motivele pentru care sunt silit să răspund astfel, dar sper că vom putea vorbi despre ele cu vreo ocazie oarecare.

În privința lucrului meu la Dicționar vă anunț că n-am stat deloc degeaba după întoarcerea mea acasă. Am lăsat la o parte multe alte treburi pentru a-mi împlini angajamentul și a nu produce perturbări în planurile Dvoastră.

Sper că pe la începutul lunii viitoare să termin tot materialul luat de mine în toamna lui 1924 pentru campania de lucru 1924–25. Lăsând la o parte neologismele, conform înțelegerii cu Dvoastră, mai am numai ceva mai mult de o cutie bună de fișe.

A trebuit să dau zor, între altele și din pricina celorlalte ocupații; de aceea simt eu însumi că munca mea lasă de dorit supt raportul calității. Dar altfel nu puteam proceda, mai ales că mă gândeam să iau fișe și pentru anul curent. Ca să evităm o eventuală pierdere a fișelor și a manuscriptului meu, m-am gândit la următoarea soluție. În ziua de 23 cor. voi fi la București (de fapt mă voi duce la Buzău pentru 29 noiembrie în interese familiare). Am de gând să iau cu mine toate fișele lucrate, precum și neologismele nelucrate, împreună cu manuscriptul meu, spre a le lăsa Dlui Bianu. De la Dlui le poate ușor lua cineva de la Cluj: Dvoastră ori altul, cu ocazia unei călătorii la București. La fel vă rog să procedați Dvoastră cu cele 5 cutii de fișe, pe care va trebui să le lucrez pentru anul 1925–26: dacă se duce vreun clujan la București înainte de data indicată

⁸⁰ Recenzia lui Pușcariu, apărută în „Litteris” (Lund), II, 1925, nr. 2, p. 181–184, are ca obiect de analiză primul volum din *Rumänische Toponomastik*, Bonn & Leipzig, Kurt Schroeder Verlag, 1924.

mai sus, rugați-l să ia cutiile și să le lase tot la Dl Bianu, pentru mine. În felul acesta există siguranța că nu se poate pierde nimic. O altă rugămintă în legătură cu această chestie este să binevoiți a pune pe un funcționar de-al „Muzeului” să-mi trimeată într-un plic, fără nicio altă indicație, un formular de chitanță pentru încasarea restului de bani din anul trecut. Aș dori ca Dvoastră să primiți la timp chitanțele semnate de mine ca să le puteți trimete Dlui Bianu înainte de 23 cor., iar eu să pot încasa banii chiar în acea zi, când voi fi la București. La Cluj nu știu dacă voi putea veni, dintr-o mulțime de cauze, între care ostenelele drumului și pierderea de timp joacă rolul principal. Dar sper să nu fie nevoie de prezența mea acolo: partea pur tehnică a lucrării am cam deprins-o, iar în celelalte chestii mă voi adresa Dvoastră ori de câte ori voi simți trebuință.

Catedra de filologie romanică se găsește, ca și până acum, în suplinirea profesorului de grecește: în doi ani s-au făcut patru lecții, una de deschidere și trei despre *Divina Commedia*. Mai rău să-i văd!

Cu cele mai distinse salutări și cu rugămintea de a saluta pentru mine pe cunoscuții clujeni.

I. Iordan

19

Iași, 1925, noiembrie 15

Mult stimat Domnule Pușcariu,

Mă grăbesc să răspund la scrisoarea Dvoastră din 13 cor.; pentru ca să mai aveți, până la sfârșitul acestei săptămâni, timpul necesar de a trimete la Academie chitanțele mele, unde aș dori să le găsesc în ziua de 23 noiembrie, când sper să fiu acolo. Se pare că n-am fost destul de explicit în ultima mea scrisoare ori că n-am înțeles lucrurile încă de la început cum trebuie. De aceea vă rog să-mi dați voie să lămuresc aici mai amănunțit cum am crezut eu că va avea loc colaborarea mea la Dicționar din punct de vedere al răsplații ei materiale. În septembrie 1924 am luat în primire la Cluj 5 cutii de fișe, care reprezentau materialul de lucru pentru un an întreg, adică pentru intervalul 1 sept. 1924 – 31 august 1925. Pentru această muncă aveam să primesc 24.000 lei, câte 2000 lei lunar. Academia nu se interesează, cred, dacă eu am lucrat regulat în fiecare lună, ci are numai dreptul de a-mi cere să fi terminat tot materialul în momentul când eu pretind achitarea întregii sumi anuale. Un colaborator poate sfârși materialul luat pentru un an numai în 3–4 luni, dacă se ține zilnic de această treabă, după cum iarăși poate prelungi munca peste un an; urmează de aici că cel dintâi să fie plătit pentru numai pentru cele 3–4 luni, iar cel de-al doilea pentru mai mult de

12 luni? Desigur că nu și sunt convins că și Dvoastră înțelegeți chestia la fel, numai că v-ați exprimat nelămurit în scrisoarea Dvoastră. Situația materialului luat de mine acum un an și mai bine este aceasta: până la plecarea mea din țară lucrasem cam o treime, pe care v-am și trimes-o la timp; întorcându-mă din străinătate, m-am apucat imediat de muncă și acum mă gălesc așa de avansat în ea, încât pe la începutul lui decembrie, cel mai târziu, voi fi isprăvit întreg materialul primit atunci. Și cum din cele 24.000 lei, care mi se cuvin pentru acest material, n-am primit decât 8000 – socotiți pe intervalul septembrie–decembrie 1924 –, mai rămâne să mi se achite restul de 16.000, socotiți pe intervalul ianuarie–august 1925. La București voi lua de la d. Bianu fișele pe care le veți trimite Dvoastră – și eu v-aș ruga să trimeteți 5 cutii, adică tot materialul pentru anul 1925–26 –, așa că pe la mijlocul lui decembrie mă voi apuca să lucrez pentru campania de lucru deja începută. La 31 august 1926, Dvoastră trebuie să aveți de la mine întreg acest material prelucrat. Ducerea mea la Paris nu există pentru Academie, și anume nici în sensul că eu aș fi avut nevoie de concediu de la Comisia Dicționarului, dar nici în acela că Academia ar putea să mă păsuiască prea mult, din cauza studiilor sau a altor afaceri personale, cu împlinirea obligației de a sfârși cam într-un an fișele primite pentru acel an. În rezumat chestia stă, deci, așa: eu am gătit aproape treaba la care mă angajasem pentru 1924–25, Academia, la rândul ei, trebuie să-mi achite onorarul convenit pentru această muncă. De aceea vă trimet aici alăturat 3 chitanțe pentru suma de 16.000 lei și vă rog să binevoiți a le înainta cât puteți mai repede la d. Bianu⁸¹, căruia n-ar fi rău, poate, să-i arătați cum stau lucrurile. D-sa va primi de la mine cea mai mare parte din fișele pe care le am acum la mine – pe toate nu, fiindcă nu le voi putea isprăvi până sâmbăta viitoare –, precum și manuscriptul conținând prelucrarea acelor fișe; de acolo le veți lua Dvoastră, personal ori printr-un prietin.

Neologismele existente în cele 5 cutii de fișe nu le-am lucrat, pentru că așa mi-ați spus Dvoastră la Cluj; dacă ele trebuiesc scăzute din materialul primit sau trebuiesc luate în seamă rămâne să hotărâți Dvoastră la fel cu dispozițiile luate pentru ceilalți colaboratori.

De asemenea, mi-ați spus în decembrie trecut, când cu venirea mea acolo, că începând cu al doilea an de muncă, adică de la 1 sept. 1925, voi fi plătit la fel cu ceilalți, deci cu 3000 lei lunar.

Îmi pare rău că a trebuit să umplu o scrisoare întreagă cu lucruri de acestea, dar vă rog să mă credeți că am făcut-o nu pentru Dvoastră personal, ci pentru Academie și pentru a înlătura de mai înainte eventualele explicații cu aceasta.

⁸¹ Pușcariu îi va scrie în 19 noiembrie 1925 lui Bianu, exprimându-și rezerva față de plata anticipată cerută de Jordan (vezi Bianu 1976, p. 620).

Primiți, vă rog, salutările mele distinse.

I. Iordan

P.S. Între fișele mele sunt și cele privitoare la *înțina* și *întrăma* (= *întrarma*), lucrate de Dvoastră; ce fac cu ele? De asemenea, aș dori să știu dacă pot lucra pe *întocmai* și derivatele lui, ori aștept fișele cu *tocmai* și derivate?

I. I.

20

Iași, 1925, decembrie 2

Mult stimată Doamnă Pușcariu,

Vă rog să mă scuzați că răspund așa de târziu scrisorii Dvoastre din 19 nov. a.c.: de-abia alaltăieri a ajuns în mâinile mele. După cum vă scrisesem, ducerea mea la București atârna de o chestie familiară, care trebuia aranjată la Buzău: când v-am comunicat întâia oară despre asta, știam că va fi nevoie de prezența mea acolo în ziua de 22 nov.; cu două zile înainte de această dată am fost înștiințat că s-a amânat afacerea pe ziua de 29 nov. N-am mai avut timp să vă scriu despre această schimbare, iar după aceea am crezut că-i de prisos, fiindcă-mi închipuiam că fișele le-ați trimis prin cineva din Cluj, iar Dvoastră nu veți fi făcut un drum la București numai pentru asta. Alaltăieri am fost la d. Bianu, care mi-a predat cele două cutii cu fișe⁸² și scrisoarea Dvoastră, împreună cu chitanța modificată, iar eu i-am dat patru (a cincea, cu puține fișe nelucrate, se găsește încă la mine), plus manuscriptul cu redactarea materialului lucrat (cam 250 pagini). Din cele patru cutii, una cuprinde neologisme, destul de numeroase, pentru că între ele se găsesc atâtea compuse cu *inter-* etc.

Banii – 6000 lei, minus reținerile de 8% – i-am încasat și vă mulțămesc că ați revenit asupra primei hotărâri, conform căreia ar fi trebuit să primesc numai 2000 lei, pentru luna noiembrie a.c. Am citit cu atenție scrisoarea Dvoastră și, vă mărturisesc sincer, afară de o ușoară contrarietate pe care mi-a produs-o... stricarea socotelilor făcute de mine acasă, nu mi-a rămas în suflet niciun fel de nemulțămire. De aceea cred că pot vorbi obiectiv, adică pot spune ce gândesc, iar nu și ce simțesc, mai bine am simțit, în legătură cu această chestie. Aveți perfectă dreptate că uzurile stabilite de când se lucrează la Dicționar nu se pot schimba de hatârul unui colaborator, care pe deasupra se nimerește a fi și cel mai tânăr în toate privințele. De asemenea, știu că Academia are mari greutăți

⁸² Cutiile îi fuseseră trimise lui I. Bianu, după cum îl anunță Pușcariu într-o scrisoare din 16 noiembrie 1925, prin Al. Lapedatu (Bianu 1976, p. 620).

financiare, deși în chestia pur bănească dintre ea și colaboratorii la dicționar aceste greutăți nu pot avea – juridicește vorbind – niciun amestec. Dar îmi pare bine că recunoașteți singur că și eu am dreptate în raționamentul meu, dreptate care acum văd că-i mai mare decât mi-o închipuiam: căci tradiția de care vorbiți Dvoastră mie îmi era pur și simplu necunoscută, nu numai la primirea propunerii venite de la Dvoastră de a colabora la Dicționar, dar și mai târziu. Iar când am plecat la Paris, spusele Dvoastră că colaborarea încetează le-am interpretat ca o constatare a unui fapt material: se înțelegea că n-am să iau materialul de fișe la Paris, unde mă duceam pentru alte lucruri. Dacă insist asupra dreptății mele, vă rog să mă credeți că o fac numai din dorința de a mi se recunoaște această dreptate și de a nu mi se reproșa. Dv. n-ați făcut niciun reproș, însă din nepotrivirea părerilor noastre rezultă indirect o nemulțămire, care-i o adevărată imputare pentru mine – că am vrut să am un tratament de favoare față de ceilalți colaboratori. Cât privește chestia bănească, oricât ar fi ea de importantă în timpul de față, mă declar perfect înțeles cu Dvoastră: voi continua colaborarea la Dicționar, lucrând cele două cutii de fișe primite prin d. Bianu în patru luni, și voi încasa pentru această lucrare 8000 lei. Și fiindcă Dvoastră vorbiți de încheierea anului de lucru la 30 august 1926, mă declar să mai iau o cutie, două de fișe, după ce le voi fi terminat pe cele primite acum, căci altfel nu înțeleg cum voi fi plătit pentru două cutii, care trebuiesc sfârșite în patru luni, pe un interval de timp în cursul căruia trebuiesc lucrate cel puțin 4 cutii.

Îmi pare foarte rău că împrejurările m-au adus să vă scriu o scrisoare ca asta, în care sunt nevoit să vă anunț că pentru anul viitor nu voi mai putea continua colaborarea la Dicționar. Vă asigur că întâmplarea discutată aici n-a contribuit întru nimic la luarea acestei hotărâri, cel mult a făcut să vă comunic hotărârea mea ceva mai înainte. Deși cred că nu este necesară nicio dovadă în acest sens – v-am vorbit totdeauna cu toată sinceritatea și am văzut că-mi apreciați această atitudine –, vă rog să întrebați pe d. Capidan despre cele ce i-am scris imediat după întoarcerea mea din străinătate (pe la sfârșitul lui septembrie sau începutul lui octombrie) în legătură cu colaborarea la Dicționar, spre a vă convinge că în condițiile mele de viață îmi este imposibil să fac și această lucrare. Fiind ocupat patru ore pe zi la școală, trebuie să depun eforturi mari ca să pot face față nevoilor urgente ale meseriei de filolog, care vrea să se ție cât de cât la curent cu ce se publică mai de samă în domeniul lui de activitate. Din această cauză eu lucrez în general 10 ore pe zi: 4 la școală, 6 acasă, ceea ce mă obosește îndeajuns pentru ca din când în când să mă resimt de această muncă. Cu toate acestea constat că nici cărțile pe care mi le procur singur ori le găsesc la bibliotecile de aici n-am vreme să le cercetez cum se cuvine: gândul că nu dispun de timpul liber al

celorlalți mă face să lucrez cam repede, ceea ce eu sunt primul să recunosc că se observă în lucrările mele. Oarecare speranțe de schimbare a acestei situații încep să se ivească: săptămâna trecută am fost recomandat de Consiliul Facultății de Litere ca suplinitor la Catedra de filologie romanică⁸³. Această întâmplare îmi va ușura într-o măsură munca cea grea de „belfer”, cum se zice pe la noi, căci voi lăsa orele de la Seminarul „Veniamin” și voi rămânea numai la Liceul particular „M. Kogălniceanu”⁸⁴. În schimb, voi avea mult de lucru cu facerea cursului, căruia dintr-o mulțime de motive vreau să-i acord toată atenția cuvenită, ca să nu mai vorbesc de faptul că acest schimb de activitate îmi va aduce o pagubă de cel puțin 1000 lei lunar, diferența dintre ce voi primi de la Facultate și ce voi da suplinitorului meu de la seminar.

De aceea vă rog să nu mai cereți la Academie consacrarea mea ca colaborator „vechi” și deci egalizarea în drepturi cu ceilalți. Aceasta va fi cu atât mai ușor cu cât colaborarea mea de până acum se pare că nu există pentru Academie: d. Bianu îmi făcea dificultăți chiar pentru plata onorariului pe cele trei luni, spunându-mi că înțelegerea dintre Dvoastră și mine este necunoscută Academiei. Noroc că i-am adus aminte de cele petrecute în decembrie trecut, când mi-a achitat și onorarul și spesele de transport la Cluj în două rânduri. Pentru același motiv am neglijat să încerc a-mi alcătui o bibliotecă: mă gândeam că s-ar putea vreodată să fiu silit a renunța la colaborare și în acest caz aș fi pus Academia pe cheltuială zădarnică.

După cum eu nu v-am luat deloc în nume de rău cele scrise în ultima scrisoare, tot așa vă rog cu toată stăruința să credeți că în ceea ce v-am spus până acum nu se amestecă din partea mea niciun fel de supărare sau vanitate atinsă: numai împrejurările au făcut ca în aceeași scrisoare să discut două chestii care altfel nu au nicio legătură între ele. Dvoastră personal vă datoresc așa de multă recunoștință pentru bunăvoința pe care mi-ați arătat-o de la cel dintâi contact științific dintre noi, încât, orice ar fi, sentimentele mele nu se pot schimba.

Cu cele mai distinse salutări,

I. Jordan

P.S. De mult doream să vă comunic o dorință a lui Battisti⁸⁵ de la Florența, vechiul Dvoastră cunoscut din Viena. I-am făcut cunoștința astă-vară și am aflat

⁸³ Jordan a fost numit profesor suplinitor la Catedra de filologie romanică pe data de 1 ianuarie 1926, iar pe data de 15 iulie 1927 profesor titular, unde va funcționa până în 1934, când va prelua catedra lui Philippide; legat de aceste momente, vezi și Jordan 1977b, p. 114–122; Mangu 1982, p. 329 ș. u.

⁸⁴ Jordan a fost unul dintre fondatorii acestui liceu particular, în 1919, unde a predat până în 1937; vezi Bozgan 1998, p. 320.

⁸⁵ Carlo Battisti (1882–1977), dialectolog italian, profesor de lingvistică istorică la Universitatea din Florența; în 1952 a jucat în filmul neorealist al lui Vittorio De Sica *Umberto D.*, iar în 1955 a regizat documentarul *Nozze Fassane*.

că ar fi foarte bucuros dacă i s-ar înlesni venirea în țară pentru a ținea câteva conferințe. I-am făgăduit că vă voi vorbi despre asta și de aceea vă rog să faceți ce puteți în această chestie. Știu că în calitate de reprezentant al României la Liga Națiunilor vă ocupați și de cooperarea intelectuală dintre țările care fac parte din Ligă; aveți deci și calitatea oficială necesară pentru ca intervenția Dvoastră să fie eficace. Acuma, nu știu ce credeți despre Battisti ca om de știință și ca persoană; mie mi-a făcut cea mai bună impresie, din ambele puncte de vedere. O spun asta numai pentru a justifica rugămintea mea care ar putea să pară nelalocul ei. Am intervenit și la d. Bianu pentru a i se trimete din publicațiile Academiei în vederea alcătuirii unei biblioteci românești: deși n-are încă un an de când se găsește profesor la Florența, Battisti a făcut deja lecții de românește acolo. I. Iordan

P.S.2 Fișele cu *întocmai* le-am pus *nelucrate* în cutiile lăsate la d. Bianu: abia după ce am gândit mai bine la scrisoarea Dvoastră mi-am adus aminte că-mi spuneți să le lucrez; dar era prea târziu: plecasem din București.

21

Iași, 1926, mai 1

Mult stimată Doamnă Pușcariu,

Îmi iau voia să vă trimet odată cu aceasta două chitanțe pentru suma de 8000 lei (prima, referitoare la luna decembrie 1925, a doua, la primele trei luni din anul acesta) și să vă rog a le investi cu viza Dvoastră și a le expedia la Academie spre îndeplinirea formalităților necesare plății. Am amânat cu trimețerea chitanțelor din cauză că doream să primesc odată o sumă mai mare: peste puțin timp am de făcut, în legătură cu *Rumänische Toponomastik*, niște vărșăminte destul de considerabile și de aceea îmi permit să vă rog a interveni la Academie pentru accelerarea lucrărilor.

V-aș fi trimis tot acum manuscriptul și fișele lucrate, dar m-a oprit neîncrederea în felul cum își face datoria poșta. Cu vreun prilej oarecare le voi depune la d. Bianu, ca și înainte de Crăciun. Dar dacă Dvoastră aveți nevoie de ele acum, vă rog să mă înștiințați. Au rămas nelucrate ceva mai mult decât o cutie de fișe, dar pe la mijlocul lui iunie sper să le isprăvesc și cu aceasta să împlinesc angajamentul de a fi lucrat cinci cutii, începând din septembrie anul trecut până la sfârșitul lui iunie anul acesta. În ce privește încasarea onorarului pentru aprilie–august, vă rog să-mi comunicați dacă Academiei îi convine să trimet chitanțe lunare ori pot să le fac pentru mai multe luni odată.

Cetind dezbaterile congresului filologilor⁸⁶, părerea mea de rău că n-am putut lua parte a fost și mai adâncă. S-au discutat atâtea chestii importante, unele chiar de actualitate, ceea ce este o notă nouă și interesantă în activitatea filologică, așa cum se manifestă ea de obicei, încât oricine a fost de față a avut în multe privinți un câștig real. Dar împrejurările vieții, de tot felul, sunt mai tari decât cea mai vie dorință, și nu-mi rămâne decât să mă mângâi cu nădejdea că se va publica tot ce s-a făcut la Cluj sau măcar vor apărea în reviste comunicările mai valoroase.

Noi cei de aici așteptăm cu nerăbdare și bucurie sosirea lui Meillet, anunțată pentru 7 cor. Eu personal sunt cel mai bucuros de această vizită, pentru că în tot timpul șederii mele la Paris am avut foarte des ocazia să văd și să ascult pe marele lingvist. Ne pare rău numai că șederea lui la Iași va fi prea scurtă: două zile, și nici acelea întregi, căci sâmbătă la 5 d.a. pleacă spre Cernăuți⁸⁷.

Cu cele mai distinse salutări,

al Dvoastră,
I. Jordan

22

[c.p.]

Iași, 1926, mai 14

Mult stimat Domnule Pușcariu,

Mă grăbesc să răspund la întrebarea pe care o puneți în scrisoarea de la 11 cor. Am redactat definitiv de la cuvântul *interes* până la *ișteli* incluziv. Se înțelege că-i vorba numai de materialul pe care îl am acum la mine, luat în primire prin d. Bianu dinainte de Crăciun. Manuscriptul și fișele sper să le pot trimete prin d. I. Simionescu⁸⁸, cu ocazia plecării Dsale la București pentru ședințele Academiei. Dacă nu-mi va fi posibil să le trimet așa, le voi aduce eu pe la 13–14 iunie, când sper să fiu gata cu toate sau aproape toate fișele rămase încă nelucrate.

⁸⁶ Între 23–25 aprilie 1926 a avut loc la Cluj, sub președinția lui Sextil Pușcariu, cel de-al II-lea Congres al Filologilor Români, cu participarea lui Antoine Meillet. S-au discutat și aprobat proiectul de transcriere a textelor chirilice, prezentat de N. Drăganu, și proiectul de reformă a ortografiei, elaborat de O. Densusianu. Propunerile de revizuire a ortografiei au fost înaintate Academiei Române, fiind prezentate în plen de S. Pușcariu la 8 iunie 1926. S-au mai luat în discuție la Congres problemele elaborării *Atlasului lingvistic român*, unificarea terminologiei gramaticale și însemnătatea învățământului clasic în România.

⁸⁷ Despre această vizită, vezi și Jordan 1977b, p. 204–205.

⁸⁸ Ion Simionescu (1873–1944), geolog, paleontolog și geograf, profesor, în acea perioadă, la Universitatea din Iași, membru al Academiei Române.

Banii i-am primit și am și înștiințat casieria Academiei despre asta. Vă mulțămesc călduros pentru graba pe care ați pus-o la îndeplinirea formalităților cerute pentru încasarea banilor.

Primiți, vă rog, salutările mele distinse.

I. Jordan

[pe recto:] Trim. I. Jordan, str. Lăpușeanu 32
Domnului Prof. S. Pușcariu
str. Elisabeta 23, Cluj

23

Iași, 1926, iunie 7

Mult stimate Domnule Pușcariu,

Isprăvind de lucru materialul pe care l-am primit cu obligația de a-l termina până la sfârșitul acestui an, îmi permit să vă aduc aceasta la cunoștință și totodată să vă trimet două chitanțe pentru onorarul ce mi se cuvine pe lunile aprilie–august a.c. Știu că-i prea devreme, nu numai pentru a primi banii pe iulie și august, dar chiar pe iunie, întrucât suntem de-abia la începutul acestei luni, dar încerc, și, dacă nu se poate, voi aștepta să treacă timpul prescris de obiceiurile consacrate până acum. Pentru acest motiv am și făcut două chitanțe: una pentru aprilie–iunie, a doua pentru iulie–august. V-am mai scris odată că *Rumänische Toponomastik* mă scutură de ceva parale, în total aproape 20.000 lei, și, cum fascicula a II-a va fi gata până la sfârșitul lunii curente, însemnează că se apropie și scadența pentru această sumă. De aici graba mea cu onorarul pe iulie–august. Dacă se poate, fără discuție multă cu Academia, să primesc dintr-odată întreaga sumă, aș fi, se înțelege, foarte bucuros; dacă nu, pot avea răbdare încă 3–4 săptămâni, căci îmi închipui că onorarul pe vacanță se plătește cam la începutul lui iulie, așa cum se obișnuiește în învățământ. Manuscriptul – vreo 300 șferturi de coală – împreună cu fișele lucrate (adică toate câte mai sunt la mine) le voi aduce eu însumi la București, unde voi fi foarte probabil între 14 și 16 cor. Așa se face că am renunțat la serviciile dlui I. Simionescu, care desigur s-ar fi oferit să ducă el la Academie acest mic bagaj. Sper să vă găsesc și pe Dvoastră la București, căci văd că ședințele Academiei au început, și peste o săptămână, când viu eu acolo, vor fi probabil în toi.

Închipuindu-mi că nu veți sta la București fără nicio întrerupere în cursul dezbaterilor academice, vă trimet această scrisoare tot la Cluj. În caz când propunerea mea se arată a fi falsă, încă nu pierd nimic, căci vă voi găsi la București. Rău ar fi numai dacă întâmplarea ar face să plecați din București în

ziua sosirii mele acolo. Dar și așa nenorocirea n-ar fi mare de tot, întrucât banii mi-ar veni la Iași, deși așa fi încercat să obțin de la Banca Națională un curs mai favorabil pentru vreo 200 mărci germane, pe care le am de plătit la Göttingen.

Încolo, n-am a vă comunica nimic deosebit. Sunt bucuros că a venit vacanța, măcar că niște examene, de tot felul, mă vor mai năcăji până pe la începutul lui iulie, cu întrerupere, negreșit. Simt mare nevoie de odihnă, și totuși prevăd că n-am să mă pot odihni cum trebuie, pentru că am o mulțime de treburi, mai mici sau mai mari, pe care le-am tot amânat mereu. Dar oricum voi avea trei luni de vacanță, prin urmare destulă vreme și pentru repaos și pentru muncă.

De la C. Diclescu am primit extrasul din „Dacoromania”, IV⁸⁹. L-am cercetat cu toată atenția și am rămas cu o profundă satisfacție: o lucrare așa de matură de la un om care, oricum, e mai mult istoric decât filolog este o adevărată revelație. Mă bucur de asta cu atât mai mult, cu cât *Die Gepiden*⁹⁰, o operă de mare valoare, a fost mai mult maltrată de oameni, care amestecă patriotismul – se înțelege că cu voie și cu scopuri străine – și acolo, unde el nici într-un caz n-are ce căuta. Ați făcut foarte bine că ați „pus mâna” pe un element așa de serios ca Diclescu. Eu am regretat sincer că încercarea lui de a ocupa catedra de Istoria Universală de aici, și apoi pe aceea de la Cluj, n-a izbutit. Neizbânda lui de la Iași mi-am explicat-o de la început și am pus-o pe socoteala a tot felul de lucruri, care n-au a face deloc cu știința. Nădăjduiesc că la Dvoastră va putea în curând să capete locul care i se cuvine.

Primiți, vă rog, salutările mele distinse.

I. Iordan

24

[c.p.]

Iași, 1926, noiembrie 28

Mult stimat Domnule Pușcariu,

Vă mulțămesc călduros pentru frumosul dar pe care mi l-ați făcut zilele acestea. Dacă răspund cu oarecare întârziere, asta-i din cauză că speram să pot răsfoi *Studiile istroromâne* și să exprim astfel unele aprecieri asupra lor. Dar sunt așa de încărcat cu tot felul de ocupații, încât n-am fost în stare să-mi împlinesc această dorință. N-am putut ceti decât broșura despre Dicționarul Academiei, care cuprinde tot ce-i esențial cu privire la actualele preocupări și metode ale lexicografiei,

⁸⁹ Diclescu 1924–1926, p. 394–516.

⁹⁰ Referință la Constantin C. Diclescu, *Die Gepiden, Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes*, I. Band, Leipzig, C. Kabitach, 1922.

care în mare parte sunt aceleași cu ale lingvisticii în general. Despre *Studii istro-române* cred că voi scrie o recenzie în „Z. rom. Ph.”, al cărei recenzent am devenit în mod oficial de acum aproape un an. Am trimis deja 3 dări de samă, care aștept să apară cât de curând. Vacanța de Crăciun poate-mi va aduce timpul liber de care am atâta nevoie pentru treburi în afară de acele cu caracter strict profesional.

V-am trimis și eu o broșură, cu lecția de deschidere a cursului de filologie romanică⁹¹. Cred că ați primit-o, măcar că n-am dat-o recomandat.

Cu cele mai bune urări de sănătate, al Dv.,
I. Iordan
[pe recto:] Domnului Prof. univ.
Sextil Pușcariu
str. Elisaveta 23, Cluj

25

Iași, 1927, martie 26

Mult stimat Domnule Pușcariu,

Vă rog să mă iertați că vă mulțămesc cam târziu pentru *Pe marginea cărților*⁹². Am vrut s-o cetesc întâi, pentru a putea să vă comunic unele impresii, și fiindcă sunt mereu ocupat din cale afară, am amânat de la o zi la alta. Declar de la început că lectura aprecierilor Dvoastre asupra unui număr așa de mare de lucrări filologice mi-a produs o deosebită plăcere. Sistemul adoptat de astă dată mi se pare că prezintă avantaje față de cel al recenziilor obișnuite. Ai impresia că cetești o operă unitară, măcar că în câteva zeci de pagini se poate vorbi în realitate de multe studii. Din cauza aceasta lectura este mai ușoară și, prin urmare, mai plăcută. Plăcerea și folosul sunt cu atât mai mari atunci când cetitorul cunoaște pe cele mai multe dintre cărțile și studiile discutate, ceea ce a fost cazul cu mine. Cred că sistemul inaugurat de Dvoastră oferă avantaje și mai mari, atunci când lucrările recenzate au o legătură oarecare între ele, și asta se întâmplă ușor, dacă la baza lor se găsește mai mult cercetarea unei probleme lingvistice de interes general și mai puțin o îngrămădire de material. În cazul ultim mi se pare preferabilă forma tradițională a dărilor de samă speciale, în care este posibilă o analiză amănunțită a tuturor punctelor supuse discuției.

⁹¹ Se referă la Iordan 1926.

⁹² Pușcariu 1924–1926, p. 1303–1409.

Vă mulțămesc călduros pentru cuvintele bune pe care le spuneți despre lucrările mele⁹³, precum și pentru grija deosebită de a exprima într-un chip amabil nemulțămirea pe care v-a produs-o *Der heutige Stand der rom. Sprachwissenschaft*. Despre acest articol au vorbit mulți filologi străini, și părerile lor variază de la unul la altul. Se poate observa însă ușor că acei care n-au niciun fel de legătură personală sau de școală cu reprezentanții curentelor lingvistice studiate de mine au fost în general mulțămiiți de aprecierile mele. Dimpotrivă, toți foștii elevi ai lui Meyer-Lübke, precum și adversarii înverșunați ai „idealiștilor”, nu s-au putut stăpâni de a-și arăta enervarea într-un chip sau altul, după temperament. Cel mai nemulțămiiț pare a fi fost Gamillscheg, care, din diferite informații obținute de mine, avea mai de mult oarecare „năcaz” împotriva mea. Cred însă că, cel puțin în parte, mi se face o nedreptate, când mi se impută că despre M.-Lübke am vorbit prea puțin în articolul citat. După cum spun în încheiere, am considerat activitatea acestui învățat și a numeroșilor săi elevi, direcți și indirecti, ca ceva cunoscut, întrucât durează de atâta vreme, și de aceea m-am ocupat de aproape de operele altor lingviști, mai noi sau mai puțin cunoscuți. De altfel sper să revin în românește asupra celor spuse acolo, complectându-le cu informații bibliografice și îndreptând ceea ce nu corespunde adevărului curat.

Mare satisfacție mi-au produs aprecierile Dvoastre asupra operei lui Philippide⁹⁴. Reputația de om obiectiv pe care v-ați câștigat-o de mult, și pe care eu personal am avut ocazie s-o verific așa de des, va crește și mai mult în ochii tuturor specialiștilor.

Lui Rosetti⁹⁵ îi laudați o calitate, care, îmi permit s-o spun, îi lipsește: obiectivitatea. Este drept că în chipul cum se exprimă despre lucrările altora nu se simte niciun fel de pornire personală. Dar nu acesta e singurul mijloc de a fi subiectiv. Mai există unul, foarte comod, dar tot așa de nedrept, acela de a trece pur și simplu cu vederea cărțile unor confrăți. Căci cum se poate explica altfel

⁹³ Apreciindu-i scrierile de toponimie, Pușcariu amendează însă, printre altele, preferința lui Jordan pentru teoriile lui Vossler, spunând că „în știință, ca și în literatură, scriitorii la modă nu sunt în mod necesar cei mai reprezentativi” (DR, IV/2, p. 1313).

⁹⁴ Alexandru Philippide (1859–1933), unul dintre marii lingviști și filologi români, titularul catedrei de filologie română de la Universitatea din Iași, fondatorul școlii lingvistice ieșene, adversar, la un moment dat, al lui Pușcariu.

⁹⁵ Alexandru Rosetti (1885–1990), unul dintre cei mai mari lingviști și filologi români, patron al școlii lingvistice de la București. Despre viitorul savant, Pușcariu scria în articolul citat: „Este bine că tinerii noștri învățați își iau asupra lor sarcina de a informa streinătatea despre mișcarea științifică de la noi și este îmbucurător faptul că o fac cu obiectivitatea care e cea dintâi condiție a unei informațiuni bune” (DR, IV/2, p. 1313).

faptul că în *Chronique roumaine* din RLiR⁹⁶, 1925, nu pomeniște o iotă despre G. Pascu, *Suffixele românești*, și I. Iordan, *Diftongarea*⁹⁷...?

Sunt cel dintâi care să recunosc slăbiciunile fiecăreia din aceste lucrări, mai ales ale celei din urmă; dar este de admis ca într-o cronică, unde se pomenesc studii, despre care autorul ei exprimă opinii destul de defavorabile, să nu se fi găsit loc pentru cărțile pomenite? Și nici măcar criteriile fixate de Rosetti la începutul acestei cronici nu-s respectate, căci nici despre *Suffixele...*, nici despre *Diftongarea...* nu s-a scris vreun rând în „Romania”. În chipul acesta străinătatea nu poate fi informată cum se cuvine asupra mișcării lingvistice de la noi. De altminterlea, am făcut observațiile cuvenite în două scrisori, una adresată lui Rosetti însuși, a doua lui Terracher⁹⁸.

Partea cea mai interesantă din *Pe marginea cărților* mi s-a părut polemica contra lui Weigand⁹⁹, care prezintă un dublu interes: științific și omenesc.

Nici nu se putea ca până la urmă acest om să nu se arate în fața tuturor așa cum este: lipsit de obiectivitate, interesat (în sensul material al cuvântului) și cunoscător cam superficial al limbii noastre. Din cele scrise de Dvoastră rezultă cât se poate de lămurit aceste lucruri. Înțeleg că ați avut de luptat cu Dvoastră înșivă, atunci când v-ați hotărât să-i răspundeți, și de aceea vă rog să mă iertați dacă, exprimându-mi liber satisfacția pentru atitudinea luată, contribui într-o măsură oarecare la mărirea durerii pe care ați simțit-o scriind ceea ce ați scris. Dar era necesar să i se spuie asemenea lucruri, și cel mai indicat pentru asta erați Dvoastră, fost elev, deci mai presus de orice bănuială în ce privește eventualele animozități, la care lumea are obiceiul să se gândească în astfel de împrejurări. Și apoi ați putut în chip minunat să vă păstrați calmul și obiectivitatea.

Dintre însemnările făcute de mine pe extrasul trimes vă comunic câteva, care cred că vă interesează. La pag. 1315: ceea ce spuneți despre *puț* găsește o confirmare

⁹⁶ Rosetti susținea în RLiR, încă din primul an de apariție, o rubrică dedicată prezentării scrierilor lingvistice din țară, intitulată *Chronique roumaine*.

⁹⁷ Este vorba despre teza de doctorat a lui Iordan, menționată anterior.

⁹⁸ Louis Adolphe Terracher (1882–1955), lingvist francez, co-fondator, în 1924, al Société de linguistique romane și al „Revue de linguistique romane”.

⁹⁹ Gustav Weigand (1860–1930), lingvist german, profesor de romanistică la Universitatea din Leipzig, autorul primului *Atlas lingvistic al teritoriului dacoromân* (1909), ales membru corespondent străin al Academiei Române (1892). Savantul înființează la Leipzig, în 1893, Institut für rumänische Sprache, subvenționat de statul român, precum și publicația „Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache” (1894–1921). După război, atitudinea sa filoromână ia o altă întorsătură. În acest context, fostul elev al lui Weigand, Sextil Pușcariu, respinge aici opinia mentorului său privind încadrarea limbii române, alături de albaneză și bulgară, între limbile balcanice, precum și poziția sa în legătură cu Tratatul de pace de la Neuilly-sur-Seine, în care se recunoștea, printre altele, apartenența Cadrilaterului la România.

elocventă în faptul că moldovenii, mai cu samă cei de nord, râd totdeauna de această vorbă, tocmai pentru că le aduce aminte de *puță*. Asociațiile de idei în acest domeniu... freudian lucrează cu mare putere și într-un chip neașteptat. Școlarii de liceu nu pronunță niciodată vorba fr. *poule* fără gânduri lăturalnice, care adesea nu se manifestă prin diferite gesturi. La fel se petrec lucrurile cu germ. *Putz* și *putzen*, *Futter* etc., care – cunosc lucrurile în calitate de profesor – niciodată nu se pot auzi într-o clasă, fie de băieți, fie de fete, fără să nu trezească un fel de neliniște extrem de jenantă. Pag. 1348 urm. sunt nespuse de interesante prin observațiile juste privitoare la toponimie. În special explicația de la pag. 1351–2 a faptului că numirile de locuri străine apar așa de des acolo unde ne-am aștepta să găsim numiri românești, întrucât limba posedă cuvinte moștenite pentru exprimarea noțiunilor respective, din cauză că, evitând eventualele confuzii, sunt mai clare, merită să fie reținută ca foarte ingenioasă. Ea poate servi de bază unor cercetări speciale, care ar trebui făcute în această direcție. Pag. 1358, nota: *un chiloman de vin* este citat și de mine în „Viața românească”, iulie 1923¹⁰⁰, unde îl consider ca o etimologie populară creată intenționat spre a produce râsul. Cred că înlocuirea prin *chiloman* a lui *chilogram* provine de la băutorii înșiși, nu de la spectatori. Pag. 1362: și de la *a auzi* participiul trecut sună *aust*, de aceea *văst* < *văzut* nu mi se pare așa de imposibil. De la același verb întâlnim și la prez. ind. o formă scurtată: *măi*, *n-as-tu* = *măi*, *n-auzi tu* (la Tecuci). Pag. 1363: *trebuie de mers* se zice și în Moldova, chiar de cătră oameni culți (G. Ibrăileanu¹⁰¹, de ex., uzează des de această construcție). Pag. 1370: cu privire la numeralele românești (și romanice) are Spitzer un articol, după mine foarte bun, în „Z. f. rom. Phil.”, 1925, unde pornește de la ideea că în românește numeralele ordinale au avut la început formă adverbială (până astăzi țărani zic foarte des *femeie de-al doilea* și alte construcții asemănătoare). Pag. 1393: despre expresii ca *are să-l certe el preoteasa pe popă* am vorbit și eu pe scurt în „Arhiva”, 1923, pag. 408¹⁰², explicându-le ca având două subiecte: *el* este subiectul primitiv, când se referea, se înțelege, la un lucru sau ființă de genul masculin; dar adesea vorbitorul se teme că acest *el* nu spune lămurit la cine se gândește, și atunci căuta să precizeze, adăugând după pronume substantivul, căruia acesta trebuie să-i ție locul. Cu vremea s-a generalizat *el* și la construcții, unde subiectul era de genul feminin, fiindcă *el* s-a gramaticalizat.

¹⁰⁰ Iordan 1923b, p. 119–123.

¹⁰¹ Garabet Ibrăileanu (1871–1936), critic și istoric literar, mentor al revistei „Viața românească”, profesor de literatură modernă la Universitatea din Iași.

¹⁰² Referința apare în Iordan 1923a, unde, comentând economia și risipa în exprimare, dăduse un exemplu asemănător: „a veni el Drăguș la căuș”.

Înainte de a încheia, vă rog să binevoiți a comunica Dlui Capidan că voi mai întârzia cu trimeterea exemplarului din *Rum. Toponomastik*, pentru care am primit mai demult banii, fiindcă aștept să-mi vie câteva bucăți din Germania. De asemenea, îmi permit să-i fac cunoscut că „Dacoromania”, despre care-mi scria că mi s-a expediat, nu mi-a sosit încă.

Cu cele mai distinse salutări Dvoastră, precum și tuturor muzeiștilor, rămân al Dvoastră,

I. Iordan

26

[c.p. ilustrată]

Firenze, 1927, aug. 13

Mult stimat Domnule Pușcariu,

Vă mulțămesc din toată inima pentru extrasele trimise, care mi-au sosit astăzi aici, după ce, bineînțeles, au fost prin Iași. De altfel, mă gândeam să vă scriu cât de curând, și, odată cu Dvoastră, tuturor amicilor clujeni, chiar dacă, ceea ce mă tem că-i așa, lipsesc de acasă. Am plecat din țară de 5 săptămâni, dar vreo 3 din ele le-am petrecut umblând de colo-colo. Între altele am fost și la Berna, unde prietinel Dvoastră, Jaberg¹⁰³, m-a primit extrem de amabil. Pe aici sau prin alte locuri din Italia voi mai sta, așa că de-abia pe la 20–25 sept. voi fi iarăși la Iași.

Cu cele mai distinse salutări,

I. Iordan

P.S. Soția mea vă salută de asemenea prin mine.

[pe verso:] Domnului Prof. univ. S. Pușcariu
str. Elisaveta 23, Cluj
Romania

27

[c.p. ilustrată]

Madrid, 25 septembrie 1928

Mult stimat Domnule Pușcariu,

Nu știu dacă această c. p. vă va găsi la Cluj ori va trebui să aștepte până la întoarcerea Dvoastră de la Genève, unde cred că v-ați dus și anul acesta, ca de

¹⁰³ Karl Jaberg (1877–1958), romanist și dialectolog elvețian, profesor la Universitatea din Berna, coautor, cu Jakob Jud, al voluminosului *Atlas linguistique et ethnographique de l'Italie et de la Suisse méridionale* (1928–1940).

obicei. În orice caz, salutările mele cordiale, pe care îmi permit să vi le trimet de aici, cred că vor fi tot atât de bine primite, deși, trebuie să recunosc aceasta, am cam întârziat cu îndeplinirea unei datorii, care în aceeași vreme însemnează și o mare plăcere pentru mine.

I. Iordan
[pe verso:] Domnului S. Pușcariu
str. Elisaveta 23, Cluj
Rumania

28

Iași, 1929, aprilie 4

Mult stimat Domnule Pușcariu,

În primul loc vă rog să primiți călduroase mulțămiri pentru grija pe care ați avut-o și de astă dată cu trimeterea „Dacoromaniei”. Deși ocupat și mai ales săcâit de tot felul de lucruri, am avut vreme să mă uit prin ea. M-au atras în special numeroasele etimologii și recenzii, atât de variate și de interesante. Față de numerele precedente, anuarul D-voastră prezintă unele modificări esențiale, care îl fac să se apropie mereu de ceea ce mi se pare mie că ar trebui să fie publicația periodică a unui centru universitar: mai puțin o culegere de studii întinse și mai mult o revistă a cercetărilor făcute de alții în același domeniu și în domenii înrudite.

Ați primit, cred, invitațiile pentru congresul filologilor. La fixarea datei n-am consultat pe nimeni. Mi-am închipuit că trei sărbători în șir, la sfârșitul lui mai, deci aproape de isprăvitul cursurilor universitare, sunt nimerite pentru o adunare de profesori. Există totuși un inconvenient, pe care nu l-am putut prevedea: sărbătorile Unirii vor dura de la 10 la 17 mai, adică se vor termina tocmai când trebuie să pornească cineva spre Iași, pentru congres. Sper totuși că la sărbătorile acestea nu vor lua parte prea mulți filologi și, mai cu samă, nu vor avea roluri de acelea care să-i obosească peste măsură și să-i împiedice astfel de a veni la congres. În orice caz, dacă știam în momentul când am ales data de 19 mai că vor avea loc cam în aceeași vreme sărbătorile Unirii, desigur că mă fixam asupra altor zile.

Aceasta a fost până acum singura mea contribuție la organizarea congresului. Căci, deși cosemnatar al invitației, vede oricine că din ea nu-mi aparține alt cuvânt decât... numele. Pe viitor voi căuta să fiu mai prudent și să mă amestec mai direct în cele ce se pun la cale. Dacă vă vorbesc de asta, o fac cu intenția de a vă cere sfatul și sprijinul. Mai întâi vă rog să faceți tot ce vă stă în putință pentru ca clujenii să vie în număr mare. Căci cei de la Cernăuți sunt puțini, iar pe bucureșteni nu putem conta, vreau să zic pe acei care sunt filologi veritabili.

Țin să vă previn că dintre „corifeii” ieșeni nu va participa acela de care aveți D-Voastră oroare. Mi-a spus hotărât că se va ținea deoparte, din motive care nu prezintă deocamdată niciun interes. Apoi v-aș ruga să-mi dați oarecare îndrumări în ce privește organizarea congresului propriu-zis: comisiunile care vor lucra, chestiile care se discută mereu (ortografie, predarea limbii și literaturii române în școli etc.) ș.a.

Știu că scopul principal al congresului este apropierea filologilor între ei: venind în contact personal, se nasc, împotriva tuturor animozităților, legături care dacă nu devin totdeauna cordiale, constituiesc totuși obstacole contra unor polemici prea violente. Din acest punct de vedere, noi, ieșenii, ne vom sili să facem tot ce se va putea, pentru ca petrecerea confrăților în orașul nostru să fie plăcută supt toate raporturile.

Cu cele mai distinse salutări pentru D-Voastră și pentru toți cunoscuții.

I. Jordan

P.S. În curând voi trimete niște extrase, tot la adresa Muzeului și tot într-un plic comun.

29

TEATRUL NAȚIONAL
IAȘI
CABINETUL DIRECTORULUI
(imprimat)

5 mai 1929

Mult stimată Doamnă Pușcariu,

Vă scriu de la teatru, pentru că acasă (str. Paladi 7!) stau toate răsturnate, ca la mutat. De aceea vă rog să mă iertați că vă scriu puțin de tot. Aș dori să știu dacă telegrama D-Voastră, că nu puteți veni la congres, stă în legătură cu amânarea, pentru la 20 cor., a sărbărilor Unirii sau cu altă cauză. În caz afirmativ, vă rog să-mi comunicați ce alte zile, de la sfârșitul lui mai sau începutul lui iunie, ar conveni clujenilor pentru congres. Căci noi ținem să mergem înainte. Ar fi și păcat să renunțăm la o întâlnire a filologilor, pe care o așteptăm de 2 ani. Dar văd pe de altă parte că fără D-Voastră nu putem face nimic.

Așadar vă rog să răspundeți cât puteți mai repede și să primiți salutările mele cordiale.

I. Jordan

Iași, 1929, octombrie 14

Mult stimate Doamnă Pușcariu,

Zilele acestea am primit o carte poștală de la Karl Jaberg cu vestea că va veni anul acesta în România, recte la Cluj. Închipuindu-mi că l-ați invitat oficial pentru a ține o serie de conferințe, vă rog să-mi faceți și mie cunoscut ce procedeu se urmează în asemenea cazuri. Căci aș dori să dau studenților și profesorilor ieșeni ocazia de a asculta pe un învățat de talia lui Jaberg, pe care am avut onoarea și plăcerea de a-l cunoaște personal acum doi ani la Berna. Știu că atunci când vin profesori francezi în țară la noi chestiile se aranjează prin intermediul Dlui Henry, care conduce la București o asociație culturală franco-română. Pentru savanți din alte țări nu știu cum se procedează.

De la Dl Procopovici¹⁰⁴ am aflat că-i vorba să aveți musafiri, și încă destul de curând și pe Meyer-Lübke. Dacă-i așa, vă rog să-mi dați informații și cu privire la această vizită.

În zilele de 5 și 6 octombrie am avut bucuria să revăd și să găzduiesc pe fostul meu coleg de la Berlin, Dl. Kuen. I-am arătat tot ce mi s-a părut mai vrednic în orașul nostru, l-am dus la teatru, unde s-a amuzat ca un copil văzând pe Cucoana Chirița, l-am purtat puțin și prin împrejurimile Iașilor, într-un cuvânt am făcut tot ce s-a putut ca să-i las amintiri frumoase și despre oraș și despre oameni, ceea ce am dreptul să cred că am izbutit. Am constatat cu surprindere că Dl. Kuen are o bună pronunțare românească, lucru rar, aproape neexistent la străini. N-aș fi crezut că un neamț poate ajunge în 6 săptămâni să pronunțe așa de bine pe *i* și pe *r* ai noștri. Cred că în această privință îl bate și pe Weigand, care, dacă aplică teoriile sale filozofice asupra lui *ă* și *i* în românească pe care o vorbește, se îndepărtează cumplit de felul nostru de a pronunța.

Îmi pare foarte rău că nu s-a putut ține anul acesta congresul filologilor. N-ar fi posibil oare să repetăm invitațiile pentru sfârșitul acestei luni? Vremea se arată încă foarte favorabilă și în orice caz nu se poate strica prea rău în curs de 12–14 zile. Am avea două sărbători în șir (26 și 27), plus o zi înainte ori după. Dacă credeți, scrieți-mi cât mai repede posibil, pentru a putea avea înaintea noastră o săptămână în vederea pregătirilor. Eu personal aș fi foarte bucuros să vă revăd, pe D-Voastră ca și pe colegii și colaboratorii D-Voastră.

Cu cele mai alese sentimente,

I. Iordan
str. Paladi 7

¹⁰⁴ Alexe Procopovici (1884–1946), lingvist, filolog și istoric literar, discipol și colaborator apropiat al lui Sextil Pușcariu, profesor în acea perioadă la Universitatea din Cernăuți.

Iași, 1929, noiembrie 8

Mult stimate Domnule Pușcariu,

Aș fi dorit să răspund mai repede la scrisoarea D-Voastră din 17 octombrie a.c. și să vă mulțănesc călduros pentru lămuririle date în chestia venirii lui Jaberg în România, dar am fost împiedecat de atâtea lucruri, mai ales de activitatea universitară, care, știți bine și D-Voastră înșivă, este așa de vie în a doua jumătate a lui octombrie și la începutul lui noiembrie, din cauza examenelor de sfârșit de an, a celor de bursă și intrare în cămin etc. Sunt, din nefericire, printre puținii profesori de la Litere cu domiciliu stabil în Iași, astfel că toate belelele de felul celor înșirate mai sus cad pe capul meu. Afară de asta, de sâmbăta trecută am început și cursul, ca să nu mai vorbesc de activitatea de director al Teatrului Național¹⁰⁵, care-mi produce mare bătaie de cap. Deși am satisfacția că am ridicat într-o măsură destul de mare această instituție, aștept ca pe o binefacere momentul în care împrejurările îmi vor permite să mă retrag, fără să dau impresia că fug de muncă sau de greutăți.

Cu Jaberg m-am înțeles deja. Va ținea o singură conferință, pentru studenți, în franțuzește, la 2 decembrie, dacă planul, pe care și l-a făcut privitor la călătoria în România, va putea fi realizat întocmai. De asemenea, a primit propunerea de a fi găzduit la mine. În chipul acesta s-a rezolvit singura dificultate de care-mi vorbeți în scrisoarea D-Voastră de acum trei săptămâni. Dacă însă, contrar prevederilor acestora, se ivesc alte chestii, care au nevoie să fie soluționate de noi cei de aici, vă rog să mă înștiințați din vreme, spre a putea lua cuvenitele măsuri. De asemenea, va fi nevoie să aflu tot de la D-Voastră data precisă la care Jaberg va sosi în Iași. Aș vrea să fac oarecare propagandă pentru ca conferința să fie ascultată de un număr cât mai mare de studenți.

Am răspuns la apelul D-Voastră pentru *Atlasul lingvistic*. M-am înscris cu 1000 lei anual. Făgăduiesc însă că, dacă trebuința va cere, voi mări cotizația. Sper să vă mai câștig 3–4 „prietini”, printre tinerii filologi ieșeni. La cei bătrâni nu mai încerc, fiindcă mă tem de refuz. Dacă n-ați trimis încă prospecte D-lui Bărbulescu¹⁰⁶, vă sfătuiesc să-i trimeteți, căci am speranța că va răspunde afirmativ.

Am primit o invitație semnată de D-Voastră cu privire la chestiile care cred că vor putea figura în chestionarul alcătuit pentru ancheta pe teren. Necunoscând întrebările alese, nu pot contribui la complectarea listei lor. Aș exprima totuși o

¹⁰⁵ Jordan a ocupat funcția de director al Teatrului Național din Iași între anii 1928–1930.

¹⁰⁶ Ilie Bărbulescu (1873–1945), lingvist și filolog, profesor de slavistică la Universitatea din Iași, director al revistei „Arhiva”, unul dintre criticii lui Sextil Pușcariu.

dorință: să se acorde cea mai mare atenție granițelor dialectale din toate punctele de vedere (fonetic, morfologic, sintactic și lexical). De aceea trebuie alese printre cuvinte și forme mai ales de acelea care ne pot informa asupra întinderii geografice a diverselor graiuri. În ce privește sunetele, chestia pare mai ușoară, întrucât se cunosc diferențele de la o regiune la alta. Mai greu este cu vocabularul și mai cu samă cu morfologia. O atenție deosebită se cuvine formelor de viitor, apoi perfectului; pentru acesta din urmă trebuie urmărit faptul dacă există supt ambele-i forme – simplu și compus – sau numai supt cea din urmă ori (mi se pare că așa-i cazul prin unele ținuturi oltenesti și muntenesti) supt cea dintâi. De asemenea, merită să fie cercetată deaproape chestia mai-mult-ca-perfectului perifrastic. Am impresia că acest timp s-a ivit și-i răspândit pe acolo pe unde a dispărut perfectul simplu, tocmai ca să compenseze pierderea acestuia. Pe mine mă interesează îndeosebi limitele dintre dialectul moldovenesc și cel muntelesc, apoi cele dintre Moldova nordică și cea sudică. Cred că la fel se vor fi prezentând lucrurile în Transilvania, cu sudul, care ține de Muntenia, și cu Nordul, care aparține lingvistic la Moldova.

Nevastă-mea vă mulțamește pentru omagii și vă roagă să-i primiți salutările-i cordiale. Eu de asemenea vă salut cu deosebită considerație.

I. Iordan

32

[c.p.]

Iași, 1929, noiembrie 23

Mult stimat Domnule Pușcariu,

O scrisoare a Dlui Procopovici în chestia Jaberg îmi aduce aminte că se apropie terminul sosirii Dsale la Iași și că deci se cuvine să mă pregătesc pentru cele necesare. Deoarece n-am cum să aflu precis data când Dsa va veni la Iași, vă rog pe D-Voastră să mi-o comunicați de urgență, arătând și ora la care sosește cu trenul, de unde anume (dacă direct de la Cluj, prin Palanca–Pașcani, ori de la București), precum și cât are de gând să stea printre noi, ieșenii, ca să pot anunța din vreme ziua și ceasul la care va avea loc conferința. Nu v-aș fi deranjat cu această rugămintă, dacă aș fi avut altă cale de a afla ce trebuie în această chestie, în care sunt angajat personal.

Mulțămindu-vă dinainte pentru răspunsuri, vă rog să primiți distinsese mele salutări.

I. Iordan

[pe recto:] Dsale Dlui Sextil Pușcariu
str. Elisabeta 23, Cluj

33

[c.p.]

Iași, 1930, iunie 21

Mult stimate Doamnă Pușcariu,

Revenind din străinătate, după o absență de trei săptămâni, găsesc cartea D-Voastră, *Istoria literaturii române, epoca veche*, ed. II, pe care ați avut amabilitatea să mi-o trimeteți prin editorul D-Voastră.

Vă mulțămesc călduros pentru această atenție, rugându-vă totodată să-mi răspundeți când aveți de gând să scoateți de supt tipar vol. VI din „Dacoromania”. Aș dori să vă trimet un articol *Pe marginea Dicționarului limbii române*, pentru care am numai materialul, rămânând să-l prelucrez în cursul vacanței. Bineînțeles că nu poate fi vorba de o încetinire a imprimării anuarului din cauza aceasta. Aș vrea să știu numai cum stau lucrurile spre a vedea dacă, neforțând nimic din mersul lor firesc, aș putea trimete manuscrisul la timpul oportun.

Cu cele mai distinse salutări,

I. Jordan

[pe recto:] D-sale Domnului Sextil Pușcariu
str. Elisabeta 23, Cluj

34

Iași, 1930, august 20

Mult stimate Doamnă Pușcariu,

Zilele trecute v-am trimes un extras din „Z. f. rom. Phil.”, în legătură cu care mă simt obligat să vă dau unele lămuriri, căci vă interesează, împotriva oricăror aparențe. V-am scris, mi se pare, cu altă ocazie, că am trimes la „Z. rom. Ph.” recenzia despre *Studii <istro>române II*.

E chestie veche, de aproape doi ani, și totuși până astăzi n-a apărut nimic. Dimpotrivă, recenziile tipărite acum de curând au fost expediate lui Hilka¹⁰⁷ de-abia în primele luni ale acestui an. Explicându-vă cauza acestei intervertiri a ordinii firești, care se respectă, cel puțin în ce mă privește, de când am început a colabora la zisa revistă, explic și pentru ce recenzia asupra cărții D-Voastră, anunțată de atâta vreme, a întârziat cu apariția mai mult decât s-ar fi cuvenit.

¹⁰⁷ Alfons Hilka (1877–1939), romanist german, profesor la Universitatea din Göttingen, redactor la „Zeitschrift für romanische Philologie”.

Acum o lună și mai bine am primit de la tipografia unde se imprimă „Z.r.Phil.” corecturile. Mă așteptam să fie acelea de la *Studii istroromâne* II, care știam că vin la rând. În schimb, erau recenziile despre *Philippide* II¹⁰⁸, *Meglenoromânii* II¹⁰⁹ și *Studii istroromâne* III. Nu puteam să le restituți așa cum le-am primit. Am scris însă tipografiei, precum și lui Hilka, arătând cum stau lucrurile. Acesta din urmă n-a răspuns nimic, cealaltă însă mi-a făcut cunoscut că în cursul acestui an un pachet de manuscrise, trimis de la Göttingen la Halle, s-a pierdut, și bănuiește că printre ele se va fi aflat și recenzia mea asupra *Stud. istr.* II. Am procedat imediat la refacerea articolului, pe baza notelor pe care mi le păstrasem, și acum două săptămâni am expediat, de astă dată direct la tipografie, manuscriptul cel nou. Eu credeam că recenziile culese și corectate de mine vor aștepta în zaț tipărirea unui nou număr din revistă. Care nu mi-a fost mirarea când am primit, cu 4–5 zile în urmă, extrase cu cele două recenzii pe care le aveți acum și D-Voastră. Se vede că numărul ieșit acum era deja aranjat și nu mai putea suferi modificări, fără să provoace întârzierea revistei. S-a lăsat la o parte numai recenzia despre *Studii istr.* III, care se va publica, probabil, odată cu aceea despre II¹¹⁰.

Întâmplarea aceasta a provocat încă o încurcătură. În recenzia despre *Orig. rom.* II trimeteam la *Stud. istr.* II, dar nu citând cartea însăși, ci recenzia mea, care trebuia să apară, firește, înaintea acesteia. Vrasăzică lăsasem loc gol, pe care trebuia să-l completez cu nr. și pag. respective. Cum eu am obiceiul de a trimete corecturile făcute mai întâi lui Spitzer, care îndreaptă eventualele greșeli de nemțește, acesta, crezând că locul gol n-a fost complectat de mine din neatenție și neștiind cum doream eu să ieșim din încurcătură, a găsit necesar să întregească el însuși ce lipsea. Așa se face că în pasajul respectiv figurează nu *Stud. istr.* II, ci *Zur Rekonstr. d. Urrum.*, unde nu prea se discută chestii de acelea pentru care făceam eu trimeterea.

Profit de prilej spre a vă anunța că pe la sfârșitul lui septembrie voi putea trimete articolul făgăduit pentru „Dacoromania”. Prelucrarea materialului lexical, adunat la întâmplare timp de mai mulți ani, ia proporții cu mult mai mari decât mă așteptam. Ceea ce credeam la început că va umplea 60–70 pagini se va ridica acum la câteva sute! Firește că voi alege un număr de etimologii sau însemnări lexicologice pentru „Dacoromania”, rămânând ca întreaga lucrare să apară în altă parte. Aș dori s-o public la Academie, căci pe propria mea socoteală nu se

¹⁰⁸ Iordan 1930a, p. 369–377; textul în limba română al recenziei a fost publicat în „Revista critică”, III, 1929, p. 73–87.

¹⁰⁹ Iordan 1930b, p. 377–378.

¹¹⁰ Cele două recenzii au apărut în același an în „Zeitschrift für romanische Philologie”; vezi Iordan 1930c, p. 612–621 și, respectiv, Iordan 1930d, p. 751–752.

poate, iar prin reviste nu merge. Dar mă tem și acolo de dificultăți. Voi avea ceva și pentru Casa Școalelor. În privința asta am vorbit cu d. Procopovici, pe care l-am avut musafir la M-rea Agapia, unde am petrecut câteva săptămâni. De la el veți afla despre ce-i vorba.

Cu cele mai distinse salutări,

I. Jordan

35

Iași, 1930, octombrie 8

Mult stimat Domnule Pușcariu,

Răspunsul D-Voastră, cu aprecierile și observațiile privitoare la „însemnările” mele etimologice¹¹¹, a fost o adevărată bucurie pentru mine. Ca să fiu sincer, trebuie să mărturisesc că n-am fost surprins deloc. Vreau să spun că mă așteptam să aveți această atitudine față de încercarea mea de a explica, adesea cu alte mijloace decât cele obișnuite, o serie de cuvinte românești. De fapt, complimentul pe care-l aduc aici este pentru D-Voastră, nu pentru mine. Căci, deși teoretic sunteți un partizan al școlii vechi, în realitate arătați la tot pasul o largă înțelegere și o mare obiectivitate față de tot ce se abate de la doctrina neogramaticilor, dacă bineînțeles este vorba de lucruri mai mult sau mai puțin serioase. Din acest punct de vedere – iertați-mă că vă aduc o laudă – întreceți cu mult pe toți lingviștii români, care, unii mai mult, alții mai puțin, nu pot ieși din deprinderile capătate cu vremea.

Pentru observațiile pe care le faceți vă sunt recunoscător. Voi face uz de ele, numai nu știu bine în ce chip, ca să vă convie și D-Voastră, adică „Dacoromaniei”. Eu mă gândesc să le pun și să le discut supt formă de note, fie în josul paginilor, dacă mi se trimete prima corectură în șpalți, fie la sfârșitul articolului. Dacă sunteți de părere, aș putea să amintesc și explicațiile propuse de D-Voastră pentru *doar* > *dor*, *dimon* etc. și pe care eu nu le pot accepta, fie în total, fie în parte. De aceea v-aș ruga să-mi scrieți, firește nu acum, ci cam în preajma trimeterii corecturilor, cum trebuie să procedez pentru a nu stingheri normele adoptate de D-Voastră în materia aceasta. În privința ortografiei, n-am nici un motiv să nu mă supun regulilor D-Voastră. Mă tem numai de unele inconsecvențe care se pare că sunt aproape fatale în cazuri de acestea, când manuscriptul întrebuințează o ortografie, iar zețarul e obligat să se folosească de alta. Așa s-a întâmplat cu studiul meu despre *ă* neacc. > *a* din „Revista filologică”, I¹¹².

¹¹¹ Jordan 1928, p. 272–279.

¹¹² Jordan 1927, p. 117–154.

Cât despre trimeterile pe care le faceți D-Voastră pentru mine, la diverse locuri din „Dacoromania”, am alte reviste, ele ar fi fost ceva mai puțin numeroase, dacă nu m-aș fi grăbit să trimet manuscriptul, temându-mă că sunt în întârziere. Afară de asta, în momentul expedierii începuse... agitația în care mă găsesc și azi din cauza unei case pe care am cumpărat-o: până la Sf. Dumitru mai am încă de furcă, și încă cum, din cauza reparațiilor pe care trebuie să le fac. E o casă foarte veche, deși altfel solidă, care a avut nevoie de modificări serioase. Nu pot lucra decât 3–4 ore pe zi. Restul timpului trebuie să stau... pe șantier, căci altfel însemnează să arunc banii în gărlă. Tot de aceea n-am putut să-mi țin făgăduiala față de Dl. Procopovici, cu care am petrecut astă-vară 2 zile neuitate la M-rea Agapia, anume să-i trimet pentru începutul lunii curente manuscriptul unei introduceri în romanistică. Cum Dsa are gata o introducere în lingvistica generală, am crezut că-i bine să le dăm pe amândouă odată la tipar, prin Casa Școalelor. Rămâne să-mi împlinesc făgăduielile după ce scap de casă.

Mulțămindu-vă încă o dată pentru scrisoarea, așa de binevoitoare, vă rog să primiți salutările mele cordiale.

I. Iordan

P.S. Rog salutați din partea mea pe toți cunoscuții de la Muzeu.

36

Iași, 1931, octombrie 31

Mult stimat Domnule Pușcariu,

Mi-i penibil să fac intervenții de felul celei de față, dar, din nefericire pentru moravurile noastre, sunt silit de împrejurări să recurg la asemenea mijloace.

Am gata de tipar o *Introducere în studiul limbilor romanice* (partea I: *Istoria și starea actuală a lingvisticii romanice*), o carte de peste 400 pagini, pe care am scris-o mai ales pentru studenți. Sper însă că chiar specialiștii vor avea oarecare folos de la ea, fie și numai de la bogatele informații bibliografice pe care le conține. Acum câteva luni am adresat Casei Școalelor o cerere de ajutor: n-aveam și nici acum n-am pretenția, care ar fi de altfel foarte îndreptățită, ca această instituție să ia asupra-și toate cheltuielile imprimării. Am cerut să-mi acorde o sumă oarecare, pentru ca, împreună cu ce-aș mai fi obținut de la Facultate și, în special, cu datoriile pe care va trebui cu siguranță să le contractez, să pot tipări lucrarea. După două luni de așteptare am primit răspunsul care obișnuit se dă „proștilor”: nu mai sunt fonduri. Știu că situația se prezintă astăzi mai greu decât oricând. Dar tot așa de bine știu că în aceste împrejurări dificile Casa Școalelor tipărește tot felul de fleacuri, numai pentru că provin de la autori

„simpatici”. Este într-adevăr scandalos să se cheltuiască sute de mii de lei cu publicarea unor articole de gazetă, care au și apărut mai întâi, cel puțin în parte, prin jurnale și reviste beletristice, sau cu reimprimarea unor lucrări, care au fost deja tipărite într-o limbă străină, ori nu sunt decât niște simple traduceri din grecește, latinește etc. La timpul oportun voi da toate amănuntele, și nu într-o scrisoare particulară, ci într-un articol adresat întregii lumi intelectuale de la noi.

Știu că faceți, ori, mai exact, făceați parte din comisia însărcinată să-și dea avizul asupra cărților pe care Casa Școalelor le tipărește. Din spusele unor colegi care au fost numiți și ei, odată cu D-Voastră, în această comisie, rezultă că de 2–3 ani n-ați mai fost consultați niciodată. De aceea îmi permit să vă dau câteva cifre. O carte, să zicem de „impresii”, se tipărește în 5000 exemplare. Costul unui exemplar fiind 100 lei, urmează că cei 20%, drepturile de autor, însumează 100.000 lei. Acești bani se varsă imediat autorului: nu se așteaptă vânzarea cărții, care, după cum se știe, nici nu prea apare pe piață. Prin urmare, la cei 100.000, cel puțin, câți s-au cheltuit cu tipăritul, se adaugă încă 100.000, dați fericitului autor. Aceeași Casă a Școalelor se arată însă extrem de scrupuloasă cu privire la banii statului când e vorba să acorde 20–30.000 lei unui biet filolog, care n-a fost și din fericire pentru el nu va fi niciodată ministru ori măcar deputat.

Astăzi am trimes o nouă petiție, cerând să mă puie pe listă pentru sumele care se vor distribui în 1932. Am precizat iarăși că doresc numai un ajutor, în schimbul căruia mă oblig să pun la dispoziția Casei Școalelor un număr echivalent de exemplare. Cu câteva zeci de mii lei, ceea ce însemnează 1/6 din ce se cheltuiește cu o carte de soiul celei descrise mai sus, această instituție ar face posibilă apariția unei lucrări care, indiferent de calitățile autorului, reprezintă o muncă îndelungată și serioasă, iar pe deasupra ar ușura inițierea într-o disciplină așa de importantă pentru noi a unui mare număr de studenți.

Acuma de-abia văd că, luat de valul indignării, n-am spus încă ce doresc de la D-Voastră. Chiar dacă nu mai participați la lucrările comisiei, încă ați putea interveni cu succes la Casa Școalelor pentru ca cererea mea să fie aprobată. Am ajuns și până aici, ca, pentru acordarea unui drept în domeniul activității pur intelectuale, să fie nevoie de intervenția unei terțe persoane. Nu mă jenez că trebuie să apelez la D-Voastră, care totdeauna ați avut față de mine o purtare extrem de binevoitoare, ci mă jenez de faptul în sine.

Cerându-vă scuze pentru supărare, vă rog să primiți distinsele mele salutări.

I. Iordan

37

[c.p.]

Iași, 1931, noiembrie 24

Mult stimate Domnule Pușcariu,

Vă mulțămesc călduros pentru intervenția pe care ați făcut-o la Casa Școalelor. Chiar dacă n-am obținut rezultatul dorit, este bine că domnii de acolo au fost făcuți atenți de cineva care are „trecere” asupra neregulelor cu editarea sau ajutorarea lucrărilor prezentate în acest scop. Oricum, ce-mi scrieți D-Voastră arată că ne așteaptă vremuri cumplite, de adevărată barbarie, mai rele decât cele imediat postbelice. Pentru anul 1932 un seminar de la Facultatea de Litere din Iași va primi 4500 lei (60% din suma prevăzută, dar neîncasată toată, pe anul curent!). Și eu trebuie să plătesc numai pentru AIS aproape 7000!

În ce privește „Etimologiile” mele, am răbdare. Aș dori numai să mi se îngăduie corecturi mai serioase pe ici, pe colo: când vi le-am trimes, mă temeam de întârziere, de aceea nu le-am dat ultima fețuiață.

Cu cele mai alese sentimente, al D-Voastră,

I. Iordan

[pe recto:] Dlui Sextil Pușcariu

Profesor universitar

str. Elisabeta 23, Cluj

38

[c.p.]

Iași, 1931, decembrie 24

Mult stimate Domnule Pușcariu,

Vă muțămesc călduros pentru articolul despre neologismele limbii noastre¹¹³, precum și pentru urările pe care mi le faceți de anul ce vine. La rândul meu, vă rog să primiți, pentru D-Voastră personal, ca și pentru toți ai D-Voastră, aceleași urări de bine și sănătate.

Trebuia să răspund ceva mai degrabă, dar am fost și sunt încă ocupat cu ultima fețuiață pe care o dau *Introducerii în studiul limbilor romanice*¹¹⁴. Peste o săptămână cel mai târziu începe tiparul, care va dura până în toamna viitoare (căci cartea va avea peste 400 pagini). Nu știu ce-oi face de bani: am obținut condiții destul de avantajoase, dar cele 80.000 lei, costul integral al lucrării, trebuie să mi-i procur într-un fel oarecare.

¹¹³ Pușcariu 1931, p. 345–359; și în extras.

¹¹⁴ Iordan 1932.

Cu cele mai distinse salutări,

I. Iordan
[pe recto:] Dsale Domnului
S. Pușcariu
str. Elisabeta 23
Cluj

39

Iași, 1932, iunie 8

Mult stimat Domnule Pușcariu,

După cum puteți vedea din alăturata hârtie... oficială, va trebui să lipsesc de la examenul Dlui Pașca. Părerea mea de rău e cu atât mai mare, cu cât m-am gândit mereu, de la recomandarea Consiliului încoace, la călătoria pe care do-ream s-o fac cu acest prilej. Vroiam să revăd pe colegii și prietinii clujeni și să petrec câteva zile într-o altă atmosferă.

Dacă ne-ați fi convocat, așa cum speram (și eu și DI Procopovici), prin aprilie sau mai, aș fi venit cu siguranță, în ciuda tuturor piedicilor de care trebuie să ție cineva samă, mai ales pe vremuri ca acestea. Acuma însă îmi este imposibil, și din pricina examenelor (voi asculta și o parte din candidații Dlui A. Philippide, care-i silit de un reumatism acut să stea în casă), și din cauză că chiar la 15 cor. se va face alegerea noului decan. Știți că la noi lucrurile acestea au, din nefericire, o importanță deosebită, în sensul că se amestecă cu tot felul de considerații personale și de partid (dacă nu chiar politic, cel puțin... de grup). De data asta chestia este foarte serioasă: avem nevoie de un decan serios, căci din 1926 și până astăzi treburile Facultății au mers cum a dat Dumnezeu. Dacă nu izbutim să alegem un om de ispravă, nu știu ce mi-ar mai rămânea să fac. (Vorbesc de mine și nu de alții, fiindcă marea majoritate a colegilor se împacă foarte bine cu această situație. Eu personal aș pleca imediat din Universitate, dacă aș avea mijloacele materiale necesare existenței.)

Părerea de rău că nu pot veni la Cluj crește și pentru motivul că despre DI Pașca am păreri bune: lectura celor câteva studii pe care le-a publicat până acum mi-a lăsat impresia că autorul lor va fi în curând unul din cei mai buni lingviști ai generației tinere. Are înțelegere pentru chestiile discutate și știe să exprime clar ceea ce gândește. Am trimes, acum câteva luni, la „Z. rom. Phil.”, o recenzie despre lucrarea sa asupra terminologiei calului (și despre aceea a Dlui Pop)¹¹⁵: și acolo am exprimat aceleași păreri.

¹¹⁵ Iordan 1936, p. 224–234.

Am primit la timp câte un exemplar din studiile Dlui Pașca (apărute în „Ephemeris Dacoromana”¹¹⁶ și „Țara Bârsei”¹¹⁷) și vă mulțămesc în numele Seminarului de Filologie Romanică; întrucât eu le aveam deja (de la autor), le-am dăruit Seminarului.

Cartea mea, despre care v-am scris mai demult, se află supt tipar: am ajuns la coala 13, ceea ce face cam jumătate. Am obținut până acum vreo 30.000 lei de la Universitate; pentru rest (cam 50.000!) va trebui să apelez la buzunarul meu, care-i mai rău decât gol.

Cu cele mai călduroase salutări,

I. Jordan

P.S. Vă rog să salutați pentru mine pe toți prietinii și cunoscuții (nu uitați nici pe Serra¹¹⁸).

40

Iași, 1933, ianuarie 11

Mult stimat Domnule Pușcariu,

Vă mulțămesc călduros pentru cuvintele pe care le spuneți despre cartea mea apărută de curând. Aprecierile acestea sunt cu atât mai măgulitoare pentru mine, cu cât vin pe de o parte de la un adânc cunoscător al doctrinelor romanisticii, pe de alta de la un om care, în multe privinți, se deosebește de mine prin atitudinea sa față de problemele lingvistice.

Greutățile financiare cu care are de luptat „Dacoromania” nu sunt lucruri nouă pentru mine. Nou este numai amănuntul, foarte important de altfel, că aceste greutăți sunt din cale-afară de mari. Înțeleg că nu puteți face imposibilul, dar bucuros nu sunt că, după o așteptare de aproape 2 1/2 ani, trebuie să retrag cam 9/10 din manuscris. Dacă aș fi știut din timp, aș fi putut să găsesc loc în alte reviste. Acuma însă toate se află într-o situație mai mult sau mai puțin asemănătoare. Pe lângă asta, revistele ieșene pe care le cunoașteți sunt ca și neexistente pentru D-Voastră: după ce suntem siliți să publicăm, câteodată, lucruri chiar bune sau foarte bune, în „Arhiva” sau „Revista critică”, n-avem măcar satisfacția, la care are dreptul să pretindă oricine, de a i se înregistra studiile la bibliografia unor publicații serioase, ca „Dacoromania”, „Grai și suflet” etc. Sunt oarecare

¹¹⁶ Pașca 1932, p. 331–411.

¹¹⁷ Pașca 1931, nr. 5, p. 462–470, nr. 6, p. 540–555.

¹¹⁸ Giandomenico Serra (1885–1958), lingvist italian, colaborator al Muzeului Limbii Române și profesor la Universitatea din Cluj între anii 1925–1939.

speranțe să apară anul acesta un „Buletin al Institutului de Filologie Română” din Iași. De aproape un an am fost însărcinat eu cu direcția acestui Institut, tocmai după ce Ministerul a tăiat aproape complet subvenția. Totuși mă voi sili din răspuțeri să public în cursul lui 1933 un volum de aproximativ 200 pagini. Mi-ar trebui pentru asta cam 25.000 (pentru 500 exemplare). Nu-i o sumă enormă, dar va fi foarte greu s-o gășesc. Am ajuns vremuri triste de tot. Puținii bani pe care guvernul înțelege să-i acorde pentru lucruri de acestea sunt întrebuițați în chip scandalos, cel puțin câteodată. Ați văzut ce-a publicat acum de curând Casa Școalelor! Dacă eu aș avea trecerea pe care o aveți D-Voastră aș face un scandal monstru. Nu-i rușinos că această instituție, care refuză câteva mii de lei pentru cărți sau reviste serioase, tipărește totuși sute de pagini cu baliverne și platitudini, debitate deja supt formă de conferințe sau de articole jurnalistice? Dar toate sunt zădarnice. Trebuie să fi fost ministru, membru al Academiei sau mai știu eu ce, pentru ca să te poți bucura de sprijinul oficialității.

Revenind la comunicarea D-Voastre, cu privire la etimologiile mele, v-aș ruga să publicați în „Dacoromania” VII discuția despre *dimon–diavol*¹¹⁹ și despre *șfârlează* etc., din cauză <că> în *Introducere* trimet la volumul acesta al anuarului D-Voastră. Dacă aceste două articole vor cuprinde mai mult decât cele 6–8 pagini pe care mi le puneți de astă dată la dispoziție, sunt dispus să suport personal cheltuielile tiparului.

Vă rog să nu luați în nume de rău unele izbucniri din prezenta scrisoare: n-am avut intenția să jignesc pe nimeni, cu atât mai puțin să vă supăr cât de cât pe D-Voastră, de care mă leagă puternice motive de recunoștință și prietenie.

Dorindu-vă succes în călătoria pe care o întreprindeți, vă rog să primiți salutarile mele cordiale.

I. Iordan

P.S. Se înțelege că ce rămâne nepublicat din *Notițe etimologice*, precum și recenzia *Glosarului*¹²⁰ lui Pașca mi se va restitui.

¹¹⁹ Iordan 1931–1933, p. 140–148. Autorul citează în articol o scrisoare pe care Pușcariu i-o adresase în 5 octombrie 1930, în care își exprima un punct de vedere diferit.

¹²⁰ Recenzia va fi publicată mai târziu în „Buletinul Institutului de Filologie Română „A. Philippide”, cf. Iordan 1935, p. 279–294.

Iași, 1933, mai 21

Mult stimat Domnule Pușcariu,

Vă mulțămesc din tot sufletul pentru hotărârea pe care ați luat-o de a propune alegerea mea ca membru corespondent al Academiei¹²¹. Este încă o dovadă, între atâtea altele, de interesul pe care mi-l arătați de atâta vreme și care izvorăște, în primul rând, din părerea D-Voastre, mai mult sau mai puțin favorabilă, despre activitatea mea științifică. În același timp însă, atitudinea D-Voastre însemnează ceva care în ochii mei valorează mai mult decât orice: din ea se vede obiectivitatea adevăratului om de știință, care apreciază lucrurile bune nu numai atunci când vin de la discipolii și prietini săi, ci și atunci când este vorba de oameni care aparțin altor școli și profesază convingeri științifice adesea deosebite.

În ce privește datele bio- și bibliografice pe care mi le cereți, nu înțeleg bine cam ce vă trebuie, vreau să spun că n-am în mintea mea clar ceea ce vă este D-Voastră necesar pentru alcătuirea raportului. De aceea se poate întâmpla ca informațiile care urmează să fie ori prea sumare, ori, câteodată, de prisos, ba chiar copilărești. În cazul când lipsește ceva, vă rog să mă înștiințați la timp, pentru a completa eventualele lacune.

Născut la Tecuci, 30 sept. st. vechi 1888. Cursul primar și cursul inferior de liceu în orașul natal; cl. V–VIII la Liceul Internat din Iași (absolvent 1908). Licențiat în Litere, iunie 1911, în Drept, iunie 1912, la Iași. Doctoratul în Filologia Română, iulie 1919, Iași. Studii de filologie romanică: Bonn (2 semestre 1921–1922), Berlin (semestrul de vară 1923), Paris (ianuarie–iunie 1925); călătorii științifice în Italia (vacanțele mari 1925 și 1927) și în Spania–Portugalia (vacanța mare 1928). Profesor secundar, 1911–1927, profesor suplitor de Filologia Romanică, 1926–1927, titular de la 1927 încoace.

Lucrări. Înainte de război câteva recenzii în „Viața românească” și un articol (*Cum știi românii românește*) în revista ieșeană „Școala Normală” (1916). După război: studii, recenzii, comunicări etc. în „Arhiva”, „Viața românească”, „Revista filologică”, „Revista critică”, „Orpheus”, „Năzuința”, „Buletinul Societății de Geografie” etc., apoi în revistele străine „Zeitschrift für romanische Philologie” (ca recenzent oficial pentru filologia română), „Zeitschrift für Ortsnamenforschung”, „Revue de linguistique romane”. Dintre studiile apărute în publicațiile aici înșirate ar merita o mențiune specială, pentru întinderea lor sau pentru alte însușiri, următoarele: *Dialectele italiene de sud și limba română* (din „Arhiva”), *Lateinisches KJ und Tj im Süditalienischen* (din „Z. rom. Phil.”¹²²), *Un*

¹²¹ Propunerea lui Pușcariu din 1933 nu a avut sorți de izbândă decât în anul următor (vezi Mangu 1982, p. 117).

¹²² Iordan 1922, issue 5, p. 516–560, issue 6, p. 641–685.

fenomen fonetic românesc dialectal: ă neaccentuat > a (din „Rev. filologică”), *Die Bezeichnungen für 'Rodeland' in der rumänischen Toponomastik* (din „Z. f. Ortsnamenforschung”) etc. La ele trebuie adăugat *Der heutige Stand der romanischen Sprachwissenschaft* din *Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft. Festschrift für W. Streitberg*, Heidelberg, 1924.

Cărți: *Diftongarea lui e și o accentuați în pozițiile ă, e, Iași*, 1921, *Rumänische Toponomastik*, Bonn–Leipzig, 1924–6, și *Introducere în studiul limbilor române*, Iași, 1932.

Cred că aceste date sunt de-ajuns. În orice caz, după cum am spus deja, le pot completa, dacă-i nevoie, la cererea D-Voastră.

Mulțămindu-vă încă o dată pentru bunăvoința D-Voastre, vă rog să primiți salutările mele cordiale.

I. Iordan

42

[c.p.]

Craiova, 25 iunie 1933

Mult stimat Domnule Pușcariu,

Cu câteva ore înainte de a pleca încoace, unde mă aduc nevoile materiale ale vieții, am primit cele trei extrase, pe care ați avut bunătatea de a mi le trimete. Vă mulțămesc călduros pentru atenție și abia aștept să mă întorc la Iași, spre a le putea ceti. Articolul despre Hasdeu¹²³ îl am deja și-i cunosc foarte bine conținutul. Mă interesează cu deosebire studiul nemțesc, care, dacă nu mă înșel, este de fapt o conferință ținută de D-Voastră iarna trecută la Berlin¹²⁴.

Eu personal n-am făcut anul acesta mare lucru, și nici nu voi face până prin septembrie. De la începutul lui iunie mă țin numai de examene (anul de îndrumare, ale lui Pascu, ale mele și cele de licență), ceea ce, știți și Dvoastră singur, nu-i deloc o plăcere. După ce voi termina și pe cel început astăzi, va trebui să plec undeva pentru odihnă. Multă vreme ne mai ia nouă, mai ales în împrejurările actuale, viața aceasta cu exigențele ei economice inevitabile!

Salutări distins,

I. Iordan

[pe recto:] Domnului Sextil Pușcariu

Profesor Universitar

Cluj, str. Elisabeta 23

¹²³ Pușcariu 1932, p. 199–206.

¹²⁴ Pușcariu 1933a.

Iași, 1934, februarie 21

Mult stimate Domnule Pușcariu,

Încă de acum câteva săptămâni vroiam să vă trimet prezenta scrisoare, dar am tot amânat, și din cauza treburilor, dar și pentru că-i vorba de... cerut anumite lucruri (chiar dacă nu spre folosul meu personal). Cum nu mai pot amâna, fără pagubă pentru... protejării miei, m-am decis.

Este vorba întâi de un concetățean al meu (din Tecuci!), tânărul licențiat în Științe Naturale, Alex. Băleanu. Ar dori să capete un post, *nu* de biurou, la P.A.R.I.D.¹²⁵, unde, după spusele lui, conducător este Dl Antipa¹²⁶. M-am gândit că D-Voastră ați putea interveni, cu succes, pentru satisfacerea cererii, dacă, bineînțeles, relațiile personale cu Dl Antipa, precum și alte considerente, v-ar îngădui să faceți acest lucru. În caz afirmativ, eu vă rog să interveniți, fără grijă, deoarece protejatul meu merită cu prisosință a fi ajutat. L-am pus la probă, cu diverse prilejuri (a fost pedagog la Școala „V. Lupu”, iar acum ține locul unui custode la Biblioteca Universității), și pretutindeni am aflat cele mai bune cuvinte de laudă pentru priceperea, sârguința și cuminența lui.

A doua chestie privește Institutul de Filologie Română din Iași. Știți, poate, că există de mai mulți ani, deși nu s-a prea manifestat. De când direcția mi-a fost încredințată mie, m-am silit și mă silesc să-l transform într-un fel de anexă a Catedrei de Filologie Română. Ținem regulat, la două săptămâni o dată, ședințe, unde discutăm tot felul de lucruri privitoare la studiile filologice românești, ale noastre și ale altora. Îmbucurător este faptul că un număr însemnat de studenți și absolvenți se interesează de această activitate a noastră. M-am gândit să scot și un „Buletin” și cred că în cursul acestui an va ieși primul volum. Bani n-avem, pentru că de doi ani bugetul nu mai prevede nimic pentru Institut. De pe vremea vechii direcții au rămas vreo 30.000 lei, pe care i-am întrebuințat la tipărirea *Introducerii* mele, iar acum i-am pus la dispoziția Institutului. Am alcătuit, cu ajutorul statutelor D-Voastre, un regulament, unde am prevăzut, între altele, contopirea bibliotecilor celor două seminarii de care am putut dispune: seminariile de Filologie Română și de Filologie Romanică.

Rugămintea mea către D-Voastră (și către toți colegii și prietinii clujeni) este să mă ajutați la complectarea lipsurilor acestei biblioteci, care, mai ales în privința lucrărilor românești, sunt foarte mari. În primul rând v-aș ruga să donați (dacă nu se poate, să vindeți cu un preț cât mai redus) „Dacoromania” (cu „Biblioteca” ei), eventual și din lucrările D-Voastre. De asemenea, v-aș

¹²⁵ Administrația Generală a Pescăriilor Statului și Ameliorațiunii Regiunii Inundabile a Dunării.

¹²⁶ Grigore Antipa (1867–1944), renumit naturalist român.

fi recunoscător dacă ați vrea să mă ajutați a obține ceva asemănător de la Academia Română. (Cui ar trebui să mă adresez și în ce formă?)

Pe ziua de 1 februarie am fost numit la catedra lui Philippide¹²⁷, ceea ce însemnează o mare răspundere și o muncă foarte grea. Mulțumindu-vă dinainte pentru sprijin, vă rog să primiți salutările mele afectuoase și să salutați din partea mea pe toți prietinii și cunoscuții.

I. Jordan

44

Iași, 1934, martie 14

Mult stimat Domnule Pușcariu,

Vă mulțămesc călduros pentru ajutorul pe care mi-l făgăduiți relativ la îmbogățirea bibliotecii Seminarului de Filologie Română, precum și pentru extrasul din „Archiv F. d. Studium der neueren Sprachen”¹²⁸, pe care încă n-am putut să-l cetesc, din cauză că sunt ocupat peste măsură cu cele două rânduri de lecții (Filologie Română și Filologie Romanică).

Deoarece Seminarul de Filologie Română nu posedă aproape niciuna din publicațiile Academiei, am făcut o cerere către această instituție, pe care o voi prezenta singur (căci plec după-amiază la București, unde am mai multe lucruri de aranjat). Vă rog să interveniți și D-Voastră pe lângă Dl Bianu pentru aprobarea cererii. Dacă nu-i posibil să ni se dăruiască lucrările în discuție, cel puțin să mi le vândă cu cea mai mare reducere îngăduită de statutele Academiei.

În privința congresului sunt și eu de părerea D-Voastre. Ar trebui să-l ținem la Iași, unde-i venea rândul încă din 1929. Nu știu dacă am putea face ceva până în primăvară. Pe de o parte eu sunt foarte ocupat, pe de altă parte, și mai ales, nu văd cum s-ar putea strânge banii necesari pentru găzduirea oaspeților. Voi strica o vorbă la Ministrul Instrucțiunii, deși sunt sigur că mă va refuza. Bine ar fi să participe filologi din toate centrele universitare. La București voi sonda terenul și vă voi comunica impresiile. În orice caz v-aș fi recunoscător, dacă ați vrea să-mi dați sugestii în chestia aceasta.

Cu cele mai afectuoase salutări,
al D-Voastre

I. Jordan

45

¹²⁷ Jordan va prelua Catedra de filologie română a înaintașului său, dispărut în 1933, pe care o va deține până în 1946, când se va transfera la Catedra de romanistică de la Universitatea din București.

¹²⁸ Pușcariu 1933b, p. 209–233, cuprinde textul conferinței ținute de Pușcariu în februarie 1933 la Universitatea din Tübingen.

Iași, 1934, aprilie 30

Mult stimate Domnule Pușcariu,

Am primit alaltăieri „Dacoromania”, III–VI, și numerele comandate din „Biblioteca Dacoromaniei”. Banii îi voi expedia cât mai repede (peste 2–3 zile cel mai târziu). Vă mulțămesc din toată inima pentru reducerea așa de considerabilă pe care ne-ați făcut-o, mai ales în vremea de astăzi, când și D-Voastră aveți de luptat cu atâtea greutăți. M-am adresat cu cereri asemănătoare și altor directori de institute. Să vedem ce vor răspunde și, mai ales, ce vor face. (Dl Densusianu¹²⁹, de pildă, căruia i-am scris oarecum oficial, n-a dat niciun răspuns, măcar că cererea mea i-am trimes-o acum o lună. Am repetat astăzi intervenția, adresându-mă Dlui Tache Papahagi¹³⁰, care-i administrator la „Grai și suflet”).

Din lista cărților pe care ați alăturat-o scrisorii D-Voastre aş avea de ales câteva. Dar n-avem ce vă trimete în schimb, nici bani ca să le cumpărăm. Mai târziu, când voi vedea cum stăm cu finanțele, și după ce ne vom fi procurat lucrurile absolut indispensabile, sper să comand ceva din listele D-Voastre. Pentru moment aş propune un schimb cu *Gramatica* lui Radu Tempea, pentru care v-aș trimete *Introducerea* mea. Mă tem însă că Biblioteca Muzeului o posedă deja, așa că nu pot pretinde să renunțați la un dublet pentru a crea altul.

Vă rog să nu-mi luați în nume de rău, dacă, profitând de prilejul acesta, îmi permit să vă comunic că eu personal nu posed lucrarea lui Binder¹³¹ și pe a lui Drăganu¹³² (nr. 5 și 7 din „Biblioteca Dacoromaniei”). Sunt dispus să le cumpăr. De aceea vă rog să puneți pe cineva de la Muzeu să mi le trimeată.

Mulțămindu-vă încă o dată pentru bunăvoința arătată Institutului nostru, vă rog să primiți salutările mele afectuoase.

I. Iordan

46

Iași, 1934, iunie 5

Mult stimate Domnule Pușcariu,

¹²⁹ Ovid Densusianu (1873–1938), renumit lingvist, filolog, istoric literar și folclorist român, profesor de lingvistică romanică la Universitatea din București. Înființează, în 1913, Institutul de Filologie și Folclor, sub egida căruia va edita anuarul „Grai și suflet” (1923–1934, 1937).

¹³⁰ Tache Papahagi (1892–1977), lingvist și folclorist român, unul dintre discipolii lui O. Densusianu.

¹³¹ Binder 1932.

¹³² Drăganu 1933.

Deși n-am primit încă nicio înștiințare oficială, este evident că informațiile ziarelor spun, de astă dată, adevărul, mai ales că acum zece zile am aflat, prin Dl Bratu¹³³, că propunerea D-Voastre a fost primită de secția literară, iar duminica trecută un prietin mi-a comunicat că, la radio, se anunțase alegerea mea ca membru corespondent al Academiei¹³⁴. De aceea mă grăbesc să vă mulțimesc din suflet și cu toată recunoștința pentru ce-ați făcut în această chestie. Mulțămirile mele sunt cu atât mai sincere, cu cât pornesc nu numai din bucuria pe care și cel mai puțin vanitos dintre oameni o simte în astfel de împrejurări, ci și din conștiința că ostenele D-Voastre ținteau mai departe decât la satisfacerea eventualei ambiții a unui confrate: ele urmăreau săvârșirea unui act de dreptate, indiferent de persoana în discuție. Ați dovedit încă o dată că sunteți stăpâniți și în asemenea chestii, mai mult ori mai puțin personale, de aceeași obiectivitate care se manifestă în toate operele D-Voastre științifice. Căci legăturile pur omenești dintre noi, oricât de strânse ar fi, n-au acel caracter de veche prietenie care singur hotărăște, în majoritatea cazurilor, de soarta unei candidaturi la Academie. Și afară de asta, atitudinea amicală a D-Voastră față de mine a luat naștere înainte de a mă cunoaște ca om, are, așadar, baze tot științifice, adică obiective. Țin să subliniez după cuviință toate aceste lucruri, fiindcă ele se întâlnesc, din nefericire, foarte rar în viața noastră, a românilor, care ne lăsăm conduși mai mult de spiritul politic, în sensul cel mai puțin simpativ al cuvântului.

Mulțămindu-vă din nou pentru această nouă probă de prietenie, vă rog să primiți salutările mele afectuoase.

I. Jordan

47

Iași, 1934, noiembrie 16

Mult stimată Domnule Pușcariu,

Sper că n-aveți să-mi luați în nume de rău intervenția de față. Știți că pentru catedra de Filologie Romanică, pe care am avut-o eu, s-a publicat concurs. Au trecut toate termenele prevăzute de lege (pentru publicare, înscrierea candidaților etc.), așa că foarte curând, și anume la 22 cor., urmează să înceapă examenul. Facultatea de Litere din Cluj n-a desemnat încă (cel puțin n-a comunicat aici) pe cei doi profesori care, potrivit legii, trebuie să participe ca membru titular unul, ca supleant celălalt (în caz de lipsă a primului) la acest examen. Cred că pân' la sosirea scrisorii mele lucrurile se vor fi aranjat cum trebuie.

¹³³ Traian Bratu (1875–1940), profesor de germanistică, rector în acea perioadă al Universității din Iași.

¹³⁴ La propunerea lui Sextil Pușcariu, Iorgu Jordan va fi ales în 1934 membru corespondent al Academiei Române, devenind membru titular în 1945.

Rugămintea mea față de D-Voastră este să interveniți la colegii care vor fi fost recomandați să vie aici pentru a participa în comisiunea de examen cu calitatea lor legală.

Personal n-am niciun interes, mai exact spus, dacă aș ținea samă de interesele mele, n-ar trebui să mă grăbesc deloc în chestia aceasta: eu suplinesc catedra și cineva ar putea bănuși că-mi convine din punct de vedere material. Mă gândesc însă că o catedră vacantă, indiferent de cine o suplinește, însemnează o pagubă pentru Facultate. Nici profesorul, trecător, nici studenții nu se simt legați cum trebuie de ea. De aceea mă ostenesc (și m-am ostenit chiar și până acum) în sensul în care vă scriu D-Voastră. Asta cu atât mai mult, cu cât legea prevede termene fatale, după trecerea cărora istoria trebuie să se repete: din nou publicații (două luni pentru chemare, o altă lună pentru înscriere), din nou alegerea membrilor comisiunii (cu scandal, cum nici nu se poate altfel pe meleagurile noastre) etc. Numai bine, ajungem în preajma bugetului viitor, adică la... suprimarea catedrei. Și ar fi într-adevăr păcat să mergem într-acolo.

Pentru ce vă rog să îndemnați pe colegii D-Voastre a veni încoace? Bănuiesc că unii din profesorii ieșeni desemnați în comisiunea de examen au de gând să saboteze lucrările. Unul a și spus că are treabă la București tocmai pe la 21–22 cor., când, după lege, trebuie numaidecât să înceapă examenul, iar doi stau obișnuit la București, așa că nu se poate conta pe ei. În chipul acesta numai trei vor fi sigur în totalitate (noi am ales 6 inși, patru membri și doi supleanți, potrivit legii). Cu trei însă nu se poate începe examenul. Este nevoie de cel puțin patru.

Știu că de la Cluj la Iași e greu de mers. Mai știu că profesorii conștiincioși, și colegii D-Voastre filologi intră toți în această categorie, se lasă greu, când e vorba să-și părăsească ocupațiile obișnuite, și încă pentru vreme ceva mai îndelungată. Eu aș fi fericit dacă, în cazul de față, ar trece peste aceste lucruri și ar veni aici, unde n-ar avea nevoie numaidecât să stea până la sfârșit (în cazul când cine știe ce interese i-ar sili să plece). Cred că Dl Giuglea, care, ca profesor de Filologia Romanică, intră oarecum de drept în comisiune, va putea face acest sacrificiu. (De la noi sunt: Bărbulescu, Șerban¹³⁵, Marinescu¹³⁶ și eu, membri, Papacostea¹³⁷ și Bratu, supleanți.)

Vă rog să interpretați intervenția mea în sensul celor de mai sus și să primiți salutări afectuoase.

¹³⁵ Nicolae Șerban (1886–1954), istoric literar și comparatist, profesor la Catedra de limba și literatura franceză de la Facultatea de Litere a Universității din Iași.

¹³⁶ I. M. Marinescu (1880–1962), filolog clasicist, profesor de limba latină la Universitatea din Iași, traducător din Tacitus, *Germania* (1914), Petronius, *Satyricon* (1923), Juvenal, *Satire* (1928), precum și din Seneca și Tucidide, scrieri rămase în manuscris.

¹³⁷ Cezar Papacostea (1886–1936), profesor de limba și literatura elină la Universitatea din Iași, traducător din Homer și Platon.

I. Jordan

48

Iași, 3 aprilie 1935

Mult stimate Domnule Pușcariu,

Găsindu-mă, acum două săptămâni, în București pentru câteva zile, am avut o întâlnire cu Dl Rosetti, care mi-a comunicat că filologii mai tineri din capitală se gândesc la întemeierea unei societăți în felul „Societății de Lingvistică” din Paris. Scopul principal ar fi același ca al congreselor noastre din trecut: cunoașterea mai deaproape a specialiștilor, pentru a se lega mai strâns și din punct de vedere științific și din punct de vedere omenesc. Pentru atingerea acestui scop ne-am întruni, de cel puțin de două ori pe an, în unul din centrele universitare (pe rând în fiecare). S-ar înlocui astfel congresele anuale, nesigure, cum s-a dovedit în ultimul timp, prin ședințe, la date și locuri fixate de mai înainte, ale membrilor Societății. Alt avantaj ar fi că ne-am înțelege, în prealabil, asupra celor ce ar urma să intre în Societate, prin urmare n-am mai fi siliți să invităm, ca la congres, un număr de oameni care nu prea au de a face cu domeniul nostru de activitate. Alte amănunte se vor stabili la timpul potrivit. „Misiunea” care mi s-a încredințat și pe care am luat-o bucuros asupra mea este să mă adresez D-Voastră personal și colegilor clujeni de toate... gradele și vârstele, cu rugămintea de a-mi răspunde dacă și în ce condiții (eventual deosebite de cele arătate mai sus) ați fi dispuși să primiți ideea și să colaborați la realizarea ei. Știu că la Cluj terenul pentru asemenea lucruri este mai bine pregătit decât oriunde aiurea: sunt 15 ani de când lucrați la Muzeu așa de uniți cum n-ar fi crezut nimeni că se poate între filologi care pe deasupra mai sunt și români. Afară de asta, când ne-am văzut anul trecut la București, D-Voastră ați stăruit mult pentru reluarea congreselor, mai exact pentru reluarea întâlnirilor noastre.

A doua rugămintă este de ordin științific. Aș dori să am câte un exemplar, eventual și mai multe, din toate chestionarele alcătuite de D-Voastră atât pentru strângerea de material prin corespondenți, cât și pentru ancheta pe teren în vederea Atlasului. Se găsește când și când câte un student care se interesează de asemenea lucruri. Dacă s-ar putea, v-aș ruga să-mi trimeteți chiar un exemplar, poate și mai multe, <cu> lista întrebărilor cu care umblă anchetatorii (caietele, cu pătrățele de hârtie pentru fiecare răspuns). Se înțelege că voi contribui la acoperirea cheltuielilor.

În iunie aș vrea să scot volumul II din „Buletin”. Se serbează 100 ani de la întemeierea Academiei Mihăilene și cred că Institutul de Filologie Română este

dator să ia parte la această sărbătoare tocmai în chipul cel mai firesc, publicarea unui nou volum al „Buletinului”. Pentru asta trebuiesc însă bani. O parte am câpătat de la Rectorat, restul sunt silit să-i strâng, nici eu nu știu cum. V-aș ruga întâi să mă sfătuiți cum se poate obține un ajutor de la Fundațiunea Ferdinand I (sau de la vreo alta), și apoi să interveniți pe la câțiva colegi să cumpere pentru seminariile Dlor câte un exemplar din volumul deja apărut. Nu-i tocmai recomandabilă această „cerșetorie”, dar așa am ajuns astăzi: Ministerul Instrucțiunii Publice, care găsește, la fel cu orice altă autoritate, sute și mii de milioane pentru tot ce-i trece cuiva prin minte, refuză o subvenție de 25-30.000 lei unei instituții care lucrează pentru cunoașterea limbii românești, adică a sufletului acestui popor de care se face atâta caz în zile de paradă.

Cerându-vă iertare pentru toate aceste rugăminți, vă rog să primiți salutările mele afectuoase.

I. Iordan

49

Iași, 1935 mai 24

Mult stimată Doamnă Pușcariu,

Îmi închipui că sunteți la București pentru lucrările Academiei. De aceea vă adresez rândurile acestea acolo, nu la Cluj, ca de obicei.

E vorba de consfătuirea în chestia „Societății de Lingvistică”, cu privire la care v-am informat la timp și ați dat, în principiu, aviz favorabil. Cred că prilejul cel mai bun pentru această consfătuire ni-l oferă prezența D-Voastră la București. Rosetti, eventual împreună cu alții, se găsește deja acolo, iar eu aș veni imediat ce-aș primi înștiințarea respectivă. Mi-ar conveni să fac drumul la București în primele zile ale lui iunie, adică după terminarea cursurilor. Dacă însă D-Voastră, indiferent din ce cauză, nu mai sunteți atunci la București, eu pot veni și mai degrabă, de pildă la 30 cor., pentru ca a doua zi (vineri), seara (la masă ori imediat după masă), să ne adunăm și să fixăm eventual normele de constituire și funcționare a societății. Rămâne, deci, să-mi comunicați ce credeți asupra datei când ne putem vedea la București.

În așteptarea răspunsului, vă rog să primiți salutările mele distinse.

I. Iordan

50

[c.p.]

Brașov, 30 iulie 1935

Mult stimate Domnule Pușcariu,

Mă găesc la Brașov de câțva timp și mai stau vreo 5–6 zile. Dorind să vă vizitez la Bran, unde știu că vă petreceți în mod obișnuit vacanța, vă rog să-mi comunicați dacă și când aș putea face acest lucru. În alte condiții aș lua drumul Branului și fără o înștiințare prealabilă, căci se pare că-i frumos, iar eu nu-l cunosc deloc. Dar în autobuzul închis și pe o vreme de care nu poți fi sigur este mai cuminte să procedez așa.

În așteptarea răspunsului D-Voastre, vă rog să primiți salutările mele cordiale.

I. Iordan
la locot. Târnăuceanu
I.A.R.

P.S. În cazul când Dl Prof. Pușcariu nu se află la Bran, rog să mi se răspundă de cătră altcineva, cerându-mi anticipat toate scuzele pentru supărare.

I. Iordan
[pe recto:] Domniei Sale
Domnului Profesor
Sextil Pușcariu
Bran, jud. Brașov

51

Iași, 1936, ianuarie 25

Mult stimate Domnule Pușcariu,

În ziua de 6 februarie urmează să fiu la Cluj, ca membru în comisiunea examenului pentru Istoria literaturii moderne. Căci Dl Ibrăileanu, titularul, este grav bolnav, iar eu am fost recomandat, odată cu el, supleant. Pe de altă parte, bănuiesc că D-Voastră veți fi președintele, în cazul când faceți parte din comisiune, căci sunteți, foarte probabil, cel mai vechi profesor. Așa se explică de ce mă adresez D-Voastre, cu rugămintea de a-mi da unele lămuriri.

În primul rând, aș dori să știu când va începe, de fapt, examenul. Căci legea prevede un termen minim (trei zile) și unul maxim (zece zile) de la constituirea comisiunii, adică, în cazul de față, de la 6 februarie. Știu că hotărârea datei nu atârnă numai de D-Voastră, dar îmi închipui că profesorii clujeni pot veni tot

așa de ușor la 15, ca și la 9 februarie, prin urmare tot D-Voastră, cei de acolo, veți fixa terminul, întrucât sunteți în majoritate. Mie personal mi-ar conveni să se înceapă cu prima probă la 9 februarie, ca să nu fiu nevoit să vin încă o dată la Cluj: depărtarea-i prea mare și călătoria obositoare. În cele trei zile m-aș uita prin lucrările candidaților rămase mie necunoscute, aș mai vizita pe prietini etc. Dificultatea cea mai importantă, care acum îmi vine în minte, va fi însă din cauza raportorului: ca să-și dea părerea despre cei 6 candidați, câți am auzit că s-au înscris până acum, are nevoie de timp îndelungat, și mă tem că trei zile nu-i vor ajunge.

A doua rugămintă este în legătură cu lucrările candidaților. Potrivit legii, ei sunt obligați să dea, la înscriere, un număr suficient de exemplare, pentru ca fiecare membru al comisiei să le primească, și încă din timp, și să le poată cerceta cu atenție înainte de concurs. Eu n-am primit nimic (poate Dl Ibrăileanu, ca membru titular, ceea ce nu pot ști, fiindcă el se află de 1 $\frac{1}{2}$ ani la București, într-un sanatoriu). De aceea v-aș ruga pe D-Voastră, în calitate de președinte, să dispuneți trimeterea de urgență a lucrărilor, pentru ca măcar o parte din ele să-mi fie cunoscute în momentul plecării. Căci dorința mea este să particip la examen: am și obligație legală, dar, în primul rând, m-aș bucura să revăd pe clujenii cărora le port stimă și afecțiune și în fruntea cărora îmi permit să vă pun pe D-Voastră.

Mulțumindu-vă dinainte pentru răspunsul pe care-l veți da la această intervenție, vă rog să transmiteți respectuoase sărutări de mâni Doamnei și să primiți salutările mele cordiale. Nevastă-mea vă roagă pe amândoi să credeți că vă poartă cele mai frumoase amintiri din vizita de astă-vară de la Bran.

I. Iordan

52

Iași, 1936, februarie 2

Mult stimat Domnule Pușcariu,

Când v-am scris acum zece zile în chestia examenului comunicându-vă că voi veni la Cluj, unde mă chema nu numai datorită, ci și dorința de a respira alt aer, n-am pomenit nimic de un amănunt care putea să mă împiedice de la punerea în practică a hotărârii mele. De la 29 decembrie până la 21 ianuarie am stat în pat și... pe pat: o infecție la picior m-a silit, până la urmă, să fiu chiar operat și să aștept cu nerăbdare și enervare tămăduirea completă, care întârzie și va mai întârzia. Umblu cu șoșoni, fiindcă gheată nu pot pune, și merg foarte puțin pe jos, ca să nu-mi obosesc piciorul și, deci, să agravez rana. Situația aceasta va mai dura cel puțin două săptămâni, judecând după constatarea pe care am făcut-o în

ultimul timp: când v-am scris întâia oară, eram sigur că până la 5 februarie voi putea încălța ghete și, prin urmare, voi putea umbla ca înainte, mult și repede. Așteptările mele s-au dovedit deșarte, deși acasă stau tot timpul în... papuci. De altfel, tocmai pentru că am umblat mai mult decât permiteau forțele piciorului bolnav, săptămâna trecută s-a întâmplat un mic accident, care a avut drept urmare o ușoară agravare: în momentul de față, rana se prezintă ca acum 5–6 zile.

Așadar, nu voi putea veni la Cluj. Pentru împlinirea completă a formelor, anexează o comunicare oficială. Nu-i nevoie să vă asigur cât de rău îmi pare de toată această întâmplare. Și iarăși înțelegeți că regretul cel mai mare îl am nu ca profesor și membru al unei comisiuni, ci ca om și... filolog, mai ales după răspunsul D-Voastre atât de prietenos și pentru care vă mulțumesc cu toată căldura.

Dorind ca examenul să se ție în condițiile de „obiectivitate și seriozitate” de care pomeniți în scrisoarea D-Voastre, vă rog să primiți salutările mele afectuoase și să mă scuzați, cum se va putea mai bine, pe lângă prieteni și colegii din comisiune. Sărutări respectuoase de mâni Doamnei, iar din partea nevastă-mei cele de cuviință D-Voastre amândorura.

I. Iordan

P.S. Lucrările candidaților n-au venit!

53

Iași, 1936, mai 18

Mult stimată Domnule Pușcariu,

De-abia zilele trecute am aflat prin Dl I. Petrovici¹³⁸ unele lucruri pe care D-Voastră încă de mult l-ați fost rugat să mi le comunice. Așa se pare că am făcut până acum. Este vorba de atmosfera pe care, din calcul, au creat-o în jurul meu anumite ziare¹³⁹ și anumiți indivizi. Campania dusă contra mea¹⁴⁰ a fost așa de bine organizată, încât a influențat și oameni de perfectă bună credință. Mai grav este că printre aceștia se găsesc unii care mă cunosc de multă vreme și care ar fi putut, îmi permit chiar să spun ar fi trebuit, să primească măcar cu îndoială, dacă nu cu revoltă, acuzațiile acestea. Vă rog să nu credeți că încerc să mă justific în fața D-Voastre. Dacă aș fi socotit necesară o „dezmințire”, aș fi dat-o la timp și pe calea publicității. Știu că multă lume, bine intenționată cu privire la mine, aștepta, ba chiar cerea o lămurire. Presupun că și D-Voastră

¹³⁸ Ion Petrovici (1882–1972), filosof român, profesor la Universitatea din Iași, membru al Academiei Române.

¹³⁹ Printre ziarurile care au lansat atacuri se aflau „Universul” și „Curentul”.

¹⁴⁰ Despre acest episod al implicării lui Iordan în mișcarea antifascistă a se vedea Iordan 1977b, p. 265–274; Mangu 1982, p. 345–352; Bozgan 1998, p. 321–322.

ați dorit-o, iar împrejurarea că n-am făcut acest lucru va fi trezit în sufletul D-Voastre oarecare bănuieli. Ceea ce am spus mereu, când eram sfătuit să dezminț, repet și acum. A fi comunist nu mi se pare ceva infamant, pentru că nu văd întru cât *concepția* politico-socială care poartă acest nume ar fi mai condamnabilă decât altele. Este adevărat că românul se îngrozește numai când aude de comunism, și de aceea simpla calificare de „comunist” ajunge pentru a transforma pe cineva într-un fel de asasin. Cu toate acestea n-am intervenit cu explicații prin presă (și nici altmintrelea).

Pentru oamenii care mă cunosc am crezut că-i de prisos orice lămurire, iar pentru ceilalți mi s-a părut suficientă „clasarea afacerii”. Căci în noiembrie 1934, când s-a hotărât interzicerea mișcării antifasciste, printre cei percheziționați am fost și eu, în calitate de președinte al comitetului Iași, dar, după cercetări îndelungate¹⁴¹, pe care nu le cunosc în amănuntele lor, s-a dat ordonanță de neurmărire, atât pentru mine, cât și pentru ceilalți membri ai secției locale. În fața unui asemenea rezultat, pe care sunt sigur că l-au cunoscut, la timp, adversarii miei de pretutindeni, orice om de bună credință ar fi trebuit cel puțin să tacă: ținând samă de severitatea cu care sunt pedepsiți la noi oamenii de stânga, clasarea chestiei mele nu poate însemna altceva decât complecta mea nevinovăție. Știți doar că n-am niciun fel de legături politice ori personale, dimpotrivă, sinceritatea, adesea brutală, cu care-mi exprim indignarea contra oricui săvârșește vreun act reprobabil, stăruința cu care lupt pentru dreptate și legalitate mi-au creat numeroși dușmani. Toți aceștia s-ar fi bucurat sincer să mă vadă implicat într-un proces și cu siguranță că au făcut ce-au putut în sensul acesta. Dacă n-au reușit, asta dovedește cât de întemeiate erau acuzațiile care mi se aduceau.

Și totuși campania a continuat după „clasare” și va mai continua, de astă dată cu mai puțină... strălucire și cu întreruperi provocate de acalmia intermitentă a luptelor de la Facultatea noastră. Imediat ce se anunță alegerea de decan sau alte „cestiuni arzătoare”, bunii români reîncep jocul. Din tot felul de motive nu-mi este posibil să spun aici cine se află printre detractorii miei. Precizez numai că cel mai de treabă dintre ei ar putea fi tras oricând la răspundere pentru delikte de drept comun mai mult ori mai puțin grave. Iată prin ce mă deosebesc de ei și iată pentru ce sunt „comunist”. De aceea am suportat și suport cu seninătate, adesea cu dispreț, toate atacurile. Și tot de aceea m-am abținut de la orice discuție în presă, care, repet, mi se pare de prisos: pentru cei ce mă cunosc, ca și pentru ceilalți, eu rămân exact același ca mai înainte.

¹⁴¹ În ianuarie 1935, Iordan a fost interogat la Tribunalul Militar din Iași; vezi Iordan 1977b, p. 270; Bozgan 1998, p. 322.

Când voi avea prilejul să vă întâlnesc și dacă, bineînțeles, D-Voastră veți avea curiozitatea să aflați și alte lucruri, vi le voi spune bucuros. Poate că astă-vară la Bran ați fi vrut să mă întrebați ceva în chestia aceasta, dar v-ați jenat, probabil. Acuma, după ce am provocat eu discuția, jena D-Voastre va trebui să dispară.

Pentru moment îmi permit să vă comunic ceva foarte serios. Dacă, indiferent de motive și indiferent din pricina cui, întâmpinați dificultăți ori aveți neplăceri la Academie în legătură cu situația mea de membru corespondent, pe care v-o dătoresc numai D-Voastre, declar solemn că sunt gata să renunț oricând la ea. Nu înțeleg să creez, cu sau fără voia mea, necazuri unui om care mi-a arătat totdeauna mare bunăvoință și pentru care am cea mai adâncă stimă și afecțiune. Academia poate dispune, prin urmare, chiar de pe acum și fără să mă mai întrebe, de locul pe care modesta mea activitate științifică a putut, grație D-Voastre, să-l cucerească la un moment dat.

Cu aceleași vechi sentimente de admirație și simpatie rămân al D-Voastre devotat,

I. Iordan

54

Iași, 1937, noiembrie 21

Mult stimată Doamnă Pușcariu,

Îmi îngădui să vă scriu într-o chestie strict personală. Aș dori să vin la o ședință a Academiei (până în Crăciun), spre a prezenta atât *Gramatica limbii române*¹⁴², cât și versiunea engleză a *Introducerii*¹⁴³, care a apărut zilele acestea. Aș fi foarte bucuros să vă pot întâlni și pe D-Voastră cu acel prilej. Evident că nu-mi trece prin minte să vă rog a veni la Academie special pentru acest lucru. Doresc numai să știu dacă aveți de gând să participați, înainte de Crăciun, la vreo ședință a ei. În caz afirmativ, aș putea veni și eu tot atunci, întrucât mie îmi este indiferentă data. În ipoteza cealaltă, va trebui să vă comunic în scris ceea ce ar fi fost preferat pentru mine să vă spun din gură. De aceea îmi permit să vă rog pentru un răspuns la întrebarea de mai sus.

Deoarece am pomenit mai sus de traducerea englezească a *Introducerii*, trebuie să vă informez, cu toată jena, că nu dispun de niciun exemplar pe care să-l pot dărui, așa cum aș fi dorit și cum s-ar fi și căzut. Am primit *trei* exemplare în total. Contractul vorbește de 6, dar, uitându-mă bine în el, am văzut că prin „the autor” se înțeleg autorul și traducătorul. (Acesta din urmă a avut aceeași surpri-

¹⁴² Iordan 1937a.

¹⁴³ Iordan 1937b.

ză, ca și mine, deși-i... englez.) Am scris însă editorului să vă trimeată cartea, fie personal, fie ca director al „Dacoromaniei” (i-am prezentat ambele posibilități, pentru că, față de economia, ca să nu zic zgârcenia, de care dă dovadă, mi se impunea rezervă).

În așteptarea răspunsului D-Voastre, vă rog să primiți salutările mele cordiale.

I. Iordan

55

Iași, 1937, decembrie 2

Mult stimat Domnule Pușcariu,

Mă grăbesc să confirm primirea scrisorii D-Voastre și să vă mulțumesc pentru amabilitatea de a fi răspuns la întrebarea pe care v-am pus-o în legătură cu participarea D-Voastre la vreuna din ședințele Academiei înainte de Crăciun. Deoarece nu voi putea să vă întâlnesc, îmi permit să vă comunic pe această cale despre ce este vorba.

Aș vrea să prezint *Gramatica limbii române* la unul din premiile Academiei care urmează să se acorde în sesiunea din mai 1938. Mărturisesc sincer, deși cu oarecare jenă, că mă gândesc la acest lucru numai pentru motive de ordin material. Am datorii mari, încă de acum câțiva ani, când mi-am cumpărat casa, și, cu toate ostenele pe care mi le dau, nu izbutesc să achit decât prea puțin din ele. De aceea sunt bucuros ori de câte ori mi se oferă prilejul de a câștiga ceva bani, chiar dacă-i vorba de lucrări care mă cam îndepărtează de la preocupările mele strict științifice. Așa se explică și faptul că am acceptat să scriu *Gramatica*, pentru care mi se dau de-abia 15% din prețul brut.

De ce vă întreb pe D-Voastră dacă să prezint această carte la un premiu? În primul rând, pentru că o cunoașteți și vă puteți, deci, pronunța asupra ei, indiferent de orice competițiune la vreun premiu. Afară de asta, veți face parte, foarte probabil, din comisiunea însărcinată cu cercetarea lucrărilor prezentate la concurs. Recunosc că întrebarea mea este destul de indiscretă, dar cred că legăturile științifice și personale dintre noi justifică suficient această atitudine. Doresc să aflu părerea sinceră a D-Voastre, ca să nu mă expun la o respingere a *Gramaticii* de la premiul pentru care am intenția să concurez.

Peste puțin, cu siguranță înainte de Crăciun, voi trimete suma cuvenită Muzeului pentru *Atlas*. Ni se vor pune la dispoziție banii cuveniți Seminarilor pe anul 1937–8.

Mulțumindu-vă dinainte pentru răspunsul pe care mi-l veți da, *oricum* ar fi el, vă rog să primiți salutările mele cordiale.

I. Iordan

56

[c.p.]

Iași, 1937, decembrie 19

Mult stimată Doamnă Pușcariu¹⁴⁴,

Sunt cu atât mai bucuros că ați primit versiunea englezească a *Introducerii*, cu cât, față de parcimonia de care a dat editura dovadă în distribuirea exemplarelor pentru recenzii, mă temeam că intervenția mea ar fi putut rămânea fără efect. Adresa propriu-zisă a lui Spitzer n-o cunosc. Îi puteți scrie, așa cum fac și eu, la Baltimore, John Hopkins University.

Profit de prilej spre a vă informa despre faptul că tot azi am expediat pe adresa Muzeului 10 exemplare dintr-o broșură pe care majoritatea profesorilor Facultății de Litere s-au văzut nevoiți s-o publice. Vă rog să luați un exemplar, eventual mai multe, și pentru rest să dispuneți a se împărți colaboratorilor D-Voastre de la Muzeu. Pentru profesorii universitari am trimes 20 exemplare D-lui Drăganu, care este, dacă nu mă înșel, decanul Facultății de Litere.

Cu cele mai cordiale salutări,

I. Iordan

[pe recto:] DSale Domnului Prof. S. Pușcariu
 Directorul Muzeului Limbii Române
 Cluj, str. Elisabeta 23

¹⁴⁴ Corespondența dintre cei doi lingviști nu se încheie la data ultimei cărți poștale pe care o prezentăm. În arhiva personală a lui I. Iordan, păstrată la Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan–Al. Rosetti” din București, se află un răspuns al lui Pușcariu din 5 ianuarie 1939 la o circulară a lui Iordan din 28 decembrie 1938 privind reforma ortografiei; vezi Avram 1992, p. 235–242.

Muzeul Limbii Române și muzeiștii¹⁴⁵

Trăim un moment al rememorărilor necesare. În toamna învolburată a anului 1919, la Cluj se puneau temeliele unui institut de cercetare unic în felul său, care va declanșa o adevărată resurrecție a studiilor lingvistice și filologice: Muzeul Limbii Române. Actul propriu-zis de naștere fusese parafat prin Hotărârea Consiliului Dirigent din 27 august 1919, când noile instituții culturale și științifice românești, generate în urma înfăptuirii Marii Uniri, începuseră să fie implantate în spațiul transilvan plin de efervescentă identitară și de înnoire. Decizia de înființare, începând cu data de 1 octombrie 1919, fusese semnată de Valeriu Braniște, șeful Resortului Cultelor și al Instrucțiunii Publice, fiind publicată retroactiv în „Gazeta oficială” a Consiliului Dirigent, nr. 87, din 10 februarie 1920:

Art. 1. Se înființează cu ziua de 1 octombrie 1919 un Muzeu al Limbei Române pe lângă Universitatea din Cluj, adăpostit în casa anume cumpărată spre acest scop de Consiliul Dirigent în Strada Elisabeta nr. 23 și care intră în proprietatea Universității române din Cluj.

Meritele întemeierii unui asemenea edificiu destinat studierii limbii naționale îi revin în exclusivitate lui Sextil Pușcariu, care a prezentat *Consiliului Dirigent al Transilvaniei, Banatului și ținuturilor românești din Ungaria* planul de organizare și de funcționare a acestuia. Creat pe lângă Facultatea de Litere și Filosofie a Universității Daciei Superioare (numită din 1927 Universitatea „Regele Ferdinand I”) ca o „școală de studii înalte” (DR, I, p. 560), Muzeul

¹⁴⁵ Textul a prefațat antologia cu același titlu pe care am îngrijit-o la Editurile Scriptor & Argonaut în 2019.

Limbii Române (continuat de actualul Institut de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu”) și-a definit, pe parcursul unui secol, un profil inconfundabil.

Au existat discuții dacă data intrării în funcțiune a Muzeului coincide cu înființarea sa ori dacă acestea trebuie decalate. Într-adevăr, lucrările propriu-zise au demarat în anul următor, mai precis în 16 februarie 1920, odată cu începerea ședințelor de comunicări, iar instalarea completă s-a petrecut în toamna anului 1921, după eliberarea completă a imobilului, așa cum se menționează în raportul administrativ publicat în buletinul „Dacoromania” (*ibidem*). Faptul nu este deloc în măsură să deturneze momentul aniversar, intrat în tradiția timpurie a lumii universitare și academice clujene. Într-un articol din presa culturală a timpului, un apropiat al Muzeului consemna:

La 12 martie 1929 era adunată în casa așezată în mijlocul grădinilor, din strada Elisabeta din Cluj, pentru a serba aniversarea de 10 ani de la înființarea Muzeului Limbii Române, pleiada de filologi români, cărora le place să se numească „muzeiștii”. În adevăr, a trecut un deceniu de când a luat ființă acest institut, și toți cei care au lucrat pentru ca el să poată deveni ceea ce este astăzi pot să privească cu mulțumire în urmă la roadele pe care munca lor neobosită le-a dat (Manoilescu 1930, p. 85).

Intervenția fiicei lui Pușcariu, lexicografa Lia Manoilescu, deschide, de fapt, seria evocărilor dedicate împlinirii unui deceniu de la fondarea Muzeului. Luându-se ca reper incontestabil anul 1919, aniversările s-au succedat, astfel, la cifre rotunde, până în zilele noastre. De altfel, marile momente ale istoriei (să ne gândim, în primul rând, la actul de la 1 Decembrie 1918) sunt celebrate pornind de la promulgarea lor legislativă, chiar dacă implementarea noilor structuri a mai durat o perioadă de timp. În cazul Muzeului, exista încă o premisă a continuității, și anume faptul că Sextil Pușcariu fusese însărcinat de Academia Română, încă din anul 1906, cu alcătuirea *Dicționarului limbii române*, după încercările eșuate ale lui A. T. Laurian și I. C. Massim, urmate de cele ale lui B. P. Hasdeu și ale lui Al. Philippide. Tema principală de cercetare a precedat, prin urmare, constituirea infrastructurii propriu-zise, iar preluarea de ștafetă de la Cernăuți la Cluj a decurs firesc, fără sincope mari, odată cu inaugurarea Universității și afilierea Muzeului la catedra de specialitate.

Ideea creării unui asemenea laborator de cercetare profundă și sistematică a limbii române îl preocupa de mai mult timp pe profesorul cernăuțean cu rădăcini ardelenene, așa cum se destăinuia el însuși într-o pagină memorialistică. Aflat pe frontul din Italia, în iarna anului 1917, atunci când se lăsa „pradă visurilor

pentru viitor”, el întrezărea, cu simț vizionar, întreaga configurație a ctitoriei sale: „Când va fi gata *Dicționarul*, aș vrea să mai am numai cinci ani de putere de muncă ca să pun la cale acea instituție, ce mi se pare una din cele mai frumoase și care ar fi menită să îndepărteze toate greșelile și să umple toate lacunele lucrării prezente. Ea s-ar numi «Muzeul Limbii Române». Mi-ar ajunge patru colaboratori pentru el” (Pușcariu 1978, p. 190). Desigur, era vorba de un proiect abia demarat, fără tradiție, imaginat minimal, dar care avea toate șansele să fie transpus în realitate. Însăși „împărecherea” cuvintelor „muzeu” și „limbă” părea șocantă atunci, cum mărturisește tot memorialistul (*ibidem*, p. 536), nemaîntâlnită, deși paternitatea alăturării lor era revendicată și de alți lingviști. Colegul rămas anonim, evocat de Pușcariu în *Memorii* (*ibidem*), nu era altul decât Iosif Popovici, foneticianul neintegrat în colectivul clujean. Acesta din urmă făcea caz în lucrarea sa *Ortoepia și fonetica* de un memoriu ce urmărea tocmai înființarea unui „muzeu” de acest gen, mai restrâns însă, adecvat preocupărilor sale „fonografice”, pe care l-ar fi trimis Astrei la începutul anului 1905 (Popovici 1923, p. 66–70). Cert este că Pușcariu și-a asumat noua construcție umanistă ca pe o operă de suflet, gândită până în cele mai mici detalii, un centru de cercetare menit să revitalizeze în totalitate studiul și cultivarea limbii române.

Cel care și-a legat numele de această ctitorie fără egal a filologiei românești devenise deja, la acea dată, o autoritate. Deși abia trecuse de 40 de ani, Pușcariu se remarcase printr-o mare deschidere înspre curentele lingvistice și de idei novatoare, ceea ce îi conferise o recunoaștere de necontestat în mediile universitare europene. Format la școala celebrului romanist Wilhelm Meyer-Lübke, reușise, în 1904, cu sprijinul acestuia, să pună bazele primului Seminar de limbă română de pe lângă Universitatea din Viena, după ce își dăduse doctoratul în 1899. Este suficient să amintim una dintre operele sale capitale pentru romanistică și lexicografie, apărută în 1905, la Heidelberg (și republicată în 1975), *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache. I. Lateinisches Element*, un valoros dicționar etimologic al elementelor latine din limba noastră, distins de Academia Română cu Premiul „Ion Heliade-Rădulescu”. Se adaugă colaborările sale asidue, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, la publicații străine de referință precum „Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig” (unde debutează în 1898 cu studiul monografic *Der Dialekt der oberen Olthales/Dialectul de pe valea superioară a Oltului*), „Literaturblatt für germanische und romanische Philologie”, „Zeitschrift für romanische Philologie”, „Kritischer Jahresbericht über die Fortschritte der romanischen Philologie” sau „Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte”.

Fondat, aşadar, în 1919, după planul conceput de iniţiatorul său, devenit, în acelaşi timp, şi întâiul rector al noii Universităţi clujene, Muzeul se constituise în jurul câtorva jaloane esenţiale, obiective enunţate metodic, menite să fundamenteze viitoarele sinteze: adunarea şi prelucrarea ştiinţifică a materialului lexicografic din toate timpurile şi din toate zonele locuite de români; redactarea unor lucrări privitoare la unificarea limbii literare şi a terminologiei de specialitate; trezirea „interesului obştesc” pentru studiul şi cultivarea limbii române; pregătirea şi formarea unor filologi români. Operaţiunile concrete avute în vedere sunt fixate cu aceeaşi rigurozitate: sistematizarea materialului lexicografic al limbii române; constituirea unei biblioteci de profil; iniţierea unor cercetări dialectale şi lexicografice, pe baza unor anchete directe şi a unor chestionare; publicarea unor monografii, dicţionare speciale, glosare, studii, bibliografii, precum şi a unei reviste de specialitate. Cuvântul de ordine era *conlucrarea*. O parte dintre aceste deziderate prevăzute în „statutele” Muzeului au fost lansate şi în editorialul primului număr al revistei „Dacoromania”, sub semnătura lui Sextil Puşcariu¹⁴⁶.

Muzeul Limbii Române s-a impus în scurt timp drept „cel mai autentic institut de cercetări în sensul nostru de astăzi”, după expresia de mai târziu a lui Iorgu Iordan (Iordan 1978, p. 105), iar nu întâmplător, la Expoziţia Universală Internaţională de la Bruxelles din 1935, i se decerna Diploma de onoare pentru munca de cercetare. Noua instituţie va deveni, în primul rând, atelierul privilegiat de elaborare a *Dicţionarului limbii române* (DA), după ce Sextil Puşcariu, aflat încă la Universitatea din Cernăuţi, se implicase cu toată dăruirea sa în această întreprindere lexicografică monumentală, reuşind să publice deja, în 1913, primul tom din literele A–B. Mutându-se la Cluj, el se va dedica total „operei principale” a vieţii sale (Puşcariu 1968, p. 335), coagulând în jurul său un nucleu divers, însă inimos de filologi, constituit, încă de la început, din Constantin Lacea şi Theodor Capidan, în principal, care efectuau întâia redacţie, cu colaborarea, în diferite etape, a lui Dumitru Evolveanu (în prima fază, până în 1914), Nicolae Drăganu, Teodor Naum, Ştefan Paşca, Ion A. Rădulescu-Pogoneanu, Al. Procopovici, Lia Manoilescu Puşcariu, Constantin C. Diculescu, alături de Dimitrie Macrea, H. Lolliot, Yves Auger (aceştia doi, succesiv, pentru traducerea în franceză a termenilor), Petre Grimm, Ipolit Tarnavski, Silvia Bălan, Aurel Vasiliu, Zorica Laţcu (viitoarea Maică Teodosia), Vica Procopovici,

¹⁴⁶ În articolul-program *Muzeul Limbei Române*, publicat în DR, I, 1920–1921, p. 1–8, datat la sfârşit 25 aprilie, sunt prezentate şi comentate, printre altele, paragrafele 2–4 din Hotărârea de înfiinţare. Restul, respectiv art. 5–12, expuse numai în „Gazeta oficială”, [III], 1920, nr. 87, 10 februarie, p. 2–3, se referă la chestiuni de organizare, personal şi salarizare.

Gh. I. Biriș (alias Radu Brateș) sau N. Tcaciuc-Albu, nume mai mult sau mai puțin cunoscute, dar care și-au consacrat o parte a carierei lor *Dicționarului Academiei*, unii dintre redactori fiind menționați în prefețele fiecărui volum. Revizorul general era, bineînțeles, Sextil Pușcariu, toate articolele redactate trecând „prin mâna lui, spre a fi completate, întregite și modificate, adesea în întregime” (Pușcariu 1934, p. 1).

Câțiva colaboratori au fost atrași de amploarea proiectului, dar s-au retras, copleșiți, după un timp. Astfel, după ce, în 29 iunie 1924, Iorgu Iordan îi scria de la Iași entuziasmat lui Pușcariu că acceptă să lucreze la Dicționar, după numai doi ani părăsește corabia, mărturisind apoi că nu l-a captivat prea mult munca migăloasă din acest sector (Pavel 2015, p. 331–333).

Dicționarul focaliza toate energiile. Într-o comunicare ținută la Academia Română în 4 iunie 1926, Pușcariu reamintea că Muzeul „a fost contemplat de la început ca un institut de colaborare pentru Dicționarul Academiei” (Pușcariu 1926, p. 228). Operă colectivă de excelență, dicționarul-tezaur a captat interesul majorității membrilor permanenți sau temporari ai Muzeului. Chiar dacă nu erau angajați efectiv în extragerea de fișe pentru citate sau în redactare, aceștia participau la realizarea marelui dicționar în mod indirect, prin intermediul notelor lexicale și etimologice, prezentate în ședințele săptămânale de comunicări și publicate, apoi, în „Dacoromania”, aspect în care strălucea, mai ales, Vasile Bogrea. Timp de peste patru decenii, până în 1949, Sextil Pușcariu și echipa sa au publicat peste 3 000 de pagini, înglobând 60 000 de cuvinte și variante, respectiv segmentele de litere *A–B*, *C*, *D–de*, *F–L* (*lojniță*), prinzând contur „una dintre culmile lexicografiei naționale” (Seche 1969, p. 72). Conceput ca un dicționar istoric și general, lucrarea cuprindea atât cuvinte vechi (atestare în texte), apoi, în aceeași măsură, pe cele populare și regionale, cât și termeni recent intrați în limbă, în special cei tehnici. În *Raport către Comisiunea Dicționarului*, schițat mai întâi în decembrie 1906, preluat ca introducere la primul tom, Pușcariu face o recapitulare sintetică privind modul în care a fost adunat și selectat materialul lexical, stabilirea listei de cuvinte, alegerea extraselor din textele literare, ca și din alte surse și epoci diferite, urmate de definirea cuvintelor și indicarea etimologiei. Precizările sale sunt elocvente pentru criteriile care stau la baza lucrării, după cum reiese doar din două contexte scurte: „Cuvintelor populare am căutat a le da un loc cât mai nereștrâns, căci ele sunt adevărate elemente ale dicționarului limbii române, în ele se oglindește geniul limbii noastre” (Pușcariu 1913, p. XVI). După care insistă: „În asemenea împrejurări, neologismele trebuie primite fără rezerve, căci ele completează limba” (*ibidem*, p. XX), deschidere pe care o va reafirma mult mai pregnant în anii următori, acceptând să acorde

termenului neologic „un loc din ce în ce mai mare” în dicționar, alături de cuvântul regional (Pușcariu 1934, p. 1). Conștient că nu poate realiza un „dicționar ideal”, profesorul clujean era convins că într-o viitoare ediție vor fi depășite „șovăielile” prezente, atât prin adoptarea unei ortografii mai coerente, cât, mai ales, prin extinderea materialului ilustrativ din operele literare și a celui cules din limba vorbită. Datorită vicisitudinilor vremurilor, lucrarea a rămas, așadar, nefinalizată, trecând pe umerii generațiilor care au urmat.

Cea de-a doua coordonată științifică de anvergură a institutului fondat și condus de Sextil Pușcariu a fost alcătuirea unui atlas lingvistic general al limbii române. În prealabil, au fost întocmite și lansate opt chestionare tematice pentru anchetele indirecte, prin corespondență: I. *Calul* (1922); II. *Casa* (1926); III. *Firul* (1929); IV. *Nume de loc și nume de persoană* (1930); V. *Stâna, păstoritul și prepararea laptelui* (1931); VI. *Stupăritul* (1933); VII. *Instrumente muzicale* (1935); VIII. *Mâncări și băuturi* (1937). Cele 1598 de chestiuni, formulate de S. Pușcariu, împreună cu alți colaboratori, între care Sever Pop, Ștefan Pașca, Ion Chinezu, Petre Coman și Augustin Bena, au fost organizate pe domenii, furnizând o bază inestimabilă de documentare, atât pentru atlase, cât mai ales pentru dicționarul-tezaur. Prin acest gen de anchete indirecte, se dorea să se salveze „comoara de cuvinte, de expresii și de împărecheri fericite de vorbe, pe care strămoșii noștri ne-au lăsat-o și pe care părinții noștri au desăvârșit-o în toate regiunile locuite de români” (*Chest. MLR*, I, p. 3). Impactul lansării primului Chestionar, în noiembrie 1922, a fost pe măsura așteptărilor, fiind obținute în câțiva ani 670 de răspunsuri (DR, V, p. 904). Respondenții deveneau imediat membri corespondenți ai Muzeului. Semnificativă pentru reacția cărturarilor la această inițiativă este intervenția lui Lucian Blaga, în ziarul clujean „Patria”, unde notează:

Îndemnăm și din parte-ne cu toată căldura pe cititorii noștri să contribuie după putință la adunarea acestui material neprețuit al limbii românești. Cei care n-au primit chestionarul îl pot cere cu o corespondență de la Muzeul Limbii Române. Opera ce se săvârșește aici e pentru toate vremile și cine nu e mândru să pună o cărămidă în marea zidire? (Blaga 1923, p. 1).

Aceasta era cea de-a treia anchetă majoră pe teren realizată prin corespondenți, după cele inițiate de B. P. Hasdeu și Nicolae Densușianu în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. S-au fundamentat, astfel, premisele unor cercetări dialectale riguroase, care nu au întârziat să-și arate roadele. Conștient însă de limitele chestionarelor indirecte, șeful de școală Sextil Pușcariu optează, după modelele similare aplicate deja în Franța sau în Italia și Elveția, pentru tipul de

documentare directă în vederea unui atlas lingvistic de autor, dar cu două anchete paralele. Gândit deci în cele mai mici amănunte tot de ctitorul Muzeului, *Atlasul lingvistic român* a fost pus exemplar în practică de doi dialectologi de excepție, Sever Pop și Emil Petrovici, ultimul ajutat, pentru dialectele sud-dunărene, de Ștefan Pașca și de Theodor Capidan. Astfel, au fost efectuate, între anii 1930 și 1938, în paralel, 389 de anchete directe cu ajutorul a două chestionare, cu o rețea de puncte complementare, respectiv 301 puncte (însă 309 anchete) pentru *Atlasul lingvistic român*, Partea I (ancheta Sever Pop) și 88 puncte pentru *Atlasul lingvistic român*, Partea a II-a (ancheta Emil Petrovici).

De reținut că Sever Pop a mai efectuat, la sugestia lui D. Caracostea, anchete cu scriitori reprezentativi pentru cele trei provincii istorice: Mihail Sadoveanu, Ion Al. Brătescu-Voinești și Ion Agârbiceanu. Deși se preconizase să apară zece volume din atlase – șase din ALR I, dintre care cinci volume cu hărți și unul cu material necartografiat, în transcriere literarizată, precum și patru volume din ALR II –, au apărut succesiv, între 1938–1943, doar două volume mari și două volume mici din ancheta lui Sever Pop, cel dintâi distins cu Premiul Societății de Lingvistică din Paris, și, respectiv, trei volume din ancheta lui Emil Petrovici (un volum mare, un supliment cu termeni considerați obsceni și un volum mic), împreună cu un volum de *Texte dialectale*. Ceea ce s-a impus în atenția specialiștilor este faptul că volumelor mari le corespunde câte un volum sintetic, cu hărți colorate, denumite *Micul Atlas lingvistic român* (ALRM I și II), care cuprinde chestiuni de fonetică, morfologie și lexic, această modalitate de lucru fiind considerată „inovația cea mai utilă adusă de români” (Tagliavini 1977, p. 26).

Atlasul a avut, într-adevăr, un ecou puternic în lumea științifică europeană, ceea ce îl determina pe romanistul și dialectologul elvețian Karl Jaberg să noteze imperios:

Nicio bibliotecă publică cu profil științific care ia în serios punerea la dispoziție a mijloacelor fundamentale de cercetare și niciun institut de romanistică cu suficientă credibilitate nu va dori să se dispenseze de această lucrare, care conferă noi direcții imaginii geolingvistice a Europei, ne lărgeste perspectiva și adâncește înțelegerea (Jaberg 1940, p. 50–51)¹⁴⁷.

¹⁴⁷ Iată pasajul din „Vox Romanica” în original: „Keine öffentliche wissenschaftliche Bibliothek, die es mit der Bereitstellung der grundlegenden Forschungsmittel ernst nimmt, und kein romanisches Seminar, dem genügende Kredite zur Verfügung stehen, wird das Werk entbehren wollen, das dem sprachgeographischen Bild von Europa neue Züge verleiht, unsern Blick weitert und unsere Einsicht vertieft”.

Alături de cele două direcții prioritare de cercetare, lexicografia și geografia lingvistică, s-au abordat și noi teme, deloc marginale, precum *Onomasticonul* și *Toponomasticonul* românesc, cu participarea lui Ștefan Pașca, proiecte la care se va asocia și Nicolae Drăganu. O secție bibliografică, având ca obiectiv realizarea unui *indice general*, a devenit deosebit de activă în această perioadă, adăugându-i-se, din mai 1930, *Arhiva de Folclor*, animată de Ion Mușlea. Cu toate că nu a prevalat între temele instituționalizate de cercetare, istoria literară s-a impus ca o coordonată a preocupărilor muzeiștilor, atrași în special de literatura veche. Sunt citabile, în această privință, *Istoria literaturii române*, I. *Epoca veche* (1920/1921), a lui Sextil Pușcariu (reeditată în 1930 și 1936)¹⁴⁸, apoi *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie des origines à la fin du XVIIIe siècle* (1938), a lui Nicolae Drăganu, dar și câteva dintre studiile sale filologice, în special, din primele cinci volume ale buletinului. Tot în revistă, Ștefan Pașca scrie despre catehismul *Pânea pruncilor*, apărut la Bălgrad, în 1702 (DR, X, partea a II-a, p. 319–329), dar exemplară rămâne ediția critică pe care acesta a alcătuit-o, intitulată *O tipăritură munteană necunoscută din secolul al XVII-lea. Cel mai vechi Ceașlov românesc* (1939). Au activat în cadrul Muzeului și alți istorici literari cunoscuți, între care Ion Breazu, care publică în revistă prima parte a studiului despre *Literatura „Tribunei” (1884–1895)* (DR, VIII, p. 1–111), criticul literar și bibliograful Ion Chinezu sau bibliograful, prin excelență, N. Georgescu-Tistu, „muzeiști devotați”, cum îi consideră fondatorul instituției (Pușcariu 1978, p. 543). Li se adaugă comparatistul G. Oprescu, autorul unui percutant studiu despre raporturile lui I. Heliade-Rădulescu cu Franța (DR, III, p. 1–128). S-a atașat grupării, mai apoi, și ideologul literar D. Popovici, veritabil creator de școală (prezent în revistă cu lecția sa inaugurală despre *Evoluția concepției literare a lui G. Bogdan-Duică* și cu două recenzii, începând cu vol. IX, 1936–1938). Acesta nu s-a integrat însă mișcării propriu-zise, fiind preocupat de înființarea propriului Institut de Istoria Literaturii Române, după cum afirmă în prefața primului volum din „Studii literare” (Popovici 1942b, p. VII). Sporadic, sunt prezenți în primele numere ale „Dacoromaniei” profesorii maghiari Bitay Árpád, interesat de literatura română medievală și premodernă, și Kristóf György, istoric literar și folclorist.

Observăm, așadar, din această retrospectivă, faptul că, legat de Muzeu, s-a vehiculat un derivat, puțin neobișnuit, care s-a impus firesc în epocă și la care

¹⁴⁸ Pentru diversitatea exegezelor literare ale lui Pușcariu, amintim doar câteva titluri din perioade diferite: *Henrik Ibsen (studiu critic)*, publicat în foileton în „Familia”, începând cu nr. 19 din 11/23 mai 1897; *Iubirea la Aleksandri*, în „Luceafărul”, Sibiu, XIII, nr. 8, 16 aprilie 1914, p. 221–230; *Dinicu Golescu și epoca sa*, în „Societatea de mâine”, VII, nr. 23–24, 1–15 decembrie 1930, p. 421–424; *Poezia și drama lui Lucian Blaga*, în „Revista Fundațiilor Regale”, II, 1935, nr. 8, p. 338–352.

am apelat deja: *muzeiștii*. Au gravitat în jurul Muzeului, prin urmare, o pleiadă de cercetători din mai multe generații (trei, după unele opinii), unii doar temporar, alții devenind „muzeiști credincioși” (Pușcariu 1978, p. 537), care au dat noblete cercetărilor filologice. Portretele pe care le schițează simpatetic memorialistul surprind cu acuitate trăsătura dominantă a colaboratorilor săi, începând cu „scrupulosul” Nicolae Drăganu, continuând cu eruditul „scânteietor” Vasile Bogrea (pe care regretă că nu a reușit să-l atragă efectiv la munca dicționarului), alături de cei mai fideli, Constantin Lacea și Theodor Capidan, sau de „ingeniosul” romanist George Giuglea, care va sugera pentru atlase un sistem de transcriere bazat pe alfabetul românesc, prin utilizarea unor semne diacritice. La fel, discipolul și urmașul său la conducerea Muzeului, Alexe Procopovici, era un „muzeist cu tot sufletul” (*ibidem*, p. 541), susținut fără rețineră de mentorul său, cu toate animozitățile pe care le produsese în cercurile din Capitală. Ultimii șase lingviști amintiți ar fi și pilonii primei generații de muzeiști, cea de aur, urmată îndeaproape de o a doua generație, la fel de valoroasă, constituită, în principal, din Sever Pop, Emil Petrovici, Ștefan Pașca, Ion Breazu, Ion Chinezu sau Ion Mușlea, autorii celorlalte lucrări de notorietate ale Muzeului. Dacă prima generație de muzeiști ar fi cea a Dicționarului, a doua se confundă cu atlasele și cu anchetele dialectale, onomastice sau folclorice.

Galeria muzeiștilor ar putea fi completată apoi cu doi germaniști, veteranul Gustav Kisch, un fin toponomast, totodată, și Ion Gherghel, prezent între colaboratorii revistei (menționat și ca redactor în prefața DA, Tomul I, Partea II, C), sau cu clasicistii Ștefan Bezdechi (de reținut recenzia sa la *Balkanfilologien* al lui Kr. Sandfeld, din DR, IV, partea a II-a) și Teodor Naum, traducătorul din Teocrit, Virgiliu și Tacit, dar și „revizorul stilistic” al dicționarului, cu care Pușcariu va scoate împreună, în 1932, un *Îndreptar și vocabular ortografic*, reeditat de cinci ori. Pentru o perioadă, s-a alăturat grupului cernăuțeanul Leca Morariu, considerat „de mare ajutor la primele lucrări de organizare sau ca secretar al ședințelor” (*ibidem*, p. 541), care își va susține, în 1921, sub îndrumarea profesorului, și teza de doctorat intitulată *Morfologia verbului predicativ român*. Nu pot fi ocoliți „boemul” anglist Petre Grimm, activ în revistă încă de la primul volum, însă a cărui activitate pare să se fi „consumat în cea mare parte oral” (Popovici 1948, p. 363), sau italianistul Giandomenico Serra, semnătura celui de-al doilea fiind regăsită în 11 dintre cele 13 tomuri ale „Dacoromaniei”, lucrări încadrate de Ștefan Pașca, pe bună dreptate, în „nucleul științific clujean” (DR, VII, p. 395). Muzeul a atras în jurul său specialiști și din alte domenii. Multă vreme, a fost nelipsit de la ședințele de comunicări istoricul și arheologul Constantin Daicoviciu, custode bibliotecar la Muzeu la început (AUC, III,

1922–1923, p. 125), după care semnează scurte notițe etimologice și recenzii în revistă, astfel că prezența sa într-un tablou comemorativ al muzeiștilor din 1937 nu poate fi socotită conjuncturală. La fel, vor pendula în jurul Muzeului și al revistei botanistul Alexandru Borza, medicul Valeriu Bologa, etnologul Romulus Vuia, istoricul Silviu Dragomir și epigrafistul filolog I. I. Russu (autor al studiului *Cuvinte autohtone în limba română* din DR, XI, 1948). În fine, în generația a treia de muzeiști propriu-zisi – luând ca reper colaborările la ultimele volume ale publicației –, și-ar găsi locul nume precum cel al preparatorului-custode Dimitrie Macrea (care debutează cu un articol „mărunt” despre rotacism încă din vol. VII, 1931–1933), devenit apoi monograful muzeiștilor, urmat de Vladimir Drimba, Mircea Zdrenghea, Romulus Todoran, Liviu Onu, Iosif Pervain (alias I. Verbină) sau Ioan Pătruț, aceștia fiind contemporani cu noi.

Care erau deci criteriile după care se putea conferi statutul de muzeist? S-ar părea că acceptarea în această grupare eclectică, dar solidă, nu era rezultatul unui examen sever. O comunicare prezentată la ședințele de luni, mutate apoi marți seara, chiar o simplă intervenție în cadrul discuțiilor înfocate din jurul unei comunicări păreau să se soldeze cu intrarea autorilor lor în acest club select de savanți. Totuși, autenticul muzeist era validat, în prima instanță, de colaborarea la marile opere lingvistice ale Muzeului, la care se adăuga, în mod facultativ, faptul de a publica în „Dacoromania”. Reflectând pulsul Muzeului, întrunirile săptămânale deveniseră un ferment de dezbateră științifică, un eveniment în viața academică a Clujului, despre oportunitatea și ecoul cărora Sextil Pușcariu spunea, la dispariția lui Nicolae Drăganu:

Am profitat unul de altul prin criticile reciproce, acerbe uneori, spirituale de cele mai multe ori, niciodată însă amărâte, căci spiritul de critică nu izvora niciodată din plăcerea de a distruge, ci din dorința de a completa, iar bucuria pentru descoperirea altuia era totdeauna mai mare decât ispita de a persista într-o eroare. În această atmosferă s-a putut dezvolta acea adevărată emulație între noi, care a produs volumele «Dacoromaniei» și cele publicate de cei mai mulți dintre noi la Academia Română (DR, X, p. 6).

Referințele pe parcursul acestor pagini la „Dacoromania”, buletinul Muzeului, nu au fost puține, aceasta confundându-se, în multe privințe, cu instituția propriu-zisă. Considerată, pe drept cuvânt, „cea mai mare și mai importantă revistă românească de lingvistică dintre cele două războaie mondiale” (Macrea 1957, p. 17), publicația și-a creat, între 1920/1921–1948, prin cele 11 volume (respectiv 13 tomuri masive) apărute, însumând aproximativ 9 000 de

pagini, o carte de vizită impresionantă. Nu pot fi ignorate nici cele zece volume din *Biblioteca „Dacoromaniei”*, apărute între 1923–1949, având ca autori pe G. Bogdan-Duică, Augustin Bena, Emil Precup, G. D. Serra, Ștefan Binder, Al. Procopovici, Nicolae Drăganu, Emil Petrovici, Ion Breazu, Romulus Todoran. Revista își propunea, în mod programatic, să publice materiale „mai ales de natură metodică și principiară” (DR, I, p. 7), fiind incluse studii extinse, note sau articole „mărunte” îmbrățișând majoritatea ramurilor lingvisticii (lexicologie, dialectologie și geografie lingvistică, istoria limbii, onomastică, lingvistică generală, gramatică, fonetică și fonologie, formarea cuvintelor, semantică) și filologiei, iar sporadic și cercetări de istorie și critică literară, istoria culturii sau de etnografie și folclor. Recenziile se impun prin amploarea, diversitatea și spiritul incisiv pronunțat, multe nefiind numai niște simple prezentări, capul de afiș deținându-l cele semnate de Vasile Bogrea, Theodor Capidan sau Nicolae Drăganu. În vol. VII, 1931–1933, de exemplu, sunt publicate 106 recenzii. Informațiile bibliografice asupra scrierilor de lingvistică, filologie și de istoria literaturii, publicate în țară și în străinătate între anii 1921 și 1944, sunt prezentate în cadrul unei rubrici aparte, apărută sub diferite titluri pe parcurs („Revista periodicelor”, „Bibliografia periodicelor”, „Bibliografia publicațiilor”, „Bibliografia publicațiilor privitoare la limba română”), un instrument de lucru indispensabil în care scrierile de specialitate sunt înregistrate analitic. Începând din vol. IV, partea a II-a, Sextil Pușcariu deschide o rubrică personală, „Pe marginea cărților”, un jurnal de lectură fragmentar, „impresionist”, dar antrenant, devorator a sute de titluri din filologia românească și universală apărute în decursul unui an. Între colaboratori întâlnim, alături de autorii români consacrați sau în curs de afirmare, dar care au trecut, de regulă, prin filtrul ședințelor periodice de comunicări, câteva somități ale lingvisticii de atunci, precum W. Meyer-Lübke, Leo Spitzer, Petar Skok, Carlo Tagliavini. În plus, revista își trece în palmares, din 1926, premiul Societății de Lingvistică din Paris pentru „cea mai bogată publicație de limbă romanică”.

Constatăm acum, în prag de centenar, că fiecare dintre vectorii de cercetare științifică trasați atunci – *Dicționarul, Atlasul, „Dacoromania”* – au fost preluați și amplificați de generația actuală. Continuitatea în planul cercetării fundamentale, respectiv în cel al studierii limbii și a literaturii române, confirmă, în ultimă instanță, intuițiile excepționale pe care un ctitor de școală de talia lui Sextil Pușcariu le-a avut cu un secol în urmă.

O încheiere potrivită pentru acest excurs istoriografic aniversar mi se pare a fi însă reproducerea unei scrisori inedite adresate lui Pușcariu de Hugo (Ernst Mario) Schuchardt în 1922, în care face un adevărat elogiu revistei

clujene. Mențiunea epistolară a celebrului lingvist german este cea mai bună recunoaștere a prestigiului câștigat în scurt timp de Muzeul Limbii Române și de „Dacoromania”: „Acum, într-adevăr, există o Românie Mare și din perspectiva științei”. Iată traducerea întregului text¹⁴⁹:

Graz, 28 febr. 1922

Iubite coleg și prieten!

Fiindcă în ultimele săptămâni am fost prins cu o scrisoriadă nesfârșită și amețitoare (exacerbată de o corectură lungă și dificilă), nu mai știu în momentul acesta când ți-am scris ultima dată ori dacă ți-am adus cuvenitele mulțumiri. Acum, în orice caz, cum zice o zicală nemțească: cusut de două ori, ține mai bine. Abia în zilele din urmă am ajuns să mulțumesc Academiei dimitale (pe al cărei președinte actual cred că l-am întâlnit cândva la Mehadia) pentru minunatele-i din toate punctele de vedere urări. Mi-a fost în minte, de bună seamă, și minunata anexă: *Din perspectiva dicționarului*. Asta însă nu mă oprește de la a aduce personal mulțumirea mea autorului, și nu numai mulțumirea, ci și admirația, nu numai pentru acesta, dar și pentru tot ce ai creat în ultima vreme. Din nefericire, mai cu seamă din cauza văzului, din toată mulțimea creațiilor dimitale am apucat să mă bucur numai

¹⁴⁹ Redăm scrisoarea în original, aflată în Arhiva Sextil Pușcariu de la Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” din Cluj:

„Graz, 28 Febr. 1922

Lieber Kollege und Freund!

Während der letzten Wochen durch eine massenhafte und verwirrende Briefschreiberei (verschärft durch eine lange, schwierige Korrektur) in Anspruch genommen, weiß ich in diesem Augenblicke nicht wann ich Ihnen zum letzten Mal geschrieben und ob ich Ihnen meinen pflichtschuldigen Dank ausgesprochen habe. Nun, auf jeder Fall: wie ein deutsches Sprichwort sagt, zweimal genäht, hält besser. Erst in den letzten Tagen bin ich dazu gekommen Ihrer Akademie (deren jetzigen Präsidenten ich einst in Mehadia kennen gelernt zu haben glaube) für ihren in jeder Hinsicht wunderschönen Glückwunsch zu danken. Dabei habe ich natürlich auch der wertvollen Beilage: *Din perspectiva dicționarului* gedacht. Aber das darf mich nicht davon abhalten, dem Verfasser persönlich meinen Dank auszudrücken, und nicht bloß diesen, sondern auch meine Bewunderung, und nicht bloß dafür, sondern für alles was Sie in der letzten Zeit geschaffen haben. Leider habe ich, besonders meiner Augen wegen, von diesem Reichtum nur erst einen kleinen Teil genießen können. Aber schon ein Durchblättern der *Dacoromania* wie ich es gestern vornahm, lässt mich erkommen welche fruchtbare Initiative, welche weite Umblick sich hier offenbart. Ja wahrlich nun gibt es auch im wissenschaftlichen Sinn ein Großrumänien!

Mit herzlichem Gruß,

Ihr ergebener,

M. Schuchardt”.

de o parte. Dar de cum mi-am îngăduit răgazul să răsfoiesc ieri „Dacoromania”, m-a cuprins mirarea față de ce elan rodnic, ce perspectivă largă se vădesc într-însa. Acum, într-adevăr, există o Românie Mare și din perspectiva științei!

O cordială salutare,
Al dumitale fidel,
M. Schuchardt.

O revistă centenară: „Dacoromania”¹⁵⁰

Ideea înființării unui „Buletin al Muzeului Limbei Române” s-a născut concomitent cu noua instituție de cercetare întemeiată de Sextil Pușcariu, la Cluj, în 1919. De altfel, în statutele Muzeului, prezentate în premieră în „Gazeta oficială” a Consiliului Dirigent, nr. 87, din 10 februarie 1920, editarea unei publicații periodice era prevăzută în mod special (art. 4, lit. d). Cum s-a impus, însă, această revistă, aflată acum în prag de centenar, ca o autoritate de necontestat în viața științifică, devenind, în scurt timp de la apariție, „cel mai bun periodic de specialitate al epocii” (Iordan 1978, p. 106)?

Fondatorul Muzeului și, totodată, al revistei „Dacoromania”, Sextil Pușcariu, se formase în mediul universitar occidental, atât de dinamic la sfârșitul secolului al XIX-lea. Din 1895, el ajunge student al Universității din Leipzig, discipol al lui Gustav Weigand și unul dintre colaboratorii Institutului de Limba Română, înființat pe lângă Universitate. După ce își susține doctoratul, în 1899, Pușcariu își va aprofunda studiile de specialitate la École Pratique des Hautes Études din Paris, cu Gaston Paris, Antoine Meillet și Jules Gilliéron, apoi la Viena, cu W. Meyer-Lübke. Încep tot acum colaborările sale la publicații de răsunset, precum „Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig”, „Literaturblatt für germanische und romanische Philologie”, „Zeitschrift für romanische Philologie”, „Kritischer Jahresbericht über die Fortschritte der romanischen Philologie” sau „Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte”.

Modelul unei reviste științifice solide era deja asimilat. Analogia, după titlu, cu celebra revistă „Romania”, fondată de Paul Meyer și Gaston Paris, părea evidentă, lucru confirmat de Pușcariu mai târziu (DR, IV₂, p. 1401, n. 1). Primul

¹⁵⁰ Articol publicat în DR, XXVI, 2021, nr. 1, p. 9–18.

număr al „Dacoromaniei” era încheiat în iunie 1920, dar tipărirea unui volum impunător de 614 p. va decurge greoi la Institutul de Arte Grafice „Ardealul” din Cluj, cu o întârziere de peste un an, așa cum se menționează în raportul administrativ publicat la sfârșit (I, p. 565–566). Astfel că pe genericul primei apariții a „Buletinului Muzeului Limbei Române”¹⁵¹ va fi înscris 1920–1921, volumul, închinat memoriei lui Petru Maior, deschizându-se cu portretul cărturarului de la moartea căruia se împliniseră în 14 februarie 1921 o sută de ani. Așa cum va nota Pușcariu în *Memorii*, „botezul” revistei va fi serbat abia în 12 decembrie 1921 (Pușcariu 1978, p. 547).

Programul anuarului din numărul inaugural este expus în editorialul semnat de Sextil Pușcariu¹⁵², intitulat *Muzeul Limbei Române*, datat 25 aprilie 1920, în care, după enumerarea parțială a unor articole din statute, sunt trasate o serie de linii directoare pentru noile instituții aflate la început de drum. Având un profil preponderent lingvistic, revista își propunea să găzduiască în cuprinsul ei studii, „mai ales de natură metodică și principiară, material și notițe”, cu o adresabilitate directă „pentru specialiști și pentru toți cei ce se ocupă cu studiul limbei și literaturii noastre” (I, p. 7).

Unul dintre muzeiștii de bază, Constantin Lacea, salutând apariția «Dacoromaniei», surprindea cu exactitate necesitatea unei reviste de acest gen, care să suplinească golurile de informare și să ofere noilor generații de filologi posibilități reale de afirmare:

În împrejurările de astăzi, când o revistă de specialitate ne lipsește, când filologul numai cu mare greutate se poate pune la curent cu ce a apărut în specialitatea sa, mai ales în străinătate, și când pe unii dintre filologi valurile războiului i-au ținut departe de masa lor de scris și de biblioteci, apariția unui buletin filologic e un eveniment de o deosebită importanță, care va face bucurie tuturor cărturarilor de bine, chiar dacă nu vor găsi în el întotdeauna soluțiuni, ci numai indicații și material nou, care, pus în circulație, deșteaptă în cercetători interesul pentru probleme care merită să fie discutate (Lacea 1922, p. 90).

¹⁵¹ Începând cu volumul IX, 1936–1938, se normalizează subtitlul sub forma „Buletinul Muzeului Limbii Române”.

¹⁵² Conducerea revistei îi aparține exclusiv lui Sextil Pușcariu până la vol. IX, 1936–1938. La vol. X, 1941–1943, Pușcariu este menționat ca fondator, iar pe contrapagină se anunță un comitet de direcție, format din G. Giuglea, Șt. Pașca, E. Petrovici, Al. Procopovici, S. Pușcariu. În ultimul volum, XI, 1948, figurează ca directori Șt. Pașca și E. Petrovici.

Cu toate că a apărut, între anii 1920–1948, cu unele intermitențe, „Dacoromania” și-a creat, prin cele 11 volume tipărite, respectiv 13 tomuri masive (volumele IV și X fiind concepute în două părți)¹⁵³, însumând 9.050 de pagini, o carte de vizită impresionantă, fiind considerată „cea dintâi și cea mai importantă publicație periodică de lingvistică apărută în această perioadă” (Macrea 1965, p. 101). Domenii dominante precum lingvistica generală, istoria limbii române, fonetica și fonologia, lexicologia, semantica, onomastica sau dialectologia vor fi secondate de cercetările de filologie și textologie, de istorie literară sau de etnologie și folclorică, perimetrul de cuprindere al anuarului lărgindu-se considerabil¹⁵⁴. Vor fi tipărite studii de largă respirație, unele cu o tentă monografică, adevărate cărți într-o carte, recenzii și „dări de seamă” de aceeași amploare, dar și pagini atractive de etimologii sau de notițe lexicografice, precum și note de lectură condensate. Informațiile bibliografice asupra scrierilor de lingvistică, de filologie și de istoria literaturii, publicate în țară și în străinătate între anii 1921 și 1944, sunt prezentate, începând cu volumul II, în cadrul unei rubrici aparte, apărută sub diferite titluri pe parcurs: *Revista periodicelor*, *Bibliografia periodicelor*, *Bibliografia publicațiilor*, *Bibliografia publicațiilor privitoare la limba română*. Titularii acestei rubrici sunt, de regulă, N. Georgescu-Tistu și Ion Breazu. O rubrică specială, *Pe marginea cărților*, va fi inițiată de fondator, începând din volumul IV, partea a II-a, susținută până la volumul IX – un jurnal de lector dezinhibat, scris din convingerea că „o critică «impresionistă» poate fi de folos, când ea e întemeiată pe o experiență îndelungată” (IV₂, p. 1303). Pușcariu nu ezită, la un moment dat, să-și critice unul dintre foștii săi mentori, Gustav Weigand, imputându-i supozițiile privind etnogeneza noastră și comuniunea limbilor balcanice. Nu trece sub tăcere reticența acestuia față de „Dacoromania”, exprimată în „Balkan-Archiv”. Glosând meticulos în cadrul acestei rubrici incitante pe marginea lucrării capitale a lui W. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Pușcariu schițează cu o tușă inconfundabilă portretul intelectual al renumitului romanist:

Nimeni altul nu o putea face decât maestrul romanisticii, cu putere de muncă și agerime critică neslăbită de ani, cu elasticitatea de spirit care se putea reinnoi fără să se abată de la drumul recunoscut ca bun, cu darul formulării scurte și caracterizării în câteva cuvinte (VII, p. 475).

¹⁵³ În *Prefața* volumului X, 1941, este enunțată intenția de a se publica în continuare două fascicule pe an (X, p. III).

¹⁵⁴ Pentru o sistematizare a materialelor pe domenii și autori, vezi și DRBI.

În același stil degajat, dar pătrunzător, sunt analizate de către Pușcariu scrieri recente ale lui Hugo Schuchardt, Karl Jaberg, Gerhard Rohlfs, Jakob Jud, Iorgu Iordan, Al. Rosetti, Leo Spitzer, Matteo Bartoli, E. Gamillscheg, P. Skok sau H. Tiktin.

O succintă trecere în revistă a colaboratorilor permanenți ne relevă numele unor cunoscuți lingviști, filologi și istorici literari, dintre care mulți s-au afirmat chiar în paginile acestei publicații. Printre cei mai prodigioși autori, cu mai multe articole în același număr, îl întâlnim la început pe Vasile Bogrea, dispărut prematur, eruditul „scânteietor”, cum îl va caracteriza tot Sextil Pușcariu. Ne referim, în continuare, la Nicolae Drăganu, „scrupulosul descoperitor de amănunte”, în viziunea memorialistului Pușcariu, apoi la restul pleiadei de muzeiști dăruți, între care Theodor Capidan, George Giuglea, Constantin Lacea, Ștefan Pașca, Ion Mușlea, Emil Petrovici, Sever Pop, D. Popovici, Ion Breazu, Dimitrie Macrea, Al. Procopovici și, bineînțeles, Sextil Pușcariu. Numeroase alte nume sunt citate în cuprinsul acestei prezentări. Se mai regăsesc, în sumarul revistei, cercetători și din alte centre din țară: V. Grecu, Petre Cancel, Eugen Herzog, Grigore Nandriș, Iorgu Iordan. Vor publica, în unele numere ale revistei, specialiști și din alte ramuri, unii nelipsiți de la ședințele de comunicări din muzeu, printre care istoricii Silviu Dragomir și Constantin Daicoviciu, botanistul Alexandru Borza, medicul Valeriu Bologa sau geograful și etnologul Romulus Vuia. Lista autorilor poate fi, desigur, extinsă, printre aceștia numărându-se savanți străini, precum cunoscutul romanist W. Meyer-Lübke (prezent în volumele II, III și IV), Leo Spitzer, Petar Skok (ambii colaborând, printre altele, la rubrica disputată, cea de *Etimologii*), Carlo Tagliavini (cu o prezență remarcabilă în volumele III și IV) și Giandomenico Serra, semnătura italianistului din urmă, aflat temporar la Cluj, fiind regăsită în 11 din cele 13 tomuri ale „Dacoromaniei”. Nu întâmplător, revista își adjudecase, în decembrie 1926, premiul Societății de Lingvistică din Paris pentru „cea mai bogată publicație de limbă romanică” (Bianu 1976, p. 593).

„Dacoromania” și-a constituit o configurație proprie încă de la primul volum, având în sumar câteva studii de amplitudine, adevărate micromonografii: Vasile Grecu, *Erotocritul lui Cornaro în literatura românească* (I, p. 9–72), Sextil Pușcariu, *Din perspectiva dicționarului. I. Despre onomatopoeie în limba română* (p. 73–108), Nicolae Drăganu, *Din vechea noastră toponimie* (p. 109–146), Silviu Dragomir, *Câteva urme ale organizației de stat slavo-române* (p. 147–161), Alecu Procopovici, *Eccum* (p. 162–185), Theodor Capidan, *Originea vocativului în -le* (p. 185–209), V. Bogrea, *Câteva considerații asupra toponimiei românești* (p. 210–219). O suită de *Etimologii și notițe lexicografice* sunt susținute cu aplomb de V. Bogrea, Sextil Pușcariu, G. Giuglea, N. Drăganu,

E. Herzog și C. Lacea, cărora li se alătură în numerele următoare și alți etimologi de vocație. Alte rubrici permanente (precum cele de *Articole mărunte*, recenzii sau referințe bibliografice) vor conferi personalitate și distincție revistei.

Dintre cercetările de lingvistică generală apărute în cuprinsul revistei se detașează studiile lui Sextil Pușcariu, *Din perspectiva Dicționarului. III. Despre legile fonologice* (II, p. 19–85), precum și *Morfemul și economia limbii* (VI, p. 211–243), apoi cele semnate de Carlo Tagliavini, *Sulla questione della posposizione dell'articolo* (III, p. 515–522), Al. Procopovici, *Principiul sonorității în economia limbii* (IV, p. 12–37), Dimitrie Macrea, *Fizionomia lexicală a limbii române* (X, p. 362–373). Interferențele lingvistice fac obiectul cercetărilor aparținând lui Th. Capidan, *Raporturile albano-române* (II, p. 444–554), *Raporturile lingvistice slavo-române. I. Influența română asupra limbei bulgară* (III, p. 129–238), E. Petrovici, *Note slavo-române, I–III* (X, p. 26–38, 335–352, XI, p. 184–193), Vladimir Drimba, *Elemente românești în limba turcă* (XI, p. 196–202). Din compartimentul de istoria limbii se impun atenției câteva titluri: Const. C. Diclescu, *Elemente vechi grecești din limba română* (IV, p. 394–516), G. Giuglea, *Cuvinte și lucruri. Elemente vechi germane în Orientul romanic* (II, p. 327–402), *Crâmpie de limbă și viață străveche românească. Elemente autohtone (preromane), greco-latine, v<echi> germane* (III, p. 561–628), Emil Petrovici, *Daco-slava* (X₂, p. 233–277). Câteva apariții editoriale de referință în aceste domenii, cu impact în lingvistica europeană, sunt recenzate cu promptitudine și spirit analitic: V. Bogrea se referă la cartea lui J. Vendryes, *Le Langage. Introduction linguistique à l'histoire* (II, p. 765–773), Sextil Pușcariu la cercetarea dialectologică a lui E. Gamillscheg, *Oltenische Mundarten* (I, 363–377), și la tratatul lui A. Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale* (II, p. 686–693), Șt. Bezdechi la lucrarea lui Kr. Sandfeld, *Balkanfilologien* (IV₂, p. 1278–1302), iar N. Drăganu comentează sârguincios noi volume sau studii publicate de Adolf Noreen, Walter Porzig, Albert Sechehaye, Frédéric Paulhan, S. Pușcariu, Al. Graur, Alfons Nehring, Henri Frei, Louis Hjelmslev, Ernst Gamillscheg și Treml Lajos.

Din domeniul foneticii și fonologiei remarcăm, îndeosebi, studiul lui W. Meyer-Lübke, *Palatalizarea labialelor* (II, p. 1–19), alături de articolele lui Al. Procopovici (*Probleme vechi și nouă*, II, p. 174–215; *Despre ă și î. Probleme de fonetică și fonologie. Chestiuni principiare*, IX, p. 56–91), Dimitrie Macrea (*Palatalizarea labialelor în limba română*, IX, p. 92–160), precum și intervențiile notabile ale lui Sextil Pușcariu, *Considerațiuni asupra sistemului fonetic și fonologic al limbii române* (VII, p. 1–55), împreună cu unele capitole din viitorul volum al II-lea al scrierii sale, *Limba română*. Sunt inedite, de asemenea,

comunicările lui Sever Pop și Emil Petrovici despre rotacism. Același spațiu adecvat este acordat problemelor de gramatică (morfologie și sintaxă) și de formarea cuvintelor în limba română, cu extensii și asupra domeniului romanic.

Reflectând îndeaproape munca la *Dicționarul tezaur al limbii române*, secțiunea de lexicologie și lexicografie constituie frecvent centrul de greutate al volumelor. Astfel, Sever Pop și Ștefan Pașca valorifică răspunsurile primite în urma difuzării primului Chestionar al Muzeului, *Calul* (V, p. 51–271, 272–327). La rândul lor, V. Bogrea oferă o serie captivantă de *Mărunțișuri* (IV₂, p. 895–908), iar I. I. Russu publică un articol novator intitulat *Cuvinte autohtone în limba română* (XI, p. 148–183). Rubrica de *Etimologii* polarizează, aproape fără excepție, interesul cititorilor fiecărui volum prin noile soluții și interpretări propuse, cu mult discernământ, de lexicologii clujeni sau străini. Larg reprezentată este onomastica (antroponimia și toponimia) prin studiile lui G. D. Serra, *Per la storia del cognome italiano* (III, 523–549, IV, 517–640), împreună cu cele ale lui V. Bogrea, Ștefan Pașca, Nicolae Drăganu și E. Petrovici. Dialectologia și geografia lingvistică ocupă, cum e și firesc, un loc privilegiat în revistă, multe articole fructificând materialul rezultat din anchetele pentru *Atlasul lingvistic român*, realizat de Sever Pop și Emil Petrovici. O notă aparte merită contribuțiile lui Th. Capidan, *Fărșeroții. Studiu lingvistic asupra românilor din Albania* (VI, 1–210), ale lui Constantin Lacea, *Sunt în Transilvania așezări de români veniți din sudul Dunării sau nu sunt?* (IV, p. 353–370), și ale lui Al. Procopovici, *Din istoria raporturilor noastre interdialectale* (IV, p. 38–66).

Referindu-ne la secțiunea de filologie (în sens restrâns) și de istorie literară, bogat reprezentată, se disting studiile consistente dedicate literaturii și culturii române vechi, dintre care sunt de reținut, prin noutate și profunzime, cele semnate de Nicolae Drăganu: *Un fragment din cel mai vechi Molitvenic românesc* (II, p. 254–326), *Catehisme luterane* (II, p. 582–592), *Manuscrisul Liceului Grăniceresc „G. Coșbuc” din Năsăud și săsisemele celor mai vechi manuscrise românești* (III, p. 472–508), *Mihail Halici. Contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII* (IV, p. 77–168), *Versuri vechi* (V, p. 502–523), adevărate modele de critică textuală pentru perioada respectivă. Alte colaborări de filologie îi au ca autori pe C. Lacea (*Copiștii Psaltirii Scheiene*, III, p. 461–471; *Cel mai vechi calendar românesc*, VI, p. 357–359), și Ștefan Pașca, cu o descriere a catehismului *Pânea pruncilor*, apărut la Bălgrad în 1702 (X, p. 319–329). Nicolae Cartoian publică un studiu aplicat și riguros despre *Cel mai vechi zodiac românesc: Rujdenița Popei Ion Românul (1620)*, însoțit de textul versiunii din *Codex Neagoeanus* (V, p. 584–601). Sunt puse în circulație texte inedite sau mai puțin cunoscute: *Cazania protopopului Popa Pătru din Tinăud (Bihor)*, de George Giuglea, *Un „Tatăl*

nostru” necunoscut (1684), de I. Mușlea, *Criptograme în cărți din Țara Oltului*, de V. Literat. Importante contribuții la *Bibliografia românească veche* aduc Aurel Filimon și Constantin Lacea. Se adaugă notele documentate ale lui Bitay Árpád despre o poezie pastorală aproape necunoscută a lui Gh. Șincai, despre resorturile călătoriei spătarului Nicolae Milescu în China sau precizările legate de biografia lui Gheorghe Buitul. Rămân actuale, de asemenea, studiile de istorie literară ale lui Ion Breazu despre *Literatura „Tribunei” (1884–1895). I. Proza* (VIII, p. 1–111), precum și ale lui D. Popovici, care analizează evoluția concepției literare a lui G. Bogdan-Duică (IX, p. 15–55). Din domeniul comparatisticii consemnăm lucrările docte ale lui Petre Grimm, *Traduceri și imitațiuni românești după literatura engleză* (III, p. 284–377), precum și cele ale lui George Oprescu, prezent cu două titluri memorabile: *Molière în România. Scurtă privire asupra traducerilor din Molière în românește, cu specială atențiune la Misanthropul lui G. Sion* (II, p. 554–564), și, respectiv, *Eliade Rădulescu și Franța. Studiu de literatură comparată* (III, p. 1–128).

Recenziile și cronicile pe marginea unor chestiuni de larg interes din sfera filologiei și a istoriei literare, care se remarcă prin erudiție, prin bogăția informației și nu în cele din urmă prin întindere, sunt deseori veritabile exegeze în domeniu. Sunt relevabile comentariile pe marginea unor lucrări de literatură română veche, printre care cele datorate lui Vasile Bogrea, despre „excelenta monografie” *Alexandria în literatura românească*, a lui N. Cartojan, dar și cele extrem de severe privind *Istoria literaturii și limbii române din secolul XVI și Istoria literaturii române, secolul XVII*, ambele de Gorge Pascu, un „mozaic de citate fără ghilimele” (II, p. 778). Cu mult discernământ critic, Al. Procopovici respinge opiniile lui N. Sulică vizând modelul străin al *Catehismului* sibian și al celui coresian. Istoricul literar Ion Breazu comentează ediția fragmentară din *Cuventen bătrâni* de B. P. Hasdeu, apărută sub îngrijirea lui J. Byck. În cronica sa despre primul volum al lucrării lui N. Cartojan, *Cărțile populare în literatura românească*, Sextil Pușcariu este impresionat de stilul „binefăcător de sobru, care însă nu e lipsit de căldură” (VI, p. 423). Nicolae Drăganu întâmpină cu recenzii amănunțite ediția parțială a *Paliei de la Orăștie*, scoasă de Mario Roques, precum și istoriile literare publicate de Sextil Pușcariu, Al. Procopovici și N. Iorga. Ștefan Pașca recenzează pozitiv scrierile lui N. Cartojan, Dan Simonescu, Carlo Tagliavini sau ediția versiunii grecești a *Învățăturilor lui Neagoe Basarab*, realizată de Vasile Grecu, dar taxează *Istoria literaturii române* a lui Constantin Loghin drept o „mare adunare de erori, inexactități și lipsuri” (IV₂, p. 1029). În fine, din ultimul volum al publicației semnalăm recenzia lui Liviu Onu despre cercetarea avizată a lui Ioachim Crăciun referitoare la catehismele luterane

românești, în care nu ezită să pună sub lupă erorile de transcriere interpretativă. În aceeași manieră analitică sunt recenzate lucrări de sinteză sau monografice consacrate perioadei moderne, între care se înscriu cronicile lui Ion Breazu despre I. M. Rașcu, *Eminescu și catolicismul*, Al. Dima, *Al. Odobescu – privire sintetică asupra operei și personalității*, Gh. Bogdan-Duică, *Eftimie Murgu*, și Anghel Demetrescu, *Opere*, într-o ediție de Ovidiu Papadima. Recenzând o lucrare comparatistă a lui Ion Gherghel, *Goethe în literatura română*, istoricul literar clujean consideră că informațiile de amănunt nu sunt disciplinate de „o metodă riguroasă și lucidă” (VII, p. 387). În aceeași notă pătrunzătoare apar și cronicile semnate de D. Caracostea la cele două cărți ale lui D. Popovici: *Ideologia literară a lui I. Heliade Rădulescu*, urmată de „*Santa cetate*”. *Între utopie și poezie*. Nu lipsesc accentele critice, ca de exemplu cele ale lui Sextil Pușcariu, care, în recenzia monografiei *Mihail Kogălniceanu*, de Radu Dragnea, este deranjat de limba „schimonosită”. La fel, D. Popovici, într-o cronică la *Însemnările zilnice* ale lui Titu Maiorescu, îngrijite de I. Rădulescu-Pogoneanu, îi reproșează editorului faptul că reliefarea personalității criticului junimist se face în detrimentul unor autori de talia lui Hasdeu și Odobescu. Din perioada interbelică, atenția comentatorilor este polarizată de câteva titluri notabile de critică și istorie literară sau de stilistică. Astfel, Ion Chinezu și N. Georgescu-Tistu recenzează *Memoriile*, respectiv volumul IX din *Criticele* lui E. Lovinescu. Totodată, I. V. Constantinescu scrie despre *Arta prozatorilor români* a lui Tudor Vianu, în timp ce G. Bogdan-Duică și Ion Breazu comentează succesiv cursul lui Ovid Densusianu, *Literatura română modernă*, vol. I–III.

Deloc marginale, etnologia și folcloristica sunt ilustrate prin studiile dense scrise de Vasile Bogrea, care se referă, de data aceasta, la *Cercetări de literatură populară* (II, p. 403–444) și la *Sfinții-medici în graiul și folclorul românesc* (IV, p. 169–182), ca și de Th. Capidan (*Românii nomazi. Studiu din viața românilor din sudul Peninsulei Balcanice*), G. Kristóf (*Influența poeziei populare române din secolul al XVI-lea asupra lui Balassa Bálint*), I. Mușlea (*Șcheii de la Cergău și folclorul lor*) sau de R. Vuia (*Originea jocului de călușari*).

O asemenea revistă de înaltă ținută academică nu se putea ivi, așadar, decât într-un mediu propice, stimulatив pentru creația științifică. Un astfel de ferment de dezbatere și analiză constructivă l-au constituit ședințele săptămânale de comunicări de la Muzeu, un autentic filtru pentru revistă, despre care Sextil Pușcariu spunea, într-un articol comemorativ prilejuit de dispariția lui Nicolae Drăganu, că aceste schimburi de idei au generat o „adevărată emulație între noi, care a produs volumele «Dacoromaniei» și cele publicate de cei mai mulți dintre noi la Academia Română” (X, p. 6).

Ecourile pe care le-a stârnit în lumea științifică publicarea fiecărui număr al „Dacoromaniei” au fost puternice, majoritatea revistelor mari din țară și din străinătate dedicându-i semnalări și recenzii elogioase. Vom spicui aici doar trei dintre opiniile exprimate de câțiva romaniști de marcă. Unul dintre aceștia, Mario Roques, scria în revista „Romania” cu prilejul creării Muzeului Limbii Române și al apariției primului volum din buletin:

Toate năzuințele noastre pe termen lung se îndreaptă către această inițiativă și, în special, către revista în care am dori să vedem reunite cercetările lingvistice încă atât de rare, dar, de asemenea, din păcate, atât de dispersate în România¹⁵⁵ (Roques 1922, p. 616).

La rândul său, W. Meyer-Lübke, devenit colaborator al „Dacoromaniei”, îi consacră o prezentare substanțială în „Zeitschrift für romanische Philologie”, remarcând prestanța științifică a noii publicații lingvistice:

Sub atenta conducere a lui Pușcariu apare în România o nouă revistă științifică, dedicată cercetărilor de limba română, și care întrunește cele mai înalte cerințe în privința diversității conținutului, precum și a ținutei științifice a fiecărui articol în parte. Ca mai toate revistele noastre, ea cuprinde „Studii, Etimologie, Articole mărunte, Recenzii, Revista periodicelor, Cronică”, prin urmare, tot ceea ce și-ar putea dori cineva. O scurtă privire asupra celor mai însemnate articole e suficientă pentru a arăta însemnătatea noii întreprinderi chiar și pentru cei care nu sunt interesați în mod deosebit de română¹⁵⁶ (Meyer-Lübke 1923, p. 228).

Tot în prestigioasa publicație „Zeitschrift für romanische Philologie”, lingvistul Ernst Gamillscheg, profesor la Universitatea din Berlin, saluta în următorii termeni noile apariții din „Dacoromania”:

¹⁵⁵ În original: „Tous nos souhaits de longue durée vont à cette entreprise et notamment à la revue où nous voudrions voir réunies les recherches linguistiques encore trop rares, mais aussi malheureusement trop dispersées en Roumanie”.

¹⁵⁶ În original: „Unter Pușcarius zielbewusster Leitung erscheint in Rumänien eine neue wissenschaftliche Zeitschrift, die der Erforschung der rumänischen Sprache und Literatur gewidmet ist, und die an Vielseitigkeit des Inhalts wie an dem innern Gehalt der einzelnen Artikel den höchsten Anforderungen entspricht. Wie fast alle unsere Organe enthält sie «Studii, Etimologie, Articole mărunte, Recenzii, Revista periodicelor, Cronică», also alles was man verlangen kann. Eine kurze Übersicht über die wichtigsten Artikel mag die Bedeutung des neuen Unternehmens auch für diejenigen, die sich nicht speziell mit Rumänisch beschäftigen, zeigen”.

Clujul a fost plasat în zilele noastre, prin strădaniile lui Sextil Pușcariu, în centrul cercetării limbii române. Munca științifică tezaurizată în cele două volume pe care le discutăm aici întrece cu prisosință așteptările pe care și le-ar fi putut face cineva la apariția primului volum. Aici sunt cercetate în amănunt atât vocabularul, cât și gramatica românei, în vreme ce legăturile limbii române cu limbile învecinate sunt explorate în articole de întindere mai mare, dar sunt urmărite îndeaproape și tendințele din domeniul romanic general¹⁵⁷ (Gamillscheg 1928, p. 465).

Această retrospectivă asupra unei publicații cu un parcurs atât de încărcat de semnificații pentru cercetarea umanistă românească nu și-a propus decât să readucă în actualitate tradițiile unei școli lingvistice unanim recunoscute. Ca legatari simbolici ai moștenirii filologice a lui Sextil Pușcariu, generațiile prezente de cercetători clujeni încearcă, prin noua serie bianuală a „Dacoromaniei”, să preia și să continue orizonturile deschise de publicația omonimă în urmă cu un secol.

¹⁵⁷ În original: „Klausenburg is heute dank dem Wirken Sextil Pușcarius zum Zentrum der Erforschung des Rumänischen geworden. Was hier in den beiden zu besprechenden gewaltigen Bänden an wissenschaftlicher Arbeit aufgespeichert ist, übertrifft noch die Erwartungen, die man bei Erscheinen des ersten Bandes hegen konnte. Es wird hier ebenso der Wortschatz wie die Grammatik des Rumänischen durchforscht, den Beziehungen des Rumänischen zu den Nachbarsprachen wird in längeren Aufsätzen nachgegangen, aber auch die Strömungen auf allgemein romanischen Gebiet werden genauestens verfolgt”.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE

A. Surse

- Aaron 1828 = Teodor Aaron, *Scurtă apendice la Istoria lui Petru Maior*, Buda, cu tipariul C<raieștii> Universității din Pesta, 1828.
- BB = *Bibliia, adecă Dumnezeiasca Scriptură ale cei Vechi și ale cei Noao Leage*, București, 1688 (ed. I. C. Chițimia et al., București, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1988, reed. 1997).
- BB1 = *Bibliia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Legii Vechi și a ceii Noao*, Blaj, 1795 (ed. coord. Ioan Chindriș, Eugen Pavel, Roma, Tipografia Vaticana, 2000).
- BEZA = *Novum Iesu Christi Testamentum, graece & latine*, Theodoro Beza interprete, [Geneva], Apud Samuelem Crispinum, MDCXI [1611].
- Bojincă 1828 = Damaschin Bojincă, *Răspundere dezgurzătoare la cârtirea cea în Hale*, Buda, în Crăiasca Tipografie a Universității Ungurești din Pesta, 1828.
- Bos = *Vetus Testamentum, ex versione Septuaginta interpretum, secundum exemplar Vaticanum Romae editum [...]*. Summa cura edidit Lambertus Bos, Franequerae, excudit Franciscus Halma, 1709.
- BSVg = *Biblia Sacra iuxta latinam Vulgatam versionem ad codicum fidem isusu Pauli P. VI*. Ex interpretatione Sancti Hieronymi, ed. Henricus Quentin et al., vol. I–XVIII, Romae, Libreria Editrice Vaticana, 1926–1995.
- Budai-Deleanu 1925 (1928) = Ion Budai-Deleanu, *Țiganiada. Poemă eroi-comică în 12 cânturi*, publicată în forma definitivă din 1800–1812, cu introducerea, indice de nume și glosar de Gheorghe Cardaș, București, Editura Casei Școalelor, 1925 (ediția a II-a, cu textul modernizat și introducerea întregită, București, Institutul de Arte Grafice „Oltenia”, 1928).
- Budai-Deleanu 2011 = Ion Budai-Deleanu, *Opere. Țiganiada. Trei viteji. Scrieri lingvistice. Scrieri istorice. Traduceri*, ediție îngrijită, cronologie, note și comentarii, glosar și repere critice de Gheorghe Chivu și Eugen Pavel, studiu introductiv de Eugen Simion, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2011.
- Cantemir 1835–1836 = Dimitrie Cantemir, *Hronicul [vechimei a] romano-moldo-vlahilor*, [sub îngrijirea lui Gheorghe Săulescu], tom. I–II, Iași, Tipografia S. Mitropolii, 1835–1836.

- Cantemir 1901 = Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, publicat [...] de Gr. G. Tocilescu, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1901
- CB = *Codicele Bratul*, 1559–1560 (ed. Al. Gafton, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2003).
- CC₁ = Coresi, *Tâlcul evangheliilor (Cazania I)*, Bălgrad, c. 1567–1568 (ed. Vladimir Drimba, București, Editura Academiei Române, 1998).
- CC₂ = Coresi, *Evanghelie cu învățătură (Cazania a II-a)*, Brașov, 1581 (ed. Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, vol. I. *Textul*, București, Atelierele Grafice Socec & comp., 1914).
- CCat. = Coresi, *Catehism*, Brașov, 1560 (ed. Alexandra Roman Moraru, București, Editura Academiei, 1982).
- Ceas. B = *Ceasloveț care are întru sine slujbele de noapte și de zi scoase pre rumânie de pre slovenie*, Bălgrad, 1686.
- CM = Coresi, *Molitvenic rumânesc*, Bălgrad, c. 1567–1568 (ed. Vladimir Drimba, București, Editura Academiei Române, 1998).
- CP = Coresi, *Psaltire*, Brașov, 1570.
- CP₁ = Coresi, *Psaltirea slavo-română*, Brașov, 1577 (ed. Stela Toma, București, Editura Academiei, 1976).
- CP₂ = Șerban Coresi, *Psaltirea slavo-română*, Brașov, c. 1589.
- CPr = Coresi, *Praxiu (Apostol)*, Brașov, c. 1566 (ed. I. Bianu, București, Cultura Națională, 1930).
- Cronicele 1872 = *Cronicele României sau Letopisețele Moldaviei și Valahiei*. A doua edițiune revăzută, înzestrată cu note, biografii și facsimile [...] de Mihail Kogălniceanu, tomul I, București, Imprimeria Națională C. N. Rădulescu, 1872.
- CSc. = *Cărare pre scurt pre fapte bune îndreptătoare*, Bălgrad, 1685 (ed. Alin Mihai Gherman, Alba Iulia, Editura Cognitiv, 2019).
- CT = Coresi, *Tetraevanghelul*, Brașov, 1561 (ed. Florica Dimitrescu, București, Editura Academiei, 1963).
- CV = *Codicele Voronețean*, c. 1563–1583 (BAR, ms. rom. 448; ed. Mariana Costinescu, București, Editura Minerva, 1981).
- DP = Dosoftei, *Psaltirea de-năles*, Iași, 1680 (ed. Mihaela Cobzaru, Iași, Demiurg, 2007).
- DPar = Dosoftei, *Parimiile preste an*, Iași, 1683 (ed. Mădălina Ungureanu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2012).
- ERASM = *Novum Testamentum Iesu Christi, graece et latine*, primo quidem studio et industria Des. Erasmi Roter. accurate editum, Basileae, Per haeredes Nicolai Bryling, 1571.

- ES = *Evangheliarul slavo-român*, Sibiu, 1551–1553 (ed. facsimilată Emil Petrovici, L. Demény, București, Editura Academiei, 1971).
- Institutiones* 2001 = *Institutiones linguae valachicae. Prima gramatică a limbii române scrisă în limba latină*. Ediție critică de Gheorghe Chivu. Revizia și traducerea textului latin de Lucia Wald, București, Editura Academiei Române, 2001.
- Învățăturile* 1843 = *Învățăturile bunului și credinciosului Domn al Țării Românești Neagoe Basarab Vv către fiul său Teodosie Vv*, București, În Tipografia Colegiului „Sf. Sava”, 1843.
- Învățăturile* 1910 = *Învățăturile lui Neagoe-Vodă (Basarab) către fiul său Teodosie*, cu o prefață de N. Iorga, Vălenii de Munte, Editura Societății „Neamul Românesc”, 1910.
- Învățăturile* 1970 = *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*. Text ales și stabilit de Florica Moisil și Dan Zamfirescu. Cu o nouă traducere a originalului slavon de G. Mihăilă. Studiu introductiv și note de Dan Zamfirescu și G. Mihăilă, București, Editura Minerva, 1970.
- LXX = *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum Graece iuxta LXX interpretes* (ed. Alfred Rahlfs, Robert Hanhart, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1979/2006).
- Maior 1814 = Petru Maior, *Animadversiones in recensionem Historiae: De origine Valachorum in Dacia e Valachico in Latinum conversae*, Budae, Typis Regiae Universitatis Pestinensis, 1814.
- Maior 1815 = Petru Maior, *Reflexiones in responsum domini recensentis Viennensis ad Animadversiones în recensionem Historiae de origine Valachorum in Dacia e Valachico in Latinum translatae*. Pesthini, Typis Joan. Thom. Trattner, 1815.
- Maior 1816 = Petru Maior, *Contemplatio recensionis in Valachicam anticriticam literariis ephemeridibus Viennensibus, nro 7. Februar, 1816, divulgatae*. Budae, Typis Regiae Univers. Hungaricae, 1816.
- Maior 1834 = Petru Maior, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*. [...] Iar acum pretipărită prin Iordachi de Mălinescu, secretariul Arhivei Statului a Prințipatului Moldaviei. Cu adaugerea Dialogului și a Disputațiilor urmate în limba latinească asupra acestei Istorii, și tălmăcite românește prin D. Damaschin Bojinca, iurisconsultul Prințipatului Moldaviei. În Buda, cu tipariul Crăieștei Tipografie a Universității Ungurești, 1834.
- Maior 1883 = *Din scrierile lui Petru Maior*, edate de Societatea literaria „Petru Maior” a junimei române studioase din Budapesta. Volumul I. *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, Budapesta și Gherla, 1883.

- Micu 1867 = Samuil Micu, *Fragment istoric besericesc (decopiat din manuscrise de ale lui Samuil Micu)*, ed. Gavril Pop, în „Sionul românesc”, III, 1867, nr. 10, 15 mai, p. 113–115, nr. 11, 1 iunie, p. 126–128.
- Micu 1930 = Samuil Clain, *Îndreptarea păcătosului*, după Paul Segneri și revăzută după original de Iacob Radu, Oradea, Editura Societății „Sf. Ioan Gură de Aur”, [1930].
- Micu 1966 = Samuil Micu, *Scrieri filozofice*, studiu introductiv și ediție critică de Pompiliu Teodor și Dumitru Ghișe, București, Editura Științifică, 1966.
- Micu 2010 = *Samuil Micu în mărturii antologice*, ediție de Ioan Chindriș și Niculina Iacob, Târgu-Lăpuș, Editura Galaxia Gutenberg, 2010.
- Mol. B = *Molitvenic, izvodit din slovenie pre limba rumânească*, Bălgrad, 1689 (ed. Ana Dumitran, Alin-Mihai Gherman, Dumitru A. Vanca, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2009).
- NT = *Noul Testament sau împăcarea au Leagea Noao a lui Isus Hristos, Domnului nostru*, Bălgrad, 1648 (cf. ed. Dalila-Lucia Aramă et al., Alba Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române, 1988; reed. 1998).
- PAGNINI = *Biblia Hebraica, eorundem Latina interpretatio Xantis Pagnini Lucensis, recenter Benedicti Ariae Montani Hispalensis & quorundam aliorum collato studio [...]*, Antuerpiae, Christophorus Plantinus regius prototypographus excudebat, 1572.
- PB = *Psaltire*, Bălgrad, 1651 (ed. Alexandra Moraru, Mihai Moraru, Alin Mihai Gherman, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2001).
- PH = *Psaltirea Hurmuzaki*, c. 1501–1510 (BAR, ms. rom. 3077; ed. Ion Gheție și Mirela Teodorescu, București, Editura Academiei Române, 2005).
- PO = *Palia de la Orăștie*, 1582 (ed. Viorica Pamfil, București, Editura Academiei, 1968).
- PS = *Psaltirea Scheiană*, c. 1573–1578 (BAR, ms. rom. 449; ed. I. Bianu, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1889; cf. *Psaltirea Scheiană comparată cu celelalte Psaltiri din sec. XVI și XVII traduse din slovenește*, edițiune critică de I.-A. Candrea, vol. I–II, București, Atelierele Grafice Socec & co, 1916).
- PsBl = *Psaltire*, ediția a III-a, Blaj, 1764.
- PsGal = *Psalterium Gallicanum* (ed. Jacques Lefèvre d’Étaples, Paris, Henrici Stephani officina, 1509; ediția facsimilată: Genève, Librairie Droz, 1979).
- PsR = *Psaltire*, ediția a III-a, Râmnic, 1736.
- PsRom = *Psalterium Romanum* (ed. Jacques Lefèvre d’Étaples, Paris, Henrici Stephani officina, 1509; ediția facsimilată: Genève, Librairie Droz, 1979).
- PsSl = *Psaltirea slavonă* https://pomog.org/bible_slav/psalms.pdf

PsT = *Psaltire*, Târgoviște, 1710.

PV = *Psaltirea Voronețeană*, c. 1551–1558 (BAR, ms. rom. 693; cf. ed. I.-A. Candrea).

SA = *Sicriul de aur. Carte de propovedanie la morți*, Sebeș, 1683 (ed. Anton Goția, București, Editura Minerva, 1984; ed. a II-a, adăugită și îmbunătățită, Cluj-Napoca, Editura Napoca Star, 2008).

ȘA 1970 = *Școala Ardeleană*, ediție critică de Florea Fugariu, studiu introductiv și note finale de Romul Munteanu, vol. I–III, București, Editura Albatros, 1970.

ȘA 1983 = *Școala Ardeleană*, ediție critică, note, bibliografie și glosar de Florea Fugariu, introducere de Dumitru Ghișe și Pompiliu Teodor, vol. I–II, București, Editura Minerva, 1983.

ȘA 2018 = *Școala Ardeleană*. Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. Prefață de Eugen Simion. Vol. I–IV, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2018.

Șincai 1853–1854 = Gheorghe Șincai, *Hronica românilor și a mai multor neamuri*, tipărită de pe manuscrisul cumpărat de cătră înălțimea sa Grigorie Alexandru Ghica Voievod, Domnitorul Moldovei și hărăzită Bibliotecii Școalelor din Iași, tomul I–III, Iași, în Tipografia Româno-Franceză, 1853–1854.

Șincai 1886 = Gheorghe Șincai, *Hronica românilor și a mai multor neamuri*, edițiunea a doua, tomul I–III, București, Tipografia Academiei Române (Laboratorii români), 1886.

TREMELLIO = *Testamentum Novum*. Est autem interpretatio Syriaca Novi Testamenti, Hebraeis typis descripta, plerisque etiam locis emendata, eadem Latino sermone reddita. Auctore Immanuele Tremellio [...]. [Geneva], Excudebat Henr. Stephanus, MDLXIX [1569]; *Testamenti veteris. Biblia sacra, sive libri canonici priscae iudaeorum ecclesiae a Deo traditi, Latini recens ex Hebraeo facti, brevibusque, scholiis illustrati ab Immanuele Tremellio, & Francisco Junio [...]*, Hanoviae, Impensis Andreae Wecheli, 1596.

Țichindeal 1814 = Dimitrie Țichindeal, *Filosoficești și politicești prin fabule moralnice învățături*, Buda, Cu Tipariul Crăieștei Tipografii a Universității Ungurești din Peșta, 1814.

Țichindeal 1838 = D. Țichindeal, *Filosofice și politice prin fabule învățăuri morale*. Cu o *Precuvântae la a doua ediție* de Ion Heliade-Rădulescu, București, În Tipografia lui I. Eliad, 1838.

- Țichindeal 1885 = *Fabulele lui Demetriu Cichindeal în traducere nouă din originalul sârbesc al lui Dositei Obradovici* de Ioan Russu, parohul Aradului, Arad, Tipografia Diecezei Române Gr.-Or., 1885.
- Țichindeal 1975 = Dimitrie Țichindeal, *Fabule și moralnice învățăături*. Ediție îngrijită și prefată de Virgil Vintilescu, Timișoara, Editura Facla, 1975.
- VgA = *Biblia Vulgata. Blaj 1760–1761*, trad. P. P. Aaron *et al.*, vol. I–V (ed. coord. I. Chindriș, București, Editura Academiei Române, 2005).
- VgCl = *Biblia Sacra Vulgatae editionis Sixti V. Pontificis Max. iussu recognita et Clementis VIII. auctoritate edita*, Venetiis, Apud Nicolaum Pezzana, MDCXC [1690] (ed. Michael Hetzenauer, Ratisbonae et Romae, Sumptibus et typis Friderici Pustet, 1914).

B. Lucrări de referință

- AAR = „Analele Societății Academice Române”, București, I, 1867 ș.u.; din 1879 „Analele Academiei Române”.
- AIIN = „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, Cluj, I–X, 1921/1922–1945.
- Albu 1943 = Nicolae Albu, *Un satelit al Școlii Ardelene: Ștefan P. Niagoe*, în „Transilvania”, 74, 1943, nr. 7–8, p. 606–611.
- Anghelescu 2008 = Mircea Anghelescu, *Falsuri, farse, apocrife, pastişe, pseudonime și alte mistificații în literatură*, București, Editura Compania, 2008.
- AUC = „Anuarul Universității din Cluj”, Cluj, I–XIX, 1919/1920–1941/1942.
- AUI = „Analele științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași”, secț. III e, Lingvistică, Iași, I, 1955 ș.u.
- Avram 1992 = Mioara Avram. *O scrisoare inedită a lui Sextil Pușcariu*, în LR, XLI, 1992, nr. 4, p. 235–242.
- Backus 1980 = Irena Dorota Backus, *The Reformed Roots of the English New Testament: The Influence of Theodore Beza on the English New Testament*, Pittsburgh, PA, Pickwick Press, 1980.
- Basarab 1972 = Mircea Basarab, *Cărțile anaginoscomena – bune de citit – în bibliile românești*, în „Studii teologice”, XXIV, 1972, nr. 1–2, p. 59–69.
- Bădără 1998 = Doru Bădără, *Tiparul românesc la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, Editura Istros, 1998.
- Beza 1936 = Marcu Beza, *Bibliotecă mănăstirești în Patmos*, în AAR, Mem. secț. lit., seria III, tomul VIII, 1936–1938, p. 1–6.

- Bianu 1976 = *Scrisori către Ioan Bianu*, ediție de Marieta Croicu și Petre Croicu, vol. III, București, Editura Minerva, 1976.
- Binder 1932 = Ștefan Binder, *Kind, Knabe, Mädchen im Dakorumänischen. Ein Beitrag zur Onomasiologie. Teil 1. Die nördlichen Dialekte*, Abschnitt I. Kind, Cluj–București, Tip. Presa, 1932.
- Blaga 1923 = Lucian Blaga, *De la Muzeul Limbii Române*, în „Patria”, V, nr. 23, 2 februarie 1923, p. 1.
- Blaga 1943 (1972) = Lucian Blaga, *Școala ardeleană–latinistă*, în „Vreamea”, XV, 1943, nr. 726, p. 6–7; reprodus în idem, *Isvoade. Eseuri, conferințe, articole*, ediție îngrijită de Dorli Blaga și Petre Nicolau, prefață de George Gană, București, Editura Minerva, 1972, p. 169–181.
- Blaga 1966 = Lucian Blaga, *Gândirea românească în Transilvania în secolul al XVIII-lea*, ediție îngrijită de George Ivașcu, București, Editura Științifică, 1966.
- Bocșan 1976 = Nicolae Bocșan, *Confiscarea fabulelor lui Țichindeal*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie”, Cluj, XIX, 1976, p. 127–147.
- Bocșan 1986 = Nicolae Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, Editura Facla, 1986.
- Boerescu 2014 = Părvu Boerescu, *Din istoria scrierii românești*, București, Editura Academiei Române, 2014.
- Bogdan 1890 = Ioan Bogdan, *Glose române într-un manuscript slavon din secolul XVI*, în CVL, XXIV, 1890, nr. 9, p. 727–752.
- Bogdan 1891 = Ioan Bogdan, *O traducere moldovenească din veacul al XVIII-lea a „Vieții lui Bertoldo”*, în CVL, XXV, 1891, nr. 4, p. 315–324.
- Bogdan-Duică 1893 = George Bogdan-Duică, *Petru Maior. Un studiu biografic*, Cernăuți, Tipo- și litografia concesionată Arch. Silvestru Morariu-Andrievici, Editura Librăriei Romuald Schally, 1893.
- Bozgan 1998 = Ovidiu Bozgan, *Traectorii universitare: de la stânga interbelică la comunism*, în *Miturile comunismului românesc*, ed. Lucian Boia, București, Editura Nemira, 1998, p. 320–332.
- BPh = „Buletinul Institutului de Filologie Română «A. Philippide»”, Iași, I–XII, 1934–1945.
- Breazu 1944 = Ion Breazu, *Literatura Transilvaniei. Studii, articole, conferințe*, București, Casa Școalelor, 1944.
- Bulat 1966 = T. G. Bulat, *Ioan Comnen, „iatro-filosoful”, profesor la Academia Domnească și mitropolit al Dristrei (†1719)*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXXXIV, 1966, nr. 3–4, p. 356–368.

- Călinescu 1941 (1982) = G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă, 1941; ediția a II-a, revăzută și adăugită, ediție și prefață de Al. Piru, București, Editura Minerva, 1982.
- Călinescu 1968 = G. Călinescu, *Tehnica criticii și a istoriei literare*, în *Principii de estetică*, București, Editura pentru Literatură, 1968.
- Cândea 1978 = Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1978.
- Centi 1945 = Timoteo M. Centi, *L'attività letteraria di Santi Pagnini (1470–1536) nel campo delle scienze bibliche*, în „Archivum Fratrum Praedicatorum”, XV, 1945, p. 5–51.
- Cernovodeanu 1972 – Paul Cernovodeanu, *Scientific and cultural contacts between England and the Rumanian Lands (1650–1720)*, în *Rumanian Studies*, vol. II, Leyden, Brill, p. 84–103.
- Chest. MLR = Muzeul Limbei Române, *Chestionar pentru un atlas lingvistic al limbei române*, I. *Calul*, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1922; II. *Casa*, Sibiu, Tip. Dacia Traiană, 1926; III. *Firul*, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1929; IV. *Nume de loc și nume de persoană*, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1930; V. *Stâna, păstoritul și prepararea laptelui*, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1931; VI. *Stupăritul*, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1933; VII. *Instrumente muzicale*, Cluj, Tip. Cartea Românească, 1935; VIII. *Mâncări și băuturi*, Cluj, Institutul de Arte Grafice „Ardealul”, 1937.
- Chiari 1951 = Alberto Chiari, *La edizione critica*, în *Problemi ed orientamenti critici di lingua e di letteratura italiana*, vol. II, *Tecnica e teoria letteraria*, Milano, Carlo Marzorati, 1951, p. 231–295.
- Chindriș 2005 = Ioan Chindriș, *Testamentul lui Petru Pavel Aron*, în VgA, I, p. XI–LXXVIII.
- Chițimia 1971 = I. C. Chițimia, *Urme probabile ale unei vechi traduceri din latină în Psaltirea Scheiană*, în RITL, XXX, 1981, nr. 2, p. 151–156.
- Chivu 2015 = Gh. Chivu, *Vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice*, București, Editura Academiei Române, 2015.
- Cicanci–Cernovodeanu 1971 = Olga Cicanci, Paul Cernovodeanu, *Contribution à la connaissance de la biographie et de l'oeuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1668–1719)*, în „Balkan Studies. Institute for Balkan Studies”, XII, 1971, nr. 1, p. 143–186.
- Ciobanu 1940–1941 = Ștefan Ciobanu, *Începuturile scrisului în limba românească*, în AAR, Mem. secț. lit., seria III, tomul X, 1940–1941, p. 21–78.

- Ciobanu 1947 (1989) = Ștefan Ciobanu, *Istoria literaturii române vechi*, ediție îngrijită, note și prefață de Dan Horia Mazilu, București, Editura Eminescu, 1989.
- Cipariu 1855 = Tim. Cipariu, *Acte și fragmente latine românești pentru istoria beserecei române, mai ales unite*, Blaj, Tip. Semin. Diecesan, 1855.
- Cipariu 1870 = T. Cipariu, *Gramatiștii și ortografiștii români* (IV), în „Arhivu pentru filologie și istorie”, III, 1870, nr. XXXVIII, p. 745–750.
- CL = „Cercetări de lingvistică”, Cluj, I–XXXVII, 1956–1993.
- Costinescu 1980 = Mariana Costinescu, *Biblia lui Luther, unul din izvoarele Apostolului coesian*, în LR, XXIX, 1980, nr. 2, p. 127–137.
- CVL = „Convorbiri literare”, Iași, București, I, 1867 ș.u.; serie nouă, I, Iași, 1970 ș.u.
- DA = Academia Română, *Dicționarul limbii române*. Întocmit și publicat după îndemnul și cu cheltuiala Maiestății Sale Regelui Carol I, Tomul I, Partea I, A–B, București, Librăriile Socec & comp. și C. Sfetea, 1913; Partea II, C, București, Tipografia ziarului „Universul”, 1940; Partea III, Fascicula I, D–DE, București, Universul. Întreprindere Industrială a Statului, 1949; Tomul II, Partea I, F–I, București, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului. Imprimeria Națională, 1934; Partea II, Fasc. I–III. J–Lojniță, București, Tipografia ziarului „Universul” SA, 1937, 1940, 1948.
- Densusianu 1898 = Ovid Densusianu, *Vieța sfântului Vasile cel Nou*, în „Studii de filologie română. Anuarul Seminarului de istoria limbii și literaturii române”, 1898, p. 59–106.
- Densusianu 1900 = Ovid Densusianu, *Școala latinistă în limba și literatura română. Originea, tendințele și influența ei*, în „Noua revistă română”, I, 1900, nr. 1, p. 17–25 (și extras, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1900).
- Densusianu 1901–1938 = Ovide Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, Tome I. *Les origines*, Paris, Ernest Leroux, 1901, Tome II. *Le seizième siècle*, Paris, Ernest Leroux, 1938.
- Densusianu 1920 = Ovid Densusianu, *Literatura română modernă*, vol. I, București, Editura Librăriei Alcalay & Co., 1920.
- Densusianu 1977 = Ovid Densusianu, *Limba română în secolul al XVII-lea*, în *Opere*, vol. III. Ediție critică și comentarii de Valeriu Rusu, București, Editura Minerva.
- DH, XIV = Eudoxiu Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XIV. *Documente grecești privitoare la istoria românilor*, publicate după originale, copiile Academiei Române și tipărituri de N. Iorga, partea a II-a, 1716–1777, București, Atelierele Grafice Socec & comp., 1917.

- Diculescu 1924–1926 = Const. C. Diculescu, *Elementele vechi grecești din limba română*, în DR, IV, 1924–1926, partea I, p. 394–516.
- Dima-Drăgan 1973 = Corneliu Dima-Drăgan, *Ex libris. Bibliologie și bibliofilie*, București, Editura Litera, 1973.
- DLRLV = Mariana Costinescu, Magdalena Georgescu, Florentina Zgraon, *Dicționarul limbii române literare vechi (1640–1780). Termeni regionali*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1987.
- DLRO = *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979.
- Domokos 1994 = Domokos Sámuel, *Tipografia din Buda. Contribuția ei la formarea științei și literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea*, Gyula, Editura „Noi”, 1994.
- DR = „Dacoromania”. *Buletinul Muzeului Limbii Române*, Cluj, I–XI, 1920/1921–1948; serie nouă, I, 1994–1995 ș.u.
- DRBI = *Dacoromania. Bibliografie*. Coordonatori Ioan Pătruț, Vasile Breban, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1983.
- Drăganu 1933 = Nicolae Drăganu, *Numele proprii cu sufixul -șa*, Cluj, Cartea Românească, 1933.
- Dufour 2006 = Alain Dufour, *Théodore de Bèze, poète et théologien*, Genève, Librairie Droz.
- Duțu 1968 = Alexandru Duțu, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700–1821). Studii și texte*, București, Editura pentru Literatură, 1968.
- Duțu 1972a = Alexandru Duțu, *Sinteză și originalitate în cultura română (1650–1848)*, București, Editura Enciclopedică Română, 1972.
- Duțu 1972b = *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, Editura Academiei, 1972.
- Engammare 2002 = Max Engammare, *Sante Pagnini, traducteur ad litteram et exégète secundum allegoriam de l'écriture (1520–1536)*, în *Philologie et subjectivité*, Paris, Publications de l'École nationale des chartes, 2002, p. 41–52.
- Erbiceanu 1888 = Constantin Erbiceanu, *Cronicarii greci cari au scris despre români în epoca fanariotă*, București, Tipografia Cărilor Bisericești, 1888.
- Fabricius 1728 = J. A. Fabricius, *Bibliotheca graeca*, vol. XIV, cap. II, lib. VI, Hamburg, Christian Liebbezeit & Theodor Christoph Felginer, 1728.
- Fierăscu 1936 = C. Fierăscu, *D. Țichindeal. Contribuție documentară*, în „Preocupări literare”, I, vol. I, 1936, nr. 3, p. 145–160.
- Florescu 1996 = Nicolae Florescu, *Istoriografia literaturii române vechi*, vol. I. *Evoluția metodelor de cercetare*, București, Editura „Jurnalul literar”, 1996.

- Florescu 2010 = Ioan-Florin Florescu, *Le Tétraévangile de Sibiu (1551–1553). Nouvelles informations sur les sources de la première traduction en roumain des Évangiles*, în „Biblicum Jassyense”. Romanian Journal for Biblical Philology and Hermeneutics, vol. I, 2010, p. 38–90.
- Florescu 2015 = Ioan-Florin Florescu, *În multe chipuri de Scripturi. Studii de traductologie biblică românească*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2015.
- Gáldi 1940 = Ladislaus Gáldi, *Zum Einfluß der ungarischen Syntax auf das Altrömische*, în „Archivum Europae Centro-Orientalis”, Tome 6, 1940, Fasc. 1–4, p. 325–339.
- Gamillscheg 1928 = E. Gamillscheg, „*Dacoromania. Buletinul «Muzeului Limbei Române»*” condus de Sextil Pușcariu, anul II, 1921–1922, III, 1922–1923, în ZRPh, Bd. 48, 1928, p. 465–486.
- Gaster CR = M. Gaster, *Chrestomatie română*, vol. I–II, Leipzig-București, F. A. Brockhaus & Socec et co., 1891.
- Geisendorf 1967 = Paul Frédéric Geisendorf, *Théodore de Bèze*, Genève, Alexandre Jullien, 1967.
- Georgescu 1940 = Ioan Georgescu, *Un izvor literar al lui Petru Maior: Paolo Segneri, Quaresimale*, în „Studii italiene”, VII, 1940, p. 12–24.
- Gheție 1966 = Ion Gheție, *Opera lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu*, București, Editura Academiei, 1966.
- Gheție 1973 = Ion Gheție, *Evoluția normelor literare în tipăriturile ardelenesti de la sfârșitul secolului al XVII-lea*, în LR, XXII, 1973, nr. 5, p. 443–452.
- Gheție 1974 = Ion Gheție, *Începuturile scrisului în limba română. Contribuții filologice și lingvistice*, București, Editura Academiei, 1974.
- Gheție 1975 = Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, Editura Academiei, 1975.
- Gheție 1982 = Ion Gheție, *A existat un izvor latin al psaltirilor românești din secolul al XVI-lea?*, în LR, XXXI, 1982. nr. 2, p. 181–185.
- Gheție–Mareș 1974 = Ion Gheție, Al. Mareș, *Introducere în filologia românească. Probleme. Metode. Interpretări*, București, Editura Enciclopedică Română, 1974.
- Gheție–Mareș 1985 = Ion Gheție, Al. Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1985.
- Ghibu 1916 = Onisifor Ghibu, *Din istoria literaturii didactice românești*, în AAR, Mem. secț. lit., seria II, tomul XXXVIII, 1916, p. 1–359.
- Ghișe–Teodor = Dumitru Ghișe, Pompiliu Teodor, *Fragmentarium iluminist*, Cluj, Editura Dacia, 1972.

- Hasdeu 1870 = B. P. Hasdeu, „*Psalmul 77*” din *Coresi*, în „Foaia Societății Românișmul”, I, 1870, nr. 2, p. 62–68.
- Hasdeu 1872 = B. P. Hasdeu, „*Cronicele României*”, în „*Columna lui Traian*”, III, 1872, nr. 31 (131), p. 273–275.
- Hasdeu 1879 = B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*. Tomul II. *Cărțile poporane ale românilor în secolul XVI în legătură cu literatura poporană cea nescrisă*. Studiu de filologie comparată, București, Noua Tipografie Națională C. N. Rădulescu, 1879.
- Havet 1911 = Louis Havet, *Manuel de critique verbale appliquée aux textes latins*, Paris, Librairie Hachette et co., 1911.
- Heliade-Rădulescu 1862 = [I. Heliade-Rădulescu], *Paul Iorgovici*, în „*Curier de ambe sexe*”, periodul II, ediția a II-a, 1862, p. 79.
- Ibrăileanu 1925 = G. Ibrăileanu, *Complectări*, în „*Viața românească*”, XVII, 1925, nr. 4, p. 77–84.
- Ibrăileanu 1974 = G. Ibrăileanu, *Opere*, ediție critică de Rodica Rotaru și Al. Piru, vol. I, București, Editura Minerva, 1974.
- Ioanovici 1916 = D. Ioanovici, *Confiscarea „Fabulelor” lui Țichindeal*, în „*Telegraful român*”, LXIV, 1916, 2/15 august, nr. 80, p. 324–325, 4/17 august, nr. 81, p. 328–329, 6/19 august, nr. 82, p. 332–333, 11/24 august, nr. 83, p. 336.
- Iordan 1921a = Iorgu Iordan, [recenzie la] Sextil Pușcariu, *Locul limbii române între limbile romanice*, în „*Arhiva*”, XXVIII, 1921, nr. 1, p. 126–129.
- Iordan 1921b = Iorgu Iordan, [recenzie la] Sextil Pușcariu, *Der lu- Genetiv im Rumänischen*, „*Arhiva*”, XXVIII, 1921, nr. 1, p. 129–131.
- Iordan 1922 = Iorgu Iordan, *Lateinisches cȳ und tȳ im Süditalienischen*, în „*Zeitschrift für romanische Philologie*”, XLII, 1922, issue 5, p. 516–560, issue 6, p. 641–685.
- Iordan 1923a = Iorgu Iordan, [recenzie la] Leo Spitzer, *Italienische Umgangssprache*, în „*Arhiva*”, XXX, 1923, nr. 3–4, p. 399–415.
- Iordan 1923b = Iorgu Iordan, *Cronica filologică. Etimologia populară*, în „*Viața românească*”, XV, 1923, nr. 7, p. 119–123.
- Iordan 1924a = Iorgu Iordan, *Teoriile lingvistice ale lui Karl Vossler*, în „*Arhiva*”, XXXI, 1924, nr. 1, p. 27–35, nr. 2, p. 101–109.
- Iordan 1924b = Iorgu Iordan, *Der heutige Stand der romanischen Sprachwissenschaft*, în *Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft. Festschrift für Wilhelm Streitberg*, Heidelberg, C. Winter, 1924, p. 585–621.
- Iordan 1926 = Iorgu Iordan, *Lingvistică, filologie, istorie literară*, în „*Orpheus*”, II, 1926, nr. 4, p. 193–212; și în extras, București, Tip. Ion C. Văcărescu, 1926, 20 p.

- Jordan 1927 = Iorgu Jordan, *Un fenomen fonetic dialectal: ă neaccentuat > a*, în „Revista filologică”, I, 1927, nr. 1–2, p. 117–154.
- Jordan 1928 = Iorgu Jordan, [Notițe etimologice:] *cioffi(n)gar, înconderat = încondurat, de-a șteamătu, a se râde*, în „Revista filologică”, II, 1928, nr. 3, p. 272–279.
- Jordan 1930a = Iorgu Jordan, [recenzie la] A. Philippide, *Originea românilor*, vol. II, în „Zeitschrift für romanische Philologie”, L, 1930, p. 369–377.
- Jordan 1930b = Iorgu Jordan, [recenzie la] Th. Capidan, *Meglenoromânii*, vol. II, în „Zeitschrift für romanische Philologie”, L, 1930, p. 377–378.
- Jordan 1930c = Iorgu Jordan, [recenzie la] Sextil Pușcariu, *Studii istroromâne*, vol. II, în „Zeitschrift für romanische Philologie”, L, 1930, p. 612–621.
- Jordan 1930d = Iorgu Jordan, [recenzie la] Sextil Pușcariu, *Studii istroromâne*, vol. III, în „Zeitschrift für romanische Philologie”, L, 1930, p. 751–752.
- Jordan 1931–1933 = Iorgu Jordan, *Demon*, în DR, VII, 1931–1933, p. 140–148.
- Jordan 1932 = Iorgu Jordan, *Introducere în studiul limbilor romanice. Evoluția și starea actuală a lingvisticii romanice*, Iași, Editura Institutului de Filologie Română, 1932.
- Jordan 1935 = Iorgu Jordan, [recenzie la] Șt. Pașca, *Glosar dialectal*, în BPh, II, 1935, p. 279–294.
- Jordan 1936 = Iorgu Jordan, [recenzie la] Sever Pop, Șt. Pașca, *Din terminologia calului*, în „Zeitschrift für romanische Philologie”, LVI, 1936, p. 224–234.
- Jordan 1937a = Iorgu Jordan, *Gramatica limbii române*, București, Editura Cartea Românească, 1937; ediția a II-a, București, Editura Remus Cioflec, 1946.
- Jordan 1937b = Iorgu Jordan, *An Introduction to Romance Linguistics. Its Schools and Scholars*. Revised, translated and in parts recast by John Orr, London, Methuen & co., ltd, 1937. Ediția a doua, revăzută, cu un supliment (*Thirty years on*, by R. Posner), Oxford, Basil Blackwell, 1970.
- Jordan 1938 = Iorgu Jordan, [recenzie la] Sextil Pușcariu, *Études de linguistique roumaine*, în BPh, V, 1938, p. 299–302.
- Jordan 1966 = Iorgu Jordan, *Sextil Pușcariu*, în CL, XI, 1966, nr. 2, p. 151–159.
- Jordan 1977a = Iorgu Jordan, *Cum l-am cunoscut pe Sextil Pușcariu*, în LR, XXVI, 1977, nr. 5, p. 575–578.
- Jordan 1977b = Iorgu Jordan, *Memorii*, vol. II, București, Editura Eminescu, 1977.
- Jordan 1978 = Iorgu Jordan, *Lingvistica românească între 1918 și 1944*, în *Istoria lingvisticii românești*, coordonator Iorgu Jordan, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1978.

- Iorga 1901 = N. Iorga, *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688–1821)*, vol. I–II, București, Institutul de Arte Grafice și Editură „Minerva”, 1901.
- Iorga 1903 = N. Iorga, *Despre adunarea și tipărirea izvoarelor relative la istoria românilor. Rolul și misiunea Academiei Române*, în *Prinos lui D. A. Sturdza la împlinirea celor șaptezeci de ani*, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1903, p. 1–127.
- Iorga 1904 = N. Iorga, *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*, București, Socec, 1904.
- Iorga 1910 = N. Iorga, *O carte a d-lui Sextil Pușcariu despre originea limbii noastre*, în „Neamul românesc literar”, II, nr. 30, 25 iulie 1910, p. 465–467.
- Iorga 1915 = N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I–II, București, Editura Casei Școalelor, 1915.
- Iorga 1925–1933 = N. Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol. I–III, București, Editura Librăriei Pavel Suru, Editura Fundației „Regele Ferdinand”, 1925–1933.
- Iorga 1938 = N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. VIII, *Revoluționarii*, București, Imprimeria Națională, 1938.
- Iorga 1968 = N. Iorga, *Pagini de tinerețe*. Ediție alcătuită, prefață și bibliografie de Barbu Theodorescu, vol. I, București, Editura pentru Literatură, 1968, p. 33.
- Istrate 1977 = Gavril Istrate, *Sextil Pușcariu, editor al lui Coresi*, în volumul *100 de ani de la nașterea lui Sextil Pușcariu (1877–1948). Comunicările Simpozionului din 14–I–1977*, Cluj-Napoca, 1977, p. 36–48.
- Istrate 2001 = *Studii și portrete*, vol. I, Iași, Editura Cronica, 2001.
- Jaberg 1940 = Karl Jaberg, *Der rumänische Sprachatlas und die Struktur des dacorumänischen Sprachgebiets*, în „Vox Romanica”, V, 1940, nr. 1–2, p. 49–86.
- Juhász 1940 = Juhász István, *A reformáció az Erdélyi románok között*, Cluj, Grafika, 1940.
- Krans 2006 = Jan Krans, *Beyond What is Written: Erasmus and Beza as Conjectural Critics of the New Testament*, New Testament Tools and Studies 35, Leiden & Boston, Brill, 2006, p. 195–332.
- Lacea 1922 = Constantin Lacea, „*Dacoromania. Buletinul «Muzeului Limbei Române»*” condus de Sextil Pușcariu, anul I, 1920–1921, în „Transilvania”, LIII, 1922, nr. 1, p. 90–91.
- Lapedatu 1906 = Alex. Lapedatu, *Damaschin, episcopul și dascălul, traducătorul cărților noastre de ritual*, în CVL, XL, 1906, nr. 6–8, p. 563–581.

- Lapedatu 1921–1922 = Alex. Lapedatu, *Petru Maior în cadrul vieții naționale și culturale a epocii sale*, în AIIIN, I, 1921–1922, p. 79–86.
- Legrand 1888 = Émile Legrand, *Épistolair grec ou Recueil de lettres adressées pour la plupart à Chrysanthe Notaras, patriarche de Jérusalem, par les princes de Valachie et de Moldavie*, Paris, Maisonneuve et Ch. Leclerc, libraires-éditeurs, 1888.
- Litzica 1909 = Constantin Litzica, *Catalogul manuscriselor grecești*, [I], București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1909.
- LR = „Limba română”, București, I, 1952 ș. u.
- Lungu 1978 = Ion Lungu, *Școala Ardeleană – mișcare ideologică națională iluministă*, București, Editura Minerva, 1978.
- Lupaș 1921–1922 = I. Lupaș, *Scrierile istorice ale lui Petru Maior*, în AIIIN, I, 1921–1922, p. 87–108.
- Lupaș 1927 = I. Lupaș, *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. I, București, Editura Casei Școlaelor, 1927.
- Lupaș 1933 = Ioan Lupaș, *Cronicari și istorici români din Transilvania. Școala Ardeleană*, vol. I–II, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1933.
- Luzzi 1946 = Giovanni Luzzi, *Santi Pagnini e la sua traduzione latina della Bibbia*, Torre Pellice (Torino), Arti Grafiche „L’Alpina”, 1946 (extras din „Bollettino della Società di Studi Valdesi”, vol. 79–82, 1943–1944, p. 1–11).
- Maas 1927 = Paul Maas, *Textkritik*, Leipzig, Teubner, 1927.
- Macrea 1957 = D. Macrea, *Lingvistica românească între cele două războaie mondiale. Școala clujeană*, în CL, II, 1957, p. 9–22.
- Macrea 1965 = D. Macrea, *Studii de istorie a limbii și a lingvisticii române*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1965.
- Macrea 1969 = D. Macrea, *Școala Ardeleană și problemele de lingvistică romanică*, în CL, XIV, 1969, nr. 1, p. 7–13.
- Mangra 1896 = Vasile Mangra, *Cercetări literare-istorice*, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1896.
- Mangu 1982 = Valeriu Mangu, *De vorbă cu Iorgu Iordan*, București, Editura Minerva, 1982.
- Manoilescu 1930 = Lia Manoilescu, *Muzeul Limbii Române*, în „Boabe de grâu”, I, 1930, nr. 2, p. 85–91.
- Mareș 1982 = Alexandru Mareș, *Originalele primelor traduceri românești ale Tetraevanghelului și Psaltirii*, în *Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice*, coordonator Ion Gheție, Universitatea din București, p. 183–205.

- Mareş 2005 = Alexandru Mareş, *Scriere și cultură românească veche*, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Marienescu 1884 = Atanasie Marian Marienescu, *Viața și operele lui Petru Maior*, în AAR, seria II, tomul V, 1882–1883, secțiunea II. *Discursuri, memorii și notițe*, București, Tipografia Academiei Române (Laboratorii români), 1884, p. 31–138.
- Marinescu 1941–1942 = Maria C. Marinescu, *Umanistul Ștefan Bergler (1680–1738), viața și activitatea sa*, în „Revista istorică română”, 1941–1942, XI–XII, p. 163–215.
- Marinescu-Himu 1960 = Maria Marinescu-Himu, *Un elenist brașovean la începutul veacului al XVIII-lea*, în „Studii clasice”, II, 1960, p. 365–372.
- Metes 1935 = Ștefan Metes, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, ediția a II-a, vol. I, Sibiu, Editura Librăriei Diecezane, 1935.
- Meyer-Lübke 1923 = W. Meyer-Lübke, „*Dacoromania. Buletinul «Muzeului Limbei Române»*” condus de Sextil Pușcariu, anul I, 1920–1921, II, 1921–1922, în ZRPh, Bd. 43, 1923, p. 228–231.
- Mihăilă 1972 = Gh. Mihăilă, *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, Editura Minerva.
- Moldovanu 2009 = Dragoș Moldovanu, *Finalitatea textelor slavo-române intercalate din Evul Mediu românesc*, în vol. *Text și discurs religios*, I, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2009, p. 103–123.
- Morisi Guerra 1990 = Anna Morisi Guerra, *Santi Pagnini, traducteur de la Bible*, în *Théorie et pratique de l'exégèse. Actes du troisième colloque international sur l'histoire de l'exégèse biblique au XVIe siècle (31 août–2 septembre 1988)*, textes réunis par Irena Backus et Francis Higman (Études de philologie et d'histoire 43), Genève, Droz, 1990, p. 191–198.
- Munteanu 1977 = Romul Munteanu, *Particularités des Lumières roumaines*, în „Cahiers roumains d'études littéraires”, 1977, nr. 2, p. 4–17.
- Munteanu 1994 = Eugen Munteanu, *Slavon ou latin? Une réexamination du problème de la langue-source des plus anciennes traductions roumaines du Psautier*, în AUI, Sect. III, e. Lingvistică, XI, p. 57–70.
- Munteanu 2008 = Eugen Munteanu, *Lexicologie biblică românească*, București, Editura Humanitas.
- Nagy 2018 = Nagy Levente, *A román reformáció, mint magyar–román kulturális és irodalmi transzferjelenség a 16–17. Században*, Budapest, Akadémiai doktori értekezés, 2018.

- Nagy 2019–2020 = Levente Nagy, *Câteva considerații despre geneza Tetraevanghelului bilingv slavo-român de la Sibiu (1551–1553)*, în „Biblicum Jassyense”. Romanian Journal for Biblical Philology and Hermeneutics, vol. 7, 2019–2020, p. 63–82.
- Nicol 1971 = D. M. Nicol, *The Doctor-Philosopher John Comnen of Bucharest and his Biography of the Emperor John Kantakouzenos*, in „Revue des études sud-est européennes”, IX, 1971, nr. 3, p. 511–526.
- Onu 1973 = Liviu Onu, *Critica textuală și editarea literaturii române vechi. Cu aplicații la cronicarii moldoveni*, București, Editura Minerva, 1973.
- Oprișan 1987 = *Alexandru I. Philippide în dialog cu contemporanii*, vol. II, ediție îngrijită, prefață, traduceri, note și indice de I. Oprișan, București, Editura Minerva, 1987.
- Pamfil 2008 = Carmen-Gabriela Pamfil, *Alexandru Philippide*, București–Chișinău, Editura Litera Internațional, 2008.
- Papadima 1975 = Ovidiu Papadima, *Ipostaze ale iluminismului românesc*, București, Editura Minerva, 1975.
- Papiu-Ilarian 1862–1864 = Al. Papiu-Ilarian, *Tezaur de monumente istorice pentru România*, tom I–III, București, Tipografia Națională Ștefan Bassidescu, 1862–1864.
- Pascu 1922 = George Pascu, [recenzie la] Sextil Pușcariu, *Sufixele –tor (-sor) și –oare*, în „Arhiva”, XXIX, 1922, nr. 2, p. 287–292.
- Pașca 1931 = Ștefan Pașca, *Studii de onomastică. Circulația numelui de botez în Țara Oltului*, în „Țara Bârsei”, III, 1931, nr. 5, p. 462–470, nr. 6, p. 540–555.
- Pașca 1932 = Ștefan Pașca, *Le denominazioni personali sardo-logudoresi dei sec. XI–XIII*, în „Ephemeris Dacoromana”, Annuario della Scuola Romana di Roma, V, 1932, p. 331–411.
- Pașca 1956 = Șt. Pașca, *Contribuții la istoria începutului scrisului românesc*, în CL, I, nr. 1–4, p. 79–90.
- Pavel 2001 = Eugen Pavel, *Carte și tipar la Bălgrad (1567–1702)*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2001.
- Pavel 2007 = Eugen Pavel, *Între filologie și bibliofilie*, Cluj-Napoca, Editura „Biblioteca Apostrof”, 2007.
- Pavel 2012 = Eugen Pavel, *Arheologia textului*, Cluj-Napoca, Casa Cărții de Știință, 2012.
- Pavel 2015 = Eugen Pavel, *Sextil Pușcariu și Iorgu Jordan: afinități electivă*, în „Caietele Sextil Pușcariu”, II, 2015, p. 327–384.
- Pavel 2016 = Eugen Pavel, *Premise ale criticii textuale în cultura scrisă românească din secolul al XVIII-lea*, în *Pagini alese. Omagiu lui Alexandru*

- Mareș la împlinirea vârstei de 80 de ani*. Volum îngrijit de Marius Sala, Maria Stanciu și Emanuela Timotin, București, Univers Enciclopedic Gold, 2016, p. 179–189.
- Pavel 2017 = Eugen Pavel, *Preliminarii la o istorie a criticii textuale românești din epoca modernă*, în *Omul de cuvânt. In honorem Gheorghe Chivu*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2017, p. 487–498.
- Petrovici 1935 = Ioan Petrovici, *Alexandru Philippide în evoluția culturii românești*, București, Imprimeria Națională, 1935.
- Philippide 1882 = A. Philippide, *Cronica lui Hur*, în CVL, XVI, nr. 7, 1 octombrie 1882, p. 245–258.
- Philippide 1888 = A. Philippide, *Introducere în istoria limbei și literaturii române*, Iași, Editura Librăriei „Frații Șaraga”, 1888.
- Philippide 1892–1893 = A. Philippide, *Idealuri*, în CVL, XXV, nr. 11–12, 1 martie 1892, p. 1015–1023, XXVII, nr. 4, 1 august 1893, p. 289–320.
- Philippide 1900 = A. Philippide, *Specialistul român*, în *Lui Titu Maiorescu. Omagiu*, București, Stabilimentul Grafic „I.V. Socec”, 1900, p. 91–117.
- Philippide 1906 = A. Philippide, *Istoria și critica literară*, în „Viața românească”, I, 1906, nr. 1, p. 38–45.
- Philippide 1907 = A. Philippide, *Specialistul român. Contribuție la istoria culturii românești din secolul XIX*, Iași, Editura „Vieții românești”, 1907.
- Philippide 1984 = Alexandru Philippide, *Opere alese. Teoria limbii*, editate de G. Ivănescu și Carmen-Gabriela Pamfil. Cu un studiu introductiv și comentarii de G. Ivănescu, București, Editura Academiei, 1984.
- Philippide 2006 = A. Philippide, *Știința noastră. Cum știm. Cum ar trebui să știm. Starea psihologică*. Text îngrijit și note de G. Ivănescu și Carmen-Gabriela Pamfil. Cu o postfață de Al. Andriescu, în „Analele Universității «Ștefan cel Mare» Suceava”, Seria Filologie, A. Lingvistică, XII, 2006, nr. 1, p. 105–178.
- Popan 1952/1998 = Flaviu Popan, *Școala naționalistă (latinistă)*, în *Biserica Română Unită. Două sute cincizeci de ani de istorie*. Document Madrid, 1952, reed. Cluj-Napoca, Casa de Editură „Viața creștină”, 1998, p. 57–64.
- Popovici 1911 = Iosif Popovici, *Palia de la Orăștie, 1582*, în AAR, Mem. secț. lit., seria II, tomul XXXIII, 1911, p. 517–538.
- Popovici 1942a = D. Popovici, *Contribuția românilor din Transilvania la literatura română*, în „Transilvania”, 73, 1942, nr. 7–8, p. 520–525.
- Popovici 1942b = D. Popovici, *Prefață*, în „Studii literare”, I, 1942, p. VII–VIII.
- Popovici 1944 = D. Popovici, *Etape în dezvoltarea literaturii române*, în „Transilvania”, 75, 1944, nr. 8–9, p. 495–513 (reluat în *Introducere la Popovici 1972*, p. 9–29).

- Popovici 1948 = D. Popovici, *Petre Grimm (1881–1944)*, în DR, XI, 1948, p. 362–364.
- Popovici 1972 = D. Popovici, *Studii literare. I. Literatura română în Epoca „Luminilor”*, ediție îngrijită și note de I. Em. Petrescu, Cluj, Editura Dacia, 1972.
- Pumnul 1864 = Aron Pumnul, *Lepturariu rumânesc cules den scriptori rumâni*. Tom IV, partea I, Viena, Editura Cărților Scolastice, 1864.
- Pușcariu 1907 = Sextil Pușcariu, *Adevărurile d-lui Philippide*, în CVL, XLI, 1907, nr. 2, p. 205–208.
- Pușcariu 1910 = Sextil Pușcariu, *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen*, Halle, Universitätsverlag, 1910.
- Pușcariu 1913 = Sextil Pușcariu, *Raport către Comisiunea Dicționarului*, în DA, Tomul I, Partea I. A–B, 1913, p. VIII–XLI.
- Pușcariu 1920–1921 = Sextil Pușcariu, [recenzie la] Iorgu Iordan, *Diftongarea lui e și o în pozițiile ă, e*, în DR, I, 1920–1921, p. 377–396.
- Pușcariu 1921 = Sextil Pușcariu, *Der lu- Genetiv im Rumänischen*, în „Zeitschrift für romanische Philologie”, XLI, 1921, p. 76–82.
- Pușcariu 1921–1922 = Sextil Pușcariu, *Părerile lui Petru Maior despre limba română*, în AIN, I, 1921–1922, p. 109–119.
- Pușcariu 1924–1926 = Sextil Pușcariu, *Pe marginea cărților*, în DR, IV, 1924–1926, partea a II-a, p. 1303–1409.
- Pușcariu 1926 = Sextil Pușcariu, *Dicționarul Academiei*, în AAR, Mem. secț. lit., seria III, tomul III, 1926, p. 195–229 (vezi și extras, mem. 7).
- Pușcariu 1929 = Sextil Pușcariu, *Ce e nou în literatura noastră?*, în „Țara Bârsei”, I, 1929, nr. 2, p. 99–110.
- Pușcariu 1930 = Sextil Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*. Ediția a doua, revăzută și întregită, Sibiu, Tiparul și Editura Krafft & Drotleff S. A., 1930.
- Pușcariu 1931 = Sextil Pușcariu, *Despre neologisme*, în volumul *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, Institutul de Istorie Universală, 1931, p. 345–359 (și în extras, Cluj, Cartea Românească, 1931, 15 p.).
- Pușcariu 1932 = Sextil Pușcariu, *B. P. Hasdeu ca lingvist*, în AAR, Mem. secț. lit., seria III, tomul VI, 1932, mem. 6, p. 199–206.
- Pușcariu 1933a = Sextil Pușcariu, *Deutsche Kultureinflüsse auf das rumänische Volk*, Jena & Leipzig, Gronau, 1933; publicată inițial în serial în „Bukarester Tagblatt”, februarie–martie 1933.

- Pușcariu 1933b = Sextil Pușcariu, *Rumänisch und Romanisch*, în „Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen”, 164 Band, Heft 1/2, 1933, p. 209–233.
- Pușcariu 1934 = Sextil Pușcariu, *Prefață la volumul II*, în DA, Tomul II, Partea I, *F–I*, 1934, p. 1–2.
- Pușcariu 1974 = Sextil Pușcariu, *Cercetări și studii*. Ediție îngrijită de Ilie Dan, prefață de G. Istrate, București, Editura Minerva, 1974.
- Pușcariu 1978 = Sextil Pușcariu, *Memorii*, ediție de Magdalena Vulpe, prefață de Ion Bulei, note de Ion Bulei și Magdalena Vulpe, București, Editura Minerva, 1978.
- Rădulescu 1982 = Maria Rădulescu, *Noul Testament de la Bălgrad (1648). Modele și izvoare*, în SCL, XXXIII, 1982, nr. 3, p. 239–252.
- Révész 1937 = Imre Révész, *La Réforme et les Roumains de Transylvanie*, în „Archivum Europae Centro-Orientalis”, II, 1937, fasc. 4, p. 279–316.
- RITL = „Studii și cercetări de istorie literară și folclor”, București, I, 1952 ș.u.; din 1964 „Revista de istorie și teorie literară”.
- RLiR = „Revue de linguistique romane”, Paris, I, 1925 ș.u.
- Roques 1913 = Mario Roques, *L’original de la Palia d’Orăștie*, în *Mélanges offerts à M. Émile Picot*, tome II, Paris, Librairie Damascène Morgand, 1913, p. 515–531.
- Roques 1922 = M[ario] R[oques], „*Dacoromania. Buletinul «Muzeului Limbei Române»*” condus de Sextil Pușcariu, în „Romania”, tome 48, 1922, n° 192, p. 616–620.
- Romania = „Romania. Recueil trimestriel consacré à l’étude des langues et des littératures romanes”, Paris, I, 1872 ș.u.
- Rosetti–Cazacu–Onu 1971 = Al. Rosetti, Boris Cazacu, Liviu Onu, *Istoria limbii române literare*, ed. a II-a, vol. I, București, Editura Minerva, 1971.
- Ruffini 1941 = Mario Ruffini, *La scuola latinista rumena (1780–1871)*. Studio storico-filologico, Roma, Signorelli, 1941.
- Rus 1899 = L. Rus, *Un tipograf literat. Evanghelia învățătoare de Bălgrad, an 1699 și Mihai Iștvanovici, tipograful din Ungrovlahia*, în „Tribuna”, XVI, nr. 191, 31 august/12 septembrie 1899, p. 763; nr. 192, 1/13 septembrie 1899, p. 769.
- Russo 1912 = D. Russo, *Critica textelor și tehnica edițiilor*, București, Atelierele Grafice Socec & comp., 1912.
- Russo 1939 = D. Russo, *Studii istorice greco-române. Opere postume*. Publicate sub îngrijirea lui Constantin C. Giurescu de Ariadna Camariano și Nestor Camariano, tom I–II, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”, 1939.

- Săteanu 1936 = C. Săteanu, *Figuri din „Junimea”*, București, Editura Bucovina, 1936.
- Sbiera 1897 = I. G. Sbiera, *Mișcări culturale și literare la românii din stânga Dunării în răstimpul de la 1504–1714*, Cernăuți, Tipografia lui R. Eckhardt, 1897.
- SCL = „Studii și cercetări lingvistice”, București, I, 1950 ș.u.
- Senatore 2018 = Adriana Senatore, *La Scuola latinista di Transilvania: ideologia, finalità e protagonisti*, în „Philologica Jassyensia”, XIV, 2018, nr. 1, p. 209–229.
- Simon 1685 = Richard Simon, *Histoire critique du Vieux Testament*, Rotterdam, Reinier Leers, 1685.
- Smântânescu 1958 = Dan Smântânescu, *Rafail Monahul*, în „Mitropolia Olteniei”, X, 1958, nr. 1–2, p. 65–71.
- Suciu 1975 = I. D. Suciu, *Luministul Dimitrie Țichindeal*, în „Revista de istorie”, 28, 1975, nr. 8, p. 1253–1258.
- Stanciu 2004 = Laura Stanciu, *Școala Ardeleană – un subiect epuizat? Revizitarea unui concept*, în „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, 8, 2004, p. 105–112.
- Șăineanu 1892 = Lazăr Șăineanu, *Istoria filologiei române. Studii critice*, București, Editura Librăriei Socec & comp., 1892.
- Șăineanu 1895 = Lazăr Șăineanu, *Istoria filologiei române, cu o privire retrospectivă asupra ultimelor decenii (1870–1895). Studii critice*, a doua edițiune, București, Editura Librăriei Socec & comp., 1895.
- Tagliavini 1977 = Carlo Tagliavini, *Originile limbilor neolatine. Introducere în filologia romanică*, versiune românească îngrijită și coordonată de Alexandru Niculescu, traducere: Anca Giurescu, Mihaela Cârstea-Romașcanu, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1977.
- Teodor 1960 = Pompiliu Teodor, *Izvoarele lucrărilor de filosofie traduse și prelucrate de Samuil Micu*, în „Studii și cercetări științifice” (Iași). Filologie, XI, 1960, fasc. 2, p. 235–244.
- Teodor C. 2016 = Corina Teodor, *Școala latinistă sau Școala Ardeleană? Opțiuni istoriografice din secolele XIX–XX*, în „Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane «Gheorghe Șincai”», XIX, 2016, p. 121–134.
- Tocilescu 1876 = Gr. G. Tocilescu, *Studie critice asupra cronicelor române. I. Cum sunt publicate cronicile române*, în „Columna lui Traian”, VII, 1876, nr. 9, p. 385–419.
- Urechia 1878 = V. A. Urechia, *Despre fabule în genere și în speciale despre Cichindel*, în *Opere complete*, seria B, tomul I: *Conferințe și discursuri*, București, Tipografia Curței, 1878, p. 85–124.

Ursu 1966 = N. A. Ursu, *Contribuția Academiei Române în domeniul editării critice a textelor vechi românești*, în LR, XV, 1966, nr. 5, p. 531–547.

Ursu 1983 = N. A. Ursu, *Originalul grecesc al „Retoricii” publicate de I. Molnar*; în „Cronica”, XVIII, 1983, nr. 3, p. 7–8.

Ursu 2002 = N. A. Ursu, *Contribuții la istoria culturii românești. Studii și note filologice*, Iași, Editura Cronica, 2002.

Veress 1927 = Andrei Veress, *Note și scrisori șincaiane*, în AAR, Mem. secț. lit., seria III, tomul III, 1927, p. 479–503.

Vulcan 1893 = Iosif Vulcan, *Dimitrie Cichindeal. Date nouă despre viața și activitatea lui*, în AAR, Mem. secț. lit., seria II, tomul XIV, 1891–1892, București, Lito-Tipografia „Carol Göbl”, 1894, p. 263–365.

Xenopol 1872 = A. D. Xenopol, „*Cronicele României sau Letopisețele Moldovei și a Valahiei*”, în CVL, VI, 1872, nr. 7, p. 279–283.

ZRPh = „*Zeitschrift für romanische Philologie*”, Halle, I, 1877 ș.u.

TEXTS AND SUBTEXTS

Abstract

The exercises of textual critique that open this volume are, to a large extent, the result of reflections occasioned by the editing of writings from past centuries. Whether we refer to the interpretive diplomatic edition of *The Bible from Blaj* (2000), which I coordinated from a philological point of view, or to the restitution of the literary works of Ioan Budai-Deleanu (2011) or to the conception of the massive anthology *Școala Ardeleană* (2018), I faced a multitude of problems regarding the integrity and provenance of the texts, as well as the reproduction of the Cyrillic writings and those with etymologizing Latin script.

I have undertaken in this book, first, a retrospective of the preoccupations of critical editing of ancient texts between the seventeenth and nineteenth centuries, with all the hesitations and searches that have been recorded regarding the identification of originals and the faithful transposition of them. Of course, it was not possible to speak at the beginning of a current and fully generalized operation, but the fact that some of the owners-editors, translators and proofreaders also performed an editing activity, which involved, in addition to choosing and rendering the texts accurately, a comment on them as well, or the sketching of an incipient critical apparatus, is an indication of the way they assumed this philological enterprise. The intention of the political ruler and scholar Nicolae Mavrocordat, from the first decade of the eighteenth century, to gather several copies after the *Amphilochia* of Patriarch Photius, to compare, correct and publish them, already shows an awareness of how a text can be retrieved and introduced into the circuit public. I have emphasized the idea that the editing of Romanian historiography, religious writings or popular books went through different stages of consolidating the principles of transcription and interpretation of spelling, on the one hand, and of textual exegesis, on the other hand.

The translation from the Slavonic model and, respectively, from the Hungarian or German one from the 16th century, to the Greco-Latin humanist model, consecrated in the European space through the new translations of the biblical text, is analyzed starting with the prints made in Alba Iulia at mid-seventeenth century and up to the versions of the sacred text belonging to Samuel Samuel and Peter Paul Aaron. A preconceived statement is then dismantled, according to

which Ioan Zoba from Vinț would be a partisan of the dialectal speech, he being, in fact, on the same level with Simion Ștefan regarding the cultivation of the literary language. The sources of the psalms from *The Vulgate* translated by Petru Pavel Aaron are detected, having as starting point both the Latin original and the local literary tradition, represented by the psalms published in Râmnic and Blaj. The chapter dedicated to Școala Ardeleană/ The Transylvanian School is focused, first of all, on clarifying the concept, with its terminological variations, and on delimiting the temporal landmarks between which the current is circumscribed, all these being followed by a critical evaluation of the successive editions, as well as by the presentation of the criteria that formed the basis of selecting the titles included in the new anthology, thematically structured. I have emphasized the fact that, although of Enlightenment origin, the movement must be perceived in all its complexity, as a humanistic synthesis in which the sacred coexists with the profane, offering the effervescent image of the first period of Romanian literary and cultural modernism. In the extension of this section, there is the dissertation on the disciples of Petru Maior, on the manner in which the emuls trained at his school enhanced the effigy of the Enlightenment coryphaeus in posterity. In the same interpretive context, I have included the study on the dramatic destiny of Țichindeal's fables, confiscated after their appearance, then re-edited more or less exactly, in order to be mistreated under the magnifying glass of communist censorship. The last contribution in the series of these *Exercises of textual criticism* is dedicated to an initiator of philological research, Alexandru Philippide, who made his entrance into philological research by criticizing the inauthenticity of a historiographical forgery.

The second section of the book is under the sign of the other great figure of a whole philological research direction, Sextil Pușcariu, whose profile as editor I have outlined in the beginning, Pușcariu being the author of one of the first rigorous critical editions due to the method of interpretive transcription: the 2nd *Cazania* of Coresi. The original material that I have used includes a detailed presentation on how to compose the glossary of this edition in his vision. The presentation of the 56 letters sent by Iorgu Iordan to Pușcariu, between 1921–1937, completes this documentary, relevant for the exciting exchange of ideas between two true scholars, as their ideas exceed their cultural and political options. Finally, the studies *The Museum of Romanian Language and the Museologists*, as well as *A Centenary Journal: "Dacoromania"* are not only homage approaches, but evocations of some exemplary research nuclei that continue to be of importance for the present.

INDICE DE AUTORI

- Aaron, Petru Pavel 8, 26, 58, 62, 63, 75-85, 90, 111
Aaron, Teodor 111, 118, 125
Aaron, Vasile 105, 108, 109, 140
Adamescu, Gheorghe 37
Agârbiceanu, Ion 239
Albu, Nicolae 123
Alexandru Dascalul 140
Alexi, Ioan 106, 109, 123
Anghelescu, Mircea 135
Antim Ivireanul 18, 20, 43, 44, 62, 77, 84
Antipa, Grigore 218
Aubrius, Ioannes (Jean Aubry) 61
Auger, Yves 236
Avram, Mioara 231
- Backus, Irena Dorota** 56
Barac, Ioan 91, 108, 110
Bariț, G. 43,
Bartoli, Matteo 250
Basarab, Mircea 75
Battisti, Carlo 164, 193
Baumeister, Friedrich Christian 98
Bădără, Doru 65
Bălcescu, Nicolae 36, 93
Bărbulescu, Ilie 161, 205, 222
Beldiman, Alexandru 141
Bena, Augustin 238, 243
Bergler, Ștefan 21
Beza, Marcu 21
Bezdechi, Ștefan 241, 251
Bèze, Théodore de 14, 49, 50, 56-58, 63
Bianu, Ioan 43, 173, 180, 182, 187-194, 219, 250
Biddle, John 17, 61
Binder, Ștefan 220, 243
- Bitay Árpád 240, 253
Blaga, Lucian 89, 100, 147, 238
Bob, Ioan 105, 112, 116, 140
Bocșan, Nicolae 91, 127, 128
Boerescu, Părvu 116, 117
Bogdan, Ioan 43, 44, 141, 147
Bogdan-Duică, G. 88, 96, 124, 125, 243, 253, 254
Bogrea, Vasile 237, 241, 243, 250-254
Bojincă, Damaschin 31, 32, 91, 92, 109, 111, 119-122
Bolliac, Cezar 37
Bologa, Valeriu 242, 250
Borza, Alexandru 242, 250
Bos, Lambert 27, 61
Bota, Moisi 108
Bozgan, Ovidiu 169, 192, 227, 228
Brancovici, Gheorghe 43
Brătescu-Voinești, Ion Al. 239
Breazu, Ion 89, 240, 241, 243, 249, 250, 253, 254
Budai-Deleanu, Ioan 7, 90, 95-97, 102-109, 111, 140, 141
Bulat, T. G. 18
- Calvin, Jean** 56
Campe, Joachim Heinrich 115
Cancel, Petre 250
Candrea, I.-A. 43, 47, 48
Cantemir, Dimitrie 22, 33-35, 38, 40, 43, 136, 140
Capidan, Theodor 167, 176-178, 182, 184, 185, 191, 201, 236, 239, 241, 243, 250-252, 254
Caracostea, Dumitru 239, 254
Carcalechi, Zaharia 98, 109

- Castellio, Sebastian 61
Cazacu, Boris 67
Călinescu, G. 109, 143
Cândea, Virgil 17, 61
Centi, Timoteo M. 58
Cernovodeanu, Paul 18, 67
Chiari, Alberto 7
Chimani, Leopold 115
Chindriș, Ioan 76
Chinez, Ion
Chițimia, I. C. 52, 53
Chivu, Gh. 100, 101
Cicanci, Olga 18
Ciobanu, Ștefan 47
Cipariu, Timotei 38, 39, 42, 61, 90, 95, 96, 110, 123, 137, 140
Codrescu, Theodor 41, 96
Coman, Petre 238
Comnen, Ioan Molybdos 18
Constantinescu, I. V. 254
Conțac, Emanuel 66, 67
Corbea, Teodor 39, 140
Coresi, diaconul 9, 40-44, 48, 54, 58, 147, 150-155, 158
Corneli, Ioan 106
Costache, Veniamin 33
Costin, Miron 38, 140
Costin, Nicolae 140
Costin, Toma 106, 111
Costinescu, Mariana 50
Cotore, Gherontie 76, 90, 111
Covaci, Demetriu 108
Cozma Vlahul 24
Crețu, Grigore 41, 43
Crispin, Samuel 56
Crișan-Körösi, Ștefan 39, 96, 105, 140
Croce, Giulio Cesare 109

Daicoviciu, Constantin 241, 250
Damaschin 23, 24, 62, 77, 84
Daniel, Roger 17, 61

Daniil Andrean Panoneanu 61
Daponte, Constantin Chesarie 22
Densusianu, Ovid 43, 52, 67, 88, 90, 116, 139, 194, 220, 254
Densușianu, Aron 43, 143
Densușianu, Nicolae 238
Diaconovici-Loga, Constantin 91, 104, 109, 110
Diculescu, Const. C. 196, 236, 251
Dima, Alexandru 254
Dima-Drăgan, Corneliu 18
Dionisie Eclesiarhul 41
Dobrogeanu-Gherea, Constantin 142, 143
Domokos, Sámuel 115
Dosoței 25, 29, 43, 60, 68, 77-79, 83, 140
Dragomir, Silviu 242, 250
Drăganu, Nicolae 167, 177, 184, 185, 194, 220, 231, 236, 240-243, 250-254
Drimba, Vladimir 242, 251
Dubău, Tudosie 140
Dufour, Alain 56
Dumitru din Câmpulung 17
Duțu, Alexandru 25, 91, 118

Eminescu, Mihai 127, 130, 143, 147
Engammare, Max 59
Erasm de Rotterdam 49-51, 56-58
Erbiceanu, Constantin 21, 22, 34, 44, 96
Estienne, Henri 56
Estienne, Robert 15, 56, 59
Eustatievici, Dimitrie 101
Eustratie Logofătul 39, 43, 140
Evolceanu, Dumitru 236

Fabricius, J. A. 18
Fénelon, François 25, 109
Fierăscu, Constantin 128
Florescu, Ioan-Florin 50
Florescu, Nicolae 140
Fogarași, Ștefan 81, 140

- G**áldi, Ladislau (László) 51
 Gamillscheg, Ernst 173, 198, 250, 251, 255, 256
 Gaster, M. 13, 42, 48, 141, 142, 152
 Gavra, Alexandru 37, 93
 Gavriil Protul 44
 Geisendorf, Paul Frédéric 56
 Genesios, Joseph 21
 Georgescu, Ioan 98
 Georgescu-Tistu, N. 240, 249, 254
 Gherghel, Ion 241, 254
 Ghergheli de Ciocotiș, Vasile 100, 105, 116-118
 Gherman, Alin-Mihai 67, 101
 Gherman, Petru 25
 Gheție, Ion 7, 42, 48, 52, 53, 67, 74, 85, 90, 142
 Ghibănescu, Gh. 42
 Ghibu, Onisifor 98
 Ghișe, Dumitru 91
 Gilliéron, Jules 184, 247
 Goția, Anton 66
 Grădișteanu, Petre 41
 Greceanu, Radu 140
 Greceanu, Șerban 140
 Grecu, Vasile 250, 253
 Gregoràs, Mitrofan 21, 22
 Grimm, Petre 236, 241, 253
- H**asdeu, B. P. 34, 35, 38, 40-43, 52, 137, 139-141, 217, 234, 238, 253, 254
 Hauvette, Henri 185
 Havet, Louis 7
 Heliade-Rădulescu, Ion 35, 36, 90, 94, 95, 106, 124, 127, 129, 130, 240
 Heltai, Gáspár 51, 52
 Herzog, Eugen 250, 251
 Hill, Robert 67
 Hilka, Alfons 207, 208
 Horga-Popovici, Nicolae 109
 Horvat, Nichita 112
- Hristache Pitarul, Ioanide 37
 Hurmuzaki, Eudoxiu 21
- I**brăileanu, Garabet 138, 142, 200, 225, 226
 Ioan Eclesiarhul 34, 35
 Ioanid, George 37
 Ioanovici, D. 127
 Ioanovici, Petru 108
 Iordan, Iorgu 9, 142, 161-186, 188-190, 192-221, 223-231, 236-237, 247, 250
 Iorga, N. 19, 34, 35, 42, 44, 65, 67, 88, 89, 91, 98, 102, 104, 108, 115, 137, 149, 170, 171, 253
 Iorgovici, Paul 35, 36, 94, 95, 110, 111, 140
 Istrate, Gavril 147, 148
 Iștvanovici, Mihai 18-20
 Ivănescu, G. 142
- J**aberg, Karl 164, 201, 204-206, 239, 250
 Jud, Jakob 201, 250
 Juhász, István 65
 Junius, Franciscus 51
- K**ogălniceanu, Mihail 36-38, 93
 Kopitar, Jernej Bartolomeu 31, 92, 102, 116, 121
 Krans, Jan 56
 Kuen, Heinrich 173, 174, 204
- L**acea, Constantin 167, 168, 177, 184, 185, 236, 241, 248, 250-253
 Lambrior, Alexandru 42, 137, 141
 Lapedatu, Alexandru 23, 89, 190
 Laurian, August Treboniu 36, 88, 90, 93, 95, 234
 Lazăr, Gheorghe 98, 108, 140
 Lefèvre d'Étaples, Jacques 53
 Legrand, Émile 21
 Litzica, Constantin 21

- Lolliot, Henry 236
Lovinescu, E. 254
Lucian de Samosata 109
Lungu, Ion 91, 110, 111
Lupaș, Ioan 66, 88, 89
Luther, Martin 15, 49-51
Luzzi, Giovanni 58
- Maas**, Paul 7
Macarie 48
Macrea, Dimitrie 91, 236, 242, 249-251
Maghiar, Simeon 112
Maior, Grigore 76, 101, 108
Maior, Petru 8, 31-33, 39, 44, 88-92, 94-96, 98, 100-103, 105, 106, 109-111, 115-125, 140, 248
Maiorescu, Titu 130, 132, 140, 143, 144, 254
Mangra, Vasile 52
Mangu, Valeriu 168, 192, 216, 227
Maniu Montan, Nicolae 106, 111, 123
Manoilescu, Lia 234, 236
Marcu Eugenikos al Efesului 18
Mardarie Cozianul 43
Mareș, Alexandru 7, 42, 48, 49
Marienescu, Atanasie Marian 124, 125
Marinescu, I. M. 222
Marinescu-Himu, Maria 21
Marlianus, Ambrosius 25
Marmontel, Jean-François 109, 115
Marnius, Claudius (Claude de Marne) 61
Matei al Mirelor 41
Maver, Giovanni 173, 174
Mavrocordat, Nicolae 8, 20, 21
Mălinescu, Iordachi 31, 32, 91, 92, 120
Mărcuș, Grațian C. 96
Meillet, Antoine 164, 183, 194, 247, 251
Meletie Macedoneanul 140
Mentelin, Johannes 50
Metastasio, Pietro 109
Meteș, Ștefan 65
- Meyer, Paul 247
Meyer-Lübke, Wilhelm 164, 172, 173, 180, 198, 204, 235, 243, 247, 248-251, 255
Micu, Samuil 8, 25-30, 39, 62-63, 78, 84, 85, 90, 91 93-99, 101, 102, 105, 106, 109, 111, 112, 115, 140
Micu-Klein, Inochentie 75, 76, 90, 101
Migne, J.-P. 18
Mihăilă, Gh. 47
Milescu, Nicolae 17, 55, 61, 140, 253
Millot, Claude-François-Xavier 104
Moldovanu, Dragoș 48
Montan, Gheorghe 108
Montanus, Arias 15, 59, 60
Morariu, Leca 241
Morisi Guerra, Anna 58
Münster, Sebastian 61
Munteanu, Eugen 53, 55
Munteanu, Romul 90
Murgu, Eftimie 122
Mușlea, Ion 240, 241, 250, 253, 254
- Nagy, Levente 50, 66
Nandriș, Grigore 250
Naniescu, Iosif 34, 44
Naum, Teodor 236, 241
Neagoe, Ștefan P. 106, 112
Neculce, Ion 140
Noac, Moise Sora 108
- Obradovici**, Dositei 24, 100, 111, 127, 130
Odobescu, Al. 43, 254
Onu, Liviu 7, 37, 67, 242, 253
Oprescu, G. 240, 253
Opriștan, I. 144
- Pagnini**, Sante 14-17, 58-61, 63
Pamfil, Carmen-Gabriela 138
Panu, Anastasie 37, 93
Papadima, Ovidiu 119, 254

- Papiu-Ilarian, Al. 41, 42, 93, 95
 Paris, Gaston 247
 Pascu, George 140, 161, 178, 199, 217, 253
 Pașca, Ștefan 47, 213-215, 236, 238-241, 248, 250, 252, 253
 Pavel, Eugen 14, 19, 20, 27, 30, 55, 58, 61, 66, 69, 77, 85, 97, 237
 Pătruș, Ioan 242
 Pervain, Iosif 242
 Petrovici, Emil 48, 49, 142, 239, 241, 243, 248, 250-252
 Petrovici, Ion 141, 227
 Petrovici, Naum 108
 Philippide, Alexandru 9, 135-144, 161, 163, 165, 192, 198, 208, 213, 215, 219, 234
 Photios (Fotie), patriarhul 20
 Picot, Émile 36
 Piuariu-Molnar, Ioan 98, 104-106, 108-111
 Plantin, Christophe 15, 59, 61
 Pollux, Julius 21
 Pop (Laslo), Gavril 94
 Pop, Sever 177, 238, 239, 241, 250, 252
 Popan, Flaviu 89
 Popovici, D. 89, 90, 97, 99, 108, 116, 240, 241, 250, 253, 254
 Popovici, Iosif 51, 235
 Popovici, Sava 101
 Popp, Vasile 39, 106, 108, 110
 Pratensis, Felix 59
 Predetici Nasodi, Aureliu-Anton 104
 Pricopie, Mihail I. 97
 Procopovici, Al. 147, 149, 150, 152, 154, 204, 206, 209, 210, 213, 236, 241, 243, 248, 250-253
 Pumnul, Aron 41, 90, 130
 Pușcariu, Sextil 9, 88, 144, 147-150, 152-154, 161-163, 165-184, 186-190, 193-207, 209, 210, 212-221, 223-227, 229-231, 233-238, 240-243, 247-251, 253-256
Radu, Iacob 97
 Rădulescu, Maria 14, 57
 Rădulescu-Pogoneanu, Ion A. 236, 254
 Regnard, Jean-François 141
 Révész, Imre 67
 Rohlf, Gerhard 250
 Roja, Gheorghe Constantin 105, 111
 Roques, Mario 51, 253, 255
 Rosetti, Al. 67, 142, 198, 199, 223, 224, 250
 Ruffini, Mario 88, 90
 Rus, L. 18
 Russo, Demostene 7, 18, 21, 22, 38, 40
 Russu, I. I. 242, 252
 Russu, Ioan 130

 Sadoveanu, Mihail 143, 239
 Sandfeld, Kristian 241, 251
 Sanielevici, H. 143
 Săteanu, Cornel 136
 Săulescu, Gheorghe 33-35, 136
 Sbiera, I. G. 43, 66
 Schanza, Wenzel 98
 Schuchardt, Hugo 243-245, 250
 Scufos, Francisc 98
 Segneri, Paolo 97, 98
 Senatore, Adriana 90
 Serra, Giandomenico 214, 241, 243, 250, 252
 Servet, Michel 15, 59
 Silași, Grigore 39, 40, 95, 123
 Simeon Thesaloniceanul 18
 Simion Ștefan 8, 15, 55, 67, 69-71, 74
 Simionescu, Ion 194, 195
 Simon, Richard 58
 Sion, Constantin 136
 Sion, G. 43, 253
 Skok, Petar 243, 250
 Smântânescu, Dan 23
 Spitzer, Leo 164, 173, 174, 180, 200, 208, 231, 243, 250

Eugen Pavel

- Stanciu, Laura 111
Stavrinos, vistiernicul 41
Steinkellner, Karl 98
Suciu, I. D. 127, 128
- Șăineanu, Lazăr 38, 41, 88, 137
Șerban, Nicolae 222
Șincai, Gheorghe 37, 39, 42, 90, 93, 95,
96, 98, 99, 102, 106, 108, 110, 111, 115,
125, 140, 253
- Tagliavini, Carlo 101, 239, 243, 250, 251,
253
Tarnavschi, Ipolit 236
Tcaciuc-Albu, N. 237
Tempea, Radu 104, 110, 220
Tenora, Bohuš 50
Teodor, Corina 89
Teodor, Pompiliu 91, 99, 102
Teodori, Alexandru 111, 115
Teodorovici-Nica, Ioan 108, 109, 115, 116
Terracher, Louis Adolphe 199
Tiktin, H. 144, 250
Timuș Piteșteanu, Gherasim 44
Tincovici, Ioan 108, 111
Tissot, Simon-André 112
Tocilescu, Grigore G. 34, 37, 38, 40, 41,
93
Todoran, Romulus 242, 243
Tököly, Sava 32, 119, 122
Tomici, Ioan 109
Tournely, Honoré 99
Tremellius, Immanuel 51, 52, 57, 58, 61
Tremł, Lajos 251
- Urban-Jarník, Jan 157
Ureche, Grigore 36, 140
Urechia, V. A. 38, 130, 132
Ursu, N. A. 25, 42, 98
- Vaida, Dimitrie 112
Varlaam, mitropolitul Moldovei 19, 20,
140
Vatable, François 15, 27, 59-62
Veress, Andrei 37, 93
Vianu, Tudor 254
Vintilescu, Virgil 132
Viski, Ioan 40, 81, 140
Vlastares, Matei 44
Vossler, Karl 175, 198
Vuia, Romulus 242, 250, 254
Vulcan, Iosif 131, 132
Vulcan, Samuil 106, 108, 112, 115
- Walther, Balthasar 41
Weigand, Gustav 144, 162, 199, 204, 247,
249
Wenzel, Gottfried Immanuel 100, 117
Wolder, David 15
Wolf, Christian 101
Wolf, Friedrich August 137
- Xenopol, A. D. 37, 38
- Zdrengea, Mircea 242
Zilot Românul 41
Zoba din Vinț, Ioan 8, 65-74
- Țichindeal, Dimitrie 8, 35, 94, 100, 108,
109, 111, 124, 127-134, 140

